Bir Türk İmparatorluğu

HAZAR YAHUDİLERİ

KEVIN ALAN BROOK

Çeviri: İsmail TULÇALI

NK

Tarih

Bir Türk İmparatorluğu

HAZAR YAHUDİLERİ

"Molla, aziz ve haham, her biri Kral Bulan'a kendi inanç sistemlerinin üstünlüklerini açıklamaya çalıştılar. Buna rağmen, Bulan Hıristiyan ve Müslüman temsilcilere, diğer iki dinden hangisinin daha üstün olduğunu ayrı ayrı sorarak, konuyu bir adım daha ileri götürdü."

- Kafkaslardan Rusya steplerine, Aral Gölü'nden Kiev'e uzanan geniş bir imparatorluk 700 yıl nasıl ayakta kaldı?
- Başkent Hazarya nasıl ortaçağın en büyük ticaret merkezine dönüştü?
- Güçlü ve yayılmacı Müslüman ve Hıristiyan imparatorluklarıyla komşu olan bir halk neden Yahudiliği seçti?
- İmparatorluk yıkıldıktan sonra Hazarlara ne oldu?
- Ve İsrail'in Hazar mirası ile ilişkisi nedir?

KEVIN ALAN BROOK

Bir Türk İmparatorluğu
HAZAR YAHUDİLERİ

NOKTAKİTAP
www.noktakitap.com

HAZAR YAHUDİLERİ

KEVIN ALAN BROOK

ÇEVİRMEN: İSMAİL TULÇALI

NOKTAKİTAP

HAZAR YAHUDİLERİ
THE JEWS OF KHAZARIA

KEVIN ALAN BROOK

Genel Yayın Yönetmeni: Gül Duran
Editör: Mehmet Tarhan
Redaksiyon: Tarkan Tufan
Bilgisayar Uygulama: Nurhan Sezgin
Kapak Tasarımı: Cemal Öktemer
Basın ve Halkla İlişkiler: Sayım Çınar
Film-Grafik: Mat Grafik
Baskı-Cilt: Melisa Matbaası

1. Baskı Şubat 2005

ISBN : 975-8823-73-6

© KEVIN ALAN BROOK / Nokta Kitap

NOKTA KİTAP
Kazancı Yokuşu, Muhtar Kamil Sokak, Basmacı Han
No: 5/3 Taksim / İSTANBUL
Tel. 0212 243 43 03 (pbx) Faks: 0212 243 43 40
www.noktakitap.com / e-mail: info@noktakitap.com

HAZAR YAHUDİLERİ

KEVIN ALAN BROOK

ÇEVİRMEN: İSMAİL TULÇALI

NOKTAKİTAP

Bu kitap,

Hazar Yahudilerinin atalarının sözlü aile geleneklerini benimle samimi bir şekilde paylaşan:

VICTOR BALABAN

JULIAN SIEGMUND BIELICKI

LASLIE MAYO EVENCHICK

GREGORY A. KOSARIN

DAVID ARI KRASSENSTEIN

S.MATS L. PHILIP

DAVID M. RAZLER

BENJAMIN R. ROSENTHAL

ve

ALAN J. WOLKOWER'a ithaf edilmiştir.

SAYFA DİZİNİ

Teşekkür 13
Önsöz 15

1 HAZARLARIN KÖKENLERİ

Türk Mirası 23
Yahudi Hazarların Ortaya Çıkışı ile ilgili Efsaneler 29
Hazarlar ve Hunlar 35
Batı Türk İmparatorluğu 37
Bağımsız Hazar Krallığının Oluşumu 39
Hazarların Genişlemesinin Bulgarlar Üzerindeki Etkileri 41

2 HAZAR ŞEHİRLERİ VE KASABALARI

Hazarya Başkentleri 55
Atil ve Hazaran 57
Balanjar 61
Chernigov 63
Cherson 65
Chufut-Kale 67
Doros 69
Feodosia 71
Kara Tobe 73
Kerch 75
Kiev 77
Samandar 81
Sarkel 83
Sudak 87
Tmutorokan (Samkarsh) 89
Verkhneye Saltovo ve Diğer Saltovo Yerleşimleri 91
Yevpatoria 93

Diğer Hazar Yerleşimleri....95
Hazar Halkı....97

3 HAZARLARDA YÖNETİM YAPISI

Kağan....113
Bek (Kral) ve Ordusu....117
Kender ve Javishgar....121
Tarkan....123
Mahkeme Heyeti....125
Yerel Yöneticiler....127
Vergilendirme....129
Vergi Veren Toplumlar....131
Kiev Ruslarının Kağanları....133

4 HAZAR YAŞAM TARZI

Hazarların Kullandığı Diller....143
Hazar El Zanaatları....147
Hazarlarda Tarım ve Gıda Maddeleri....151
Hazar Evlerinin Yapısı....155
Hazar Giysileri ve Saç Biçimleri....157
Hazar Mezarları....159

5 HAZARLARDA TİCARET

Ortaçağın En Büyük Ticaret Merkezi olarak Hazarya....171
Yahudi Radhanit Tüccarlar....175
Hazarya'daki Rus Tüccarlar....179
Hazarya'daki Arap Tüccarlar....181
Hazarya'daki Çinli Tüccarlar....183
Para Sistemi....185

6 HAZARLARIN JUDAİZME DÖNÜŞÜMÜ

Dönüşümün Başlangıcı....195
Zulüm Gören Yahudilerin Sığınağı Hazar....199
Hazar Şamanizmi....203

Aziz Kiril'in Hazar Misyonu.....205
Kral Bulan'ın Dönüşümü.....209
Schechter Mektubu.....215
Hazar Yazışmaları.....219
Kiev Mektubu.....223
Judaizmin Hazarlar Arasındaki Yaygınlığı.....227
Arkeolojik Kanıtlar.....233
Son Söz.....235

7 HAZARLARIN DİĞER HALKLARLA İLİŞKİLERİ

Arap-Hazar Savaşları ve
Güney Kafkasya Liderleri ile İlişkiler.....251
Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler.....259
Alanlar ile İlişkiler.....263
Diğer Türk Boyları ile İlişkiler.....265
Macarlar ile İlişkiler.....267
Ruslar ile İlişkiler.....271

8 HAZAR İMPARATORLUĞU'NUN ZAYIFLAMASI VE ÇÖKÜŞÜ

Sonun Başlangıcı.....285
Rus İstilası.....289
Hazar İmparatorluğu'nun İlhakı.....293
Hazar İmparatorluğu'nun Yok Olma Nedenleri.....295

9 HAZARLARIN DÜNYAYA YAYILIŞI

Macaristan Hazarları.....305
Romanya Hazarları.....311
Litvanya ve Belarus Hazarları.....313
Polonya Hazarları.....315
Ukrayna Hazarları.....321
Türk Hazarları.....327
İspanya Hazarları.....329
Azerbaycan Hazarları.....331

Kuzey Kafkasya Hazarları.....333
Rusya Hazarları.....335
Kazakistan Hazarları.....339
Dünyanın Diğer Bölgelerindeki Hazarlar.....341

10 PROSELİTİZM[1] OLGUSU

Avarlar Arasındaki Judaizm.....359
Kumanlar Arasındaki Judaizm.....363
Alanlar Arasındaki Judaizm.....367
Avrupalılar Judaizme Dönüyor.....369
Sabetaryenler.....375
Subbotnikler.....377
Batı Slavları Arasındaki Proselitizme dair
Wexler Teorisi.....379
Adiabene Dönmeleri.....383
En Büyük İsrail Kavminin
Semitik Kabileleri Arasındaki Dönmeler.....387
Yemen Dönmeleri.....389
Etiyopya Dönmeleri.....391
Kuzey Afrika Dönmeleri.....393

11 ONUNCU YÜZYILDAN SONRA DOĞU VE ORTA AVRUPA YAHUDİLERİ

Askenazimin[2] Kökenleri.....405
Ortaçağ Ukrayna'sında Yahudiler.....409
Polonya'nın İlk Yahudileri.....415
Litvanya ve Belarus Yahudileri.....419
Macar Yahudileri.....423
Tarihi Romanya Yahudileri.....425
Kırımçaklar.....427
Kırım ve Litvanya Karaitleri.....429
Sonuç.....433
Özet.....439

---

[1] *Dönmelik.(Ç.N.)*

[2] *Polonya, Rus ve Alman Yahudileri.(Ç.N.)*

EK: KRONOLOJİK HAZAR TARİHİ.....447

KAYNAKÇA.....453

TEŞEKKÜR

Araştırmalarım esnasında beni yüreklendiren ve yardımlarını esirgemeyen birçok insana teşekkür borçluyum.

İlk olarak, dilbilimsel gözlem metotları ve rehberliği için, Herbert Guy Zeiden'e minnettarlığımı bildirmek isterim.

Yahudilere ait birçok el yapımı kalıntının ortaya çıkarıldığı Kırım ve Rusya'daki arkeolojik kazılar hakkındaki bilgilerini esirgemeyen Alexander Gendler ve Michael (Menashe) Goldelman'a; Mart 1997'de İsrail Televizyonu'nda yayınladığı, Hazarlar hakkındaki üç bölümlük belgesel için, Yahudi gazeteci Ehud Ya'ari'ye;

Macar-Hazar bağlantısı ile ilgili olarak verdikleri çok önemli bilgiler için, Alfred S.Hamori ve Peter I. Hidas'a;

Bulgarlar ile ilgili verdiği bilgiler için, H. Mark Hubey ve Shawn Mc. Dermott'a; İsveç'teki Hazar eserleri ile ilgili verdiği bilgiler için, S. Mats L. Philip'e; Transilvanya'daki Türk Yahudisi bir toplumun varlığından haberdar olmamı sağlayan, Ken Ottinger'e; Subbotnik halkı ile ilgili bilgileri sağladığı için, William Abram Aldacushion'a;

Yazılı malzemeler ile ilgili olarak, değerli önerileri için, Paolo Agostini, Fred Astren, Peter Barta, Anders Berg, David Christian, Bruce G. Conrad-Reingold, Alexander Gendler, Daniel E. Gershenson, Michael Goldelman, Saul Issrof, Arif Kızıltuğ, Martin N.

Kruger, Vladimir Levchenko, Philip E. Miller, S. Mats L. Philip, Edward D. Rockstein, Seth R. Rosentahl, Heidi M. Sherman, Sheila Tanenbaum, Nigel Thomas, Haham David A.Wachtel, Shaul Wallach, Steven Weiss, Bozena Werbart ve Herbert Guy Zeiden'e;

Araştırmam esnasında büyük yardım gördüğüm, konu hakkında yazılmış makaleleri tedarik eden, Peter A.Csango, Pavel M. Dolukhanov, Alexander Gendler, Michael Goldelman, Jeff H. Horen, Heidi M. Sherman, Steven Weiss ve Herbert Guy Zeiden'e;

Bunları, Bulgarcadan tercüme eden, Vassil Karloukovski'ye; Almancadan tercüme eden, Fred Hainbach'a; İbranîceden tercüme eden, Egbert Assink'e; Macarcadan tercüme eden Paolo Agostini, Peter Barta ve Alfred S. Hamori'ye; Lehçe ve Rusçadan tercüme eden Philip M. Germansderfer'a; Rusçadan tercüme eden Elchin Bagirov, Alexander Boguslawski ve Karlygash Irmukhan Sea'ye; İsveççeden tercüme eden, Jan-Erik Naarttijarvi'ye;

Çalışmamı yayınlamam için, beni en başından beri cesaretlendiren Lawrence J. Epstein, Haham Nissan Daniel Korobkin, Seth R. Rosenthal ve Istvan Szucks'a;

Son olarak da gösterdikleri anlayış ve verdikleri ilham için Brian Boeck, Deborah Cavel-Greant, David Chagall, Leslie Mayo Evenchick, Anne Hart, Zinetulla Insepov, Timur Kocaoğlu, Helen Liesl Krag, Dennis A. Leventhal, Richard Mendoza, Artlene Blank Rich, John Sloan, Barbara Levy Taverna, Bruce Wedgwood-Oppenheim, Avi Yari ve hepsini tek tek yazmaya yerimin yetmeyeceği sayısız dosta sonsuz teşekkürler.

Bu güzel insanların yardımı olmadan, bu kitap tamamlanamazdı.

ÖNSÖZ

Bu kitap, ortaçağın başlarında Rusya'nın güneyinde muazzam bir imparatorluk kurmuş olan Türk halkı Hazarların tarihini ve kültürünü incelemektedir. Siyasi ve askeri alanda oldukça güçlü olan Hazarlar, bölgede Bizans İmparatorluğu ve İslam Halifeliği ile eşit derecede bir 'Üçüncü Güç' olarak adlandırılıyorlar ve mükemmel tüccarlar, çiftçiler, balıkçılar, savaşçılar ve sanatçılar olarak tanımlanıyorlardı.

Hazarların tarihindeki muhtemelen en ilgi çekici yön, Yahudi dinini kabul etmiş olmalarıdır. Hazar toprakları, yüzyıllar boyunca zulümden kaçan Yahudi sığınmacılar için en önemli yerleşim yeri olmuştur. Bu sığınmacılar, Hazarları etnik tektanrıcılık ile tanıştırmışlardı ve Kral Bulan, Judaizmi çok cazip bir seçim olarak görmüştü. Hazarya'daki Yahudi kralların yönetimleri süresince çok sayıda Hazarlı, Judaizmi kabul etmiş; Hazarya'da çok sayıda Sinagog ile Yeshiva* kurulmuş, Torah ve Talmud uygulamaları yaygınlaşmıştı. Hazarlar, İbrani alfabesini ve Joseph, Aaron ve Samuel gibi İbranice isimleri benimseyerek, Yahudi inancına olan bağlılıklarının altını önemle çizmişler, hatta Pesach ve Hannuka gibi Yahudi bayramlarında doğan çocuklarına bu bayramların adını vererek, bunu daha da ileri götürmüşlerdir. Yahudiler, tüm büyük Hazar kentlerinde yerleşmişlerdi.

---

*Yahudi din okulu.(Ç.N.)

Hazarlar, dünya tarihi üzerinde çok etkili bir rol oynamışlardır. Takip edecek olan bölümler, Hazarların ortaçağı yaşayan dünyaya yapmış olduğu;

1. Batı Avrupa'da Frankların oynadığı rolün aynısını oynayarak, Kafkaslar'ın kuzeyindeki Arap istilasına son vermeleri,

2. Kiev'in en büyük şehrini kurmaları,

3. Dünyanın en büyük ticaret merkezini kurmaları,

4. Bulgarların ve Macarların, Volga bölgesinden Bulgaristan, Tataristan, Bashkiria, Chuvashia ve Macaristan'daki bugünkü ülkelerine göç etmeleri üzerindeki etkileri,

5. Macar kültürü ve ilk hükümet sistemi üzerindeki etkileri,

6. Orta Doğu Yahudilerinden öğrendikleri, cam işleme teknolojisini yaymaları,

7 Doğu Avrupa Yahudileri ile diğer halkların etnik kökenlerine etkileri gibi önemli katkıları ele almaktadır.

8. Bu kitap, Hazarların göçlerini ve meydana getirdikleri olayların aslını göstermek ve Hazarlar hakkındaki:

• Hazarların kullandıkları birçok mal ve eşyayı üretmeyip ithal ettikleri;

• Hazar yöneticilerine ve bir kısım soylulara, Judaizme dönmelerinin yasak edildiği tartışmaları;

• Kırım Karaitlerinin, esasen Hazarların soyundan geldikleri teorisi gibi yaygın yanlış anlaşılmaları ortadan kaldırmak amacıyla, tarihi, arkeolojik ve dilsel bir kanıt zenginliğini analiz etmekte, tüm bunlara ek olarak; Hazarların dönüşümlerini, Alanların ve Kumanların bir kısmı ile; çeşitli Avrupa, Asya ve Afrika halklarının Judaizmi benimsemeleri ile mukayese etmektedir. Bu da o zamanlar Judaizme asla büyük çapta dönüşler olmadığı fikrinin yanlış olduğunu göstermeye yardımcı olacaktır.

Bununla birlikte, Doğu Avrupa Yahudilerinin kökenleri hakkındaki teorimi de ortaya koyacağım. İnanıyorum ki Türkçe konuşan Hazarlar ile daha sonraları Askenazi dilini kullanan Yahudiler arasındaki bağlantının kayıp halkası, Hazarların Svyatoslav tarafından yok edilmesini takip eden süreç içinde, Kiev Rusları ile yaşamaya başlayan, Slavca konuşan Yahudiler idi. Benim fikrimce; Slavca konuşan bu Yahudiler, Hazarlar, Slavlar ve Orta Doğu Yahudilerinin bir karışımıydı. Sonuç olarak bu Yahudiler, Prag, Viyana ve İber yarımadası ile diğer toplumlar arasında yaşayan Yahudilerle yaptıkları gibi, Askenazi dilini konuşan Yahudiler ile de evlilikler yaptılar. Bu yüzden, doğudan (Hazarya), batıdan (Al-

manya, Avusturya, Bohemya) ve güneyden aldığı göçlerle şekillenen Askenazik etnik köken, daha öncelerde tahmin edildiğinden çok daha karmaşıktır.

Yahudi mirasının çok önemli bir parçasını oluşturan Hazarların hikayesi, Judaizmin, birçok Türk halkı tarafından benimsenen cazip bir alternatif olduğunu kanıtladığı gibi, ortaçağ Yahudi tarihinin sadece felaketler ve zulümden oluşmadığını da göstermektedir. Hazar Yahudileri, bir zamanlar Rusya steplerinin ve ormanlıklarının efendileriydi ve Askenazik Yahudiler, Hazarların kazandıkları bu başarılar ile gurur duymalıdırlar.

Bu kitabı yazmak için bir zorunluluk hissettim; çünkü Hazarların dünyasını hem bilim adamlarına, hem de sıradan okuyucuya çok daha kolay ulaşılabilir bir hale getirmek istiyordum. Yakın zamana kadar, Hazarlar hakkında yalnızca nadir birkaç geniş kapsamlı çalışma yayınlanmıştı. Bu kitabı, Hazar İmparatorluğu'ndan herkesi haberdar etmek ve Yahudi kökenlerimizi yükseltecek olması umuduyla yayınlamaktan mutluluk duyuyorum.

Kevin Alan Brook

1

HAZARLARIN KÖKENLERİ

Göçebe topluluklar, bin yıl boyunca, Orta Asya ve Güney Rusya steplerinde yaşadılar. Günümüzde hala yaygın olan inancın aksine, bu insanlar bir kültüre ve uygar yaşam özelliklerine sahiplerdi. Dünya üzerindeki bununla ilgili birçok olağanüstü arkeolojik buluntunun oldukça büyük bir kısmı, Ukrayna ve Rusya'da ortaya çıkarılmıştır. İran kökenli İskitler, (İ.Ö. yedinci yüzyıldan, üçüncü yüzyıla kadar) steplerde yaşayan ilk toplumlardan bir tanesidir ve sahip oldukları zengin hazineler, günümüzde hala ortaya çıkarılmaktadır. 1996 yılı yazında, Ukrayna'daki Ryzhanivka şehri yakınlarında, içinde altın saplı bir kılıç, altın süslemeli bir başlık, şarap kapları ve gümüş süsler bulunan bir İskit komutan mezarı bulundu. Heyecan verici bir diğer keşif ise Dinyeper Nehri kıyısındaki Tolstaya Mogila'da bulunan ve üzerinde kabartma olarak ayrıntılı insan ve hayvan figürleri nakşedilmiş, İskitlere ait altın bir göğüslüktür.[1] Bulunan diğer İskit mezarlarında ise ölülerin birlikte gömüldüğü çok sayıda altın bilezik, yüzük ve başlık bulunmuştur.

İskitlerin yok oluşundan yüzyıllar sonra, içlerinde Sarmatyalılar, Hunlar ve Hazarların da bulunduğu diğer toplumlar, steplerdeki yaşama damgalarını vurmuşlardır. Hazarlar dünya sahnesine, göçebe yaşam tarzını benimsemiş, Şamanist Türk akıncıları olarak çıkmışlar, geçen yüzyıllar boyunca da gittikçe daha yerleşik bir yaşam biçimine geçmişlerdir ve önceki Tengri inançlarının yerini Judaizm, İslam ve Hıristiyanlık almıştır. Bu bölüm, Hazarların bir boy haline gelmelerini ve krallıklarının ilk dönemlerdeki gelişmeşini incelemektedir.

TÜRK MİRASI

Hazarlar, ağırlıklı olarak Türk'tü. Yunanlı tarihçi Theophanes (725–818) kayıtlarında, Hazarları 'doğudan gelen Türkler olarak ifade eder.[2] Türklerin soyunu anlatan efsaneler, Hazarları Oğuzlar, Avarlar, Sabirler ve Bulgarlar gibi diğer Türk boylarının kardeşi olarak adlandırır.[3] Süryani efsaneleri de Hazarların "Khazarig" olarak adlandırılan atalarından, Bulgarların kardeşi olarak bahseder.[4] Birçok bilim adamı, bu efsanelerin tarihi temellere dayandığına ve Hazarların gerçekten de Türk boyları ile Bulgarlar ve Başkirler gibi yakın akrabalıkları olduğuna inanmaktadır. Bu yüzden Hazarlar, büyük ihtimalle Orta Asya steplerinden ya da Ural Dağları veyahut Kafkas Dağları'ndan gelmişlerdi. Kökenleri hakkındaki detaylar, hala daha büyük ölçüde karanlıktadır.

Çin kayıtlarına dayandırılan bir Türk efsanesine göre, ilk Türkler geniş bir bataklığın kenarında yaşıyorlardı.[5] Düşmanları, ayaklarını keserek bataklığa attıkları küçük bir oğlan çocuğu hariç, bunların tümünü katletmişti. Çocuk, dişi bir kurt tarafından kurtarıldı ve büyütüldü. Yıllar sonra, kurt çocuktan hamile kaldı. Çocuğun düşmanlarının lideri, çocuğu öldürtmek için birkaç adam tutunca, oğlan ve kurt Turan Ovası'nın kuzeyinde bulunan

bir dağdaki mağaraya kaçtı. Kurt, bu mağarada on tane erkek çocuk doğurdu. Bunlardan bir tanesinin adı Asena idi ve Asena'nın klanı gittikçe güçlenerek, geniş bir bölgeye yayıldı. On çocuğun hepsi de Altay Dağları'nın güney eteklerine yerleşti ve Juan-Juan İmparatorluğu'nun hakimiyetine girerek demirci oldular. Asena "Türk" adını benimsedi. Efsane, Türklerin atasının kurt olduğuna işaret eder.[6]

Birçok göçebe Türk toplumu gibi, Hazarlar da ırksal ve etnik kökenler olarak karışık bir toplumdu. Aralarında siyah saçlı/koyu kahverengi gözlü, kızıl saçlı / ela ya da yeşil gözlü ve sarışın/mavi gözlü insanlar vardı. Bazıları da Doğu Asya ırklarına benzer şekilde, çıkık elmacık kemikli, geniş yüzlü ve çekik gözlüydü, Diğer birçokları da Avrupalılara ya da Orta Doğululara benziyordu. Türk teriminin ırksal bir terim olarak değil, ortak bir dili ve kültürü paylaşan değişik göçebe boylarının ismi olarak kullanılması da Türklerin çeşitliliğini ortaya koymuştur. Kimilerine göre Türkler, İranlılar ve Moğolların karışımıydı.[7] Türklerin çok türlülüğü, günümüzde yaşayan modern Türk insanlarının birbirlerinden tamamen farklı görünüşlere sahip olmaları nedeniyle, açıkça ortadadır. Örneğin; Azeri Türkleri Uygur Türklerine benzemedikleri gibi, Avrupalı Gagavuz Türkleri de Asyalı Yakut ya da Kazak Türklerine benzemezler. Bu çok türlülük, belirli durumlarda, esasen Türk kökenli olmayan farklı grupların Türkleşmesi ve Türkçeyi kendi dilleri gibi benimsemesi gibi sık rastlanan bir süreç ile açıklanabilir.[8]

İbn-Said el Mağribi, Hazarları mavi gözlü, açık tenli ve kızıl saçlı olarak tarif etmiştir.[9] Diğer birçok eski Türk boyunun da kızıl saçlı olduğu bilinmektedir. Çin ve Müslüman kaynakları, Yenisey Nehri'nin üst kıyıları boyunca uzanan Sayan Dağları'nın kuzeyinde yaşamış olan eski Kırgızları kızıl saçlı, mavi gözlü ve beyaz tenli olarak tanımlar. Örneğin; Gardizi, Kırgızların kökenini anlatan bir efsaneyi aktarırken, bir Hazar soylusunun, dostluk kurduğu Başkirtleri "Slavlar", kendi hakimiyeti altındaki bir diğer grup insanı da "Khirkhiz" olarak adlandırdığını söyler. Gardizi buna ek olarak, Slavların Khirkhizler ile kaynaştığını da aktarmıştır. Bu da Kırgızlar arasındaki, kızıl saçlı ve beyaz tenli insanların çokluğunu açıklamaktadır.[10] T'ang-shu kayıtlarında Kırgızlardan "...uzun boylu, kızıl saçlı, sağlıklı ve pembe yüzlü, mavi gözlü insanlardır. Siyah saç, kötülük alameti sayılır."[11] şeklinde bahsedilir. Dördüncü yüzyılın başlarında hüküm süren bir Hsiung-nu hükümdarının, kızıl sakalları vardı ve Shih-ku kayıtlarının bahset-

tiğine göre, Hsiung-nu'nun komşuları olan Wu-sun soyundan gelen Hu halkının, kızıl sakalları ve mavi gözleri vardı.[12]

Diğer taraftan, al-Istakhri, Hazarların saçlarının siyah olduğunu söylemektedir.[13] Al-Istakhri, kayıtlarında buna ek olarak, koyu renk tenli olanların "Kara Hazarlar" ve açık renk tenli ve yakışıklı olanların"Ak Hazarlar" olarak ayrıldığını anlatır. Bununla birlikte, bilim adamları bunun bir ırk ayrımı değil, sosyal bir sınıflandırma olduğu konusunda fikir birliği içerisindedirler. Buna göre, Kara Hazarlar aşağı tabaka, Ak Hazarlar ise soylular sınıfı ve kraliyet ailesi mensuplarıdır.

Sovyet arkeologlar, onuncu ve on ikinci yüzyıllar arasında bir döneme tarihlenen Sarkel Kalesi'nde yaptıkları kazılarda, Hazarlara ait beden kalıntıları buldular. Bunlardan bir kısmı Slav tipi, bir kısmı ise kısa kafataslı Avrupalılardı. Bulunanlar arasında çok az sayıda Mongol tip olanları da vardı.[14]

Hazar halkının kökenleri hakkında, yıllar boyu alternatif teoriler ortaya atıldı. On dokuzuncu yüzyılda, bazı bilim adamları, Hazarları Türk ya da Tatar, bazıları da Macarlar ile bağdaştırarak, Fin-Ural/Altay grubuna dahil olduklarını söylerken, diğerleri hala Hazarların Slav olduklarını ya da Çerkezler ile bağlantılı olduklarını savunuyorlardı.[15] Yirminci yüzyılda da buna ilişkin pek çok olasılık ortaya çıktı. Dieter Ludwig, 1982 yılında yazdığı, *Strukutur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der Schriftenlichten Quellen* adlı felsefe doktorası tezinde, Hazarların yaklaşık olarak altıncı yüzyılda Sabirler ile bir birlik kurmuş olan Hephthalitler* olduğunu ileri sürdü. Warren B. Walsh'un iddiasına göre ise Hazarlar Gürcüler ve Ermeniler ile akrabaydı.[16]

Kuşkusuz, Hazarlar ile ilgili dokümanlara ve eserlere en kolay ulaşabilenler, Rus ve Ukraynalı bilim adamlarıydı ve ne yazık ki tarihin komünist kavramlarla yorumlanması, yirminci yüzyılın büyük bir bölümü boyunca, Rusya topraklarında yaşamış olan boyların etnik kökenlerinin analizlerini çarpıtmıştır. Bruce Trigger, bunu şu şekilde açıklıyor:

> "Sovyetler Birliği, arkeolojik verilerin, Marksist tarihsel materyalizm çerçevesi sınırları içinde yorumlandığı ilk ülkedir ve bu kalıp, 1920'lerin sonlarından beri, bu ülkede yapılan tüm arkeolojik araştırmalara rehberlik etmiştir."[17]

Ak Hunlar.(Ç.N.)

Bu ideoloji, Hazar araştırmalarının sonuçları üzerinde çok etkili oldu. 1929–1953 yılları arasındaki baskıcı Stalin rejimi altında, Sovyet tarihçi ve arkeologlar, Hazarların, doğudan gelen göçmenler değil, Kuzey Kafkasya'nın yerli halkı oldukları görüşünü kabul etmeye zorlandılar. [18] Bu yüzden, Mikhail Artamonov, 1930'lar ve 40'lar boyunca, Hazarların Don Vadisi ve Kuzey Kafkasya yerlisi olduğunu iddia etmiştir. Lev Gumilev ve diğer birkaç arkeolog, Hazarların 'Türkleşmiş' Dağıstanlı, Sarmatyalı ya da Alan halkları olduklarına inandıklarını açıklamışlardır. Vladimir Minorsky de benzer şekilde, Hazarların, yeni bir Hazar-Türk lider önderliğinde bir araya gelmiş olan, Güney Rusya'daki yerel kabile grupları olduğunu yazmıştır.[19] Hazarların "Türk" oldukları kesin olarak bilindiği için, aslında "Türkleşmiş" halklar olduğu görüşü kabul görmedi. Bununla birlikte, Hazar İmparatorluğu sınırları içinde, Türk olmayan, özellikle de Orta Doğu'dan göç etmiş ve Hazarlar ile evlilikler yapmış olan Yahudi göçmenler gibi, bazı grupların da Hazar kimliğini benimsemiş olmaları ihtimali de mevcuttur.

Hazar adının anlamı da birçok tartışmaya konu olmuştur. Bazı bilim adamlarına göre, "Hazar" adı "gezgin" anlamına gelen *kaz* kökü ve "adam" anlamına gelen *er* ekinden türetilmiştir. Diğer taraftan Douglas Dunlop, Hazar adı ile çok eski tarihlerde yaşamış olan dokuz Uygur klanından bir tanesinin Çince adı olan "Ko-sa"[20] arasında ilişki kurmanın mümkün olduğuna inanıyordu. Eski Çinli yazarlardan bazıları, Hazarları *K'osa t'u-chüeh* ("K'osa Türkleri") ve *T'u-chüeh ho-sa pu* adlarıyla tanıyorlardı ve Dunlop'un iddiası da büyük ölçüde "Ko-sa" ve "K'osa" adları arasındaki benzerliğe dayanıyordu. Peter Golden ise *Khazar Studies* adlı kitabında Hazarlar ve Uygurlar arasında bir bağlantı kurmanın mümkün olmadığını ve gerçek bağlantının Hazarlar ile Oghurlar[21] arasında var olduğunu yazarak, Dunlop'un iddialarına karşı çıkıyordu. Eski Rus kayıtlarında, Hazarlar "Beyaz Ugriler", Macarlar da "Kara Ugriler" olarak anılmaktaydı.[22] "Ugri" ve "Oghur"un birbirlerinin karşılığı olduğu varsayılıyor olmalı. Yaygın Türkçeyi farklı bir formda kullanan Oghurlar, Türklüğün özel bir koluydu.

Bununla birlikte, ortaya, Hazarların Uygurlar ile ilişkilendirilebileceği yeni bir kanıt çıkarıldığı için, bilim adamları bu yakınlarda Hazarlar ile Uygurlar arasında bir bağlantı olup olamayacağı konusunu yeniden ele aldılar. Bu kanıt "Qasar" adıydı. Qasar,

Kuzey Moğolistan'da bulunan ve tamamı eski Uygur dilinde yazılmış olan, sekizinci yüzyıl ortalarına ait Shine-usu, Terkhin ve Tes adlı el yazmalarında "QSR" şeklinde geçmekteydi.[23] El yazmalarından bir tanesinde, 747–759 yılları arasında hüküm sürmüş olan Uygur Hükümdarı Bayanchur (el-Etmish Bilga), Qasarlardan altıncı yüzyıl olayları içinde bahsetmiştir. T. Senga, Uygur kabile adı ya da bir soyadı olan Qasar'ın, Çin kaynaklarında geçen Ko-sa'ya karşılık olabileceğine inanıyordu.[24] Qasarların bir bölümünün Moğolistan'dan batıya ya da Kuzey Kazakistan'dan Hazarya içlerine göç ettiklerine dair bir kuram mevcuttur; fakat bu kesin olmaktan uzaktır. Karoly Czegledy ve Louis Bazin'in iddialarına göre, Qasarlar, Hazarların atalarıydı.[25] Bazin, bu Uygur grubunun, batıya 555 yılından önce göç ettiğini savunuyor ve *qas* sözcüğünün "zulüm etmek, baskı yapmak, yıldırmak" anlamlarına geldiğini iddia ediyordu. Czegledy'nin iddiası ise Qasarların batıya, 463 yılında göç ettiği idi.[26]

Burada ilginç olan bir nokta, birçok klanın birleşmesiyle oluşmuş olan Chiu-hsing (Dokuz Soyadı)[27] Konfederasyonu, bir Uygur hükümdarı tarafından zapt edilmişti ve *Hsin T'ang-shu* adlı bir Çince kaynağa göre bu klanlardan bir tanesinin lideri, Ko-sa adını taşıyordu. Buna ek olarak, 823–832 yılları arasında hüküm süren Uygur hükümdarının adının da Hosa t'e-le (Hazar Tekin) olduğunu belirtmekte yarar var. Bu liderlerin Hazarlar ile bir akrabalığı var mıydı? Senga'ya göre Ko-sa, Uygurlar ile değil, fakat T'ieh-le klanları ile bağlantısı olması muhtemel olan Ssu-chieh (Şikari) klanının liderinin soyadı idi ve T'ieh-le klanları Hazarların atalarıydı. Ne olursa olsun, Qasar-Hazar bağlantısı şu an için kesin değildir; fakat ileride bu bağlantının ortaya çıkarılması olasılık dahilindedir.

Hazarların kökenleri hakkındaki sorunun cevabı henüz bulunmuş değil. Bununla birlikte, Hazar halkının doğuşunda, batıya yapılan göçlerin önemini belirten kanıtlar üzerinde durulması gerekmektedir.

YAHUDİ HAZARLARIN ORTAYA ÇIKIŞI İLE İLGİLİ EFSANELER

Türki halklar, soylarının Nuh Peygamber'e kadar dayandığına inanıyorlardı. En önemli Hazar krallarından biri olan Joseph, ünlü *"Hasdai ibn Shaprut'a cevap"*ında, Hazarların, Togarmah'ın on oğlundan yedincisi olan "Kozar"ın soyundan geldiğini belirtir. Ortaçağ Yahudileri, bu iddiayı kanıtlamaya çalışmışlardır. Örneğin, Joseph ben Gorion tarafından yazılan, onuncu yüzyıl Yahudi tarihi *Sefer Yosippon,* Togarmah'ın oğlu Kozar'ın, Bulgarlar, Peçenekler ve diğer Türk grupların atalarını temsil eden dokuz erkek kardeşi olduğunu anlatır. Sırasıyla, Tekvin 10:2 ve 10:3, Togarmah'ın soyunu birkaç kuşak geriye doğru izler.(bkz.Tablo 1-1) Keza, Shem Tov ibn Shem Tov'un da on beşinci yüzyılın başlarında yazdığı *Sefer ha-Emunot*'ta, Hazarya'dan, "Togarmah'ın Ülkesi" olarak bahsettiğini belirtmekte yarar vardır.

Yahudi yazarlar, sık sık, Hazar Yahudilerinin soyunun eski İsrail'in on iki klanından bazılarından geldiği kuramını ortaya atmışlardır. Örneğin; *Schechter Letter*'in (Schechter Mektubu) yazarı, kendi insanları arasında yaygın olarak bilinen ve Hazar Yahudilerinin soylarının, Simeon klanından geldiğine dair bir hadisten söz eder.[28] Buna benzer olarak, muhtemelen bir Doğu Afrika ya

da Hazarya Yahudisi olan Eldad ben Mahali ha-Dani (Eldad the Danite), kaleme aldığı bir yazısında, Simeon klanı ile Menasheh klanının bir kısmının, "Hazar ülkesi"nde yaşadıklarını ve aralarında bazı Müslüman ulusların da bulunduğu yirmi beş krallığı vergiye bağladıklarını yazmaktadır.

Yahudi yazınında, Eldad ha-Dani'nin hikayesinin diğer birçok versiyonuna rastlamak mümkündür. On iki İsrail klanının geri kalanlarının nerelerde olduğuna dair hikayelerin büyük bir kısmı, on ikinci yüzyılda yaşamış olan İtalyan Yahudisi Jerahmeel ben Solomon'un yazdığı "*Jerahmeel Günlükleri*"nde toplanmıştır. Jerahmeel'in derlediği belgelerden bir tanesi de Dan klanının yerleşmiş olduğu ülkede deniz ticareti yapan, Elchanan ben Joseph'in yazdığı, "*Tüccar Elchanan'ın Günlüğü*"dür. Bu günlük, Eldad'ın hikayesinden çok daha ayrıntılıdır ve çok değerli ek bilgiler içermektedir. Elchanan'ın günlüğü, Judah klanı ve Simeon klanının, "Khasdim Ülkesi"nde çadırlarda yaşadığını ve aralarında Müslümanlar ile İbrahim'in ikinci karısı Keturah'ın torunlarının da bulunduğu yirmi beş krallıktan vergi aldıklarını ifade ediyordu.[29] Bunlar, Yahudi olmayan uluslarla savaşan maharetli okçular ve kılıç ustaları olarak tanımlanıyorlardı. Elchanan'a göre, Judah ve Simeon klanları, İbranice, Yunanca ve Togarmah (Türki) dillerini konuşuyorlardı ve Torah, Mishnah, Talmud ve Agadah hakkında bilgi sahibiydiler.[30] Bu ifadelerin, Hazarya'da yaşayan Yahudilerden bahsettiği çok açıktır.

Elchanan, Med ve Pers ülkesinin topraklarının ardında Issachar klanının yaşadığını, bu klanın da Yahudi olmayan toplumlardan vergi aldığını ve hatırı sayılır miktarda altın ve gümüş stoklarına sahip olduklarını yazmıştı. Issachar klanı mensupları, İbranice ve "Kedar" dilini konuşuyorlardı ve bunlar da Talmud ve Torah hakkında geniş bilgi sahibiydiler.[31] Kendi hakimleri ve kölederi vardı ve çok sayıda öküz, deve ve koyundan oluşan geniş sürülere sahiplerdi. "Kedar" teriminin ne anlama geldiği tam manasıyla açık değildir; fakat Haham Petakhiah'ın seyahat günlüklerinde bahsettikleri göz önüne alınırsa, Kafkasya bölgesinde yaşayan halklardan bahsedermiş gibi görünüyor. Elchanan'ın, Hazarları Judaizmi kabul etmeleri için ikna eden, Dağıstan ve Azerbaycan'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Yahudilerden söz ediyor olması da akla yakındır.

Jerahmeel Günlükleri'nde yer alan diğer bir belge de Kafkasya bölgesindeki kayıp klanlar hakkında detaylı bilgiler içeren, *The*

Ten Banishment of Sanhedrin (Sanhedrin'in On Sürgünü)'dir. Bu belgedeki bazı ayrıntılar, Elchanan'ın çalışmasındaki bazı bilgiler ile çelişmektedir. Örneğin; yirmi beş krallıktan vergi alanların, Judah ve Simeon değil, Ephraim ve Menasheh klanlarıydı.[32] Ephraim ve Menasheh, Meyuga şehrinin karşısında yaşayan atlılarla, büyük bir konfederasyon kurmuşlardı. Belge, aynı zamanda, görünüşe göre Orta Doğu'da Irak ve Ermenistan yakınlarında yaşayan, Zebulun klanından da söz etmektedir. Zebulun klanı, Kedar dilini konuşuyordu ve Torah, Mishnah, Talmud ve Agadah hakkında oldukça bilgiliydi. Her Sabbath* günü İbranice verilen vaazlar, daha sonra Kedar diline tercüme edilmişti. Her iki klan da Kedar dilini konuştuğu için, Zebulun klanı, Elchanan'ın bahsettiği Issachar klanı ile benzerlik taşımaktadır.

Aynı zamanda, Japheth'in oğlu Magog ile Hazarlar arasında bir bağlantı olduğuna da inanılıyordu. *The Life of Saint Abo of Tfilisi* (Tiflis Azizi Abo'nun Hayatı)'de, Hazarlardan, "biricik Tanrı'nın yarattıkları" olarak söz edilmesine rağmen, "Magog'un, herhangi bir dini olmayan vahşi oğulları" diye bahsedilir.[33] *Expositio in Matthaeum Evangelistam*'da yer alan, Aquitaine Keşişi Druthmar'ın Matta 24:14 üzerine 864 yılında yaptığı bir yoruma göre, Hazar Yahudileri "Gog ve Magog'un ülkesinde" yaşıyorlardı.[34] Arap seyyah ibn Fadlan 921 ya da 922 de "bazı görüşlere göre, Gog ve Magog, Hazarlardır" diye yazar. Bununla birlikte, Talmud Magog'u Ak Hunlar, Gog'u da Gotlar olarak adlandırır.[35] Josephus'un birinci yüzyılda yazdığına göre ise Magog ile İskitler arasında bir bağ vardır.

Druthmar bunlara ek olarak, Büyük İskender'in Hazarları kuşattığını; fakat Hazarların kaçtığını anlatır. Bu anlatım, İskender'in tehlikeli ve ahlaksız ulusları, etraflarını surlarla çevirerek hapseden bir kahraman olarak anlatıldığı bir eski çağ efsanesinden türetilmiştir. Prester (Rahip) John, surlara hapsedilen bu insanları yamyamlar olarak tanımlar.[36]

Ortaçağ Almanya'sında ortaya çıkmış olan "Kızıl Yahudiler" efsanesi: 1- İskender'in ahlaksız ulusları, Kuzeydoğu Akdeniz'deki büyük bir dağın ardına hapsetmesi; 2- Dünyanın sonu geldiği zaman, Gog ve Magog'un dünyayı yok edecekleri ve 3- İsrail'in kayıp on klanı hakkındaki üç hikayenin bileşiminden türemiştir.[37] Alman yazarlar, "Kızıl Yahudiler" efsanesini, Yahudi karşıtı dü-

Sebt günü. Yahudilerce cumartesileri, Hıristiyanlarca Pazar günü uygulanan kutsal dinlenme günü.(Ç.N.)

şünceleri ve beklenen kıyamet günü ile ilgili korkuları dile getirmek için kullanmışlardır.

"Kızıl Yahudiler" terimi, kızıl saç ve kızıl sakal, ortaçağ Almanya'sında namussuz ve sahtekar kişileri simgelediği için seçilmiştir. Bu yüzden, Andrew Gow'a göre, Kızıl Yahudiler, kızıl saçlı ve kızıl sakallı Yahudilerdi.[38] Bu, on beşinci yüzyılda Almanca yazılmış olan ve İskender tarafından kuşatılmış olan İsrail'in on kayıp klanının, kızıl saçlı ve kızıl sakallı olarak betimlendiği *Historiated Bible*'da açık bir şekilde gösterilmektedir.[39] Bunun tam tersine, İskender ve orduları sarı saçlı olarak tasvir edilmişlerdir.

Kızıl Yahudiler, Alman yazınında ilk olarak, Albrecht von Scharfenberg'in on üçüncü yüzyıl sonlarında yazdığı, *Der Jüngere Titurel* adlı kitabında ortaya çıkmışlardır. Albrecht'e göre, Kızıl Yahudiler Gog ve Magog adında iki yüksek dağın arasına hapsedilmişlerdi. Bu Yahudiler savaş yanlısıydı ve Hıristiyan dünyası için askeri bir tehdit oluşturuyorlardı.[40] On üçüncü yüzyıl sonlarına ait bir başka belge olan *Der Göttweiger Trojanerkrieg*, Kızıl Yahudilerin, her tarafa yayılmış bir ülke olan "Plotzen" topraklarında yaşadıklarını ifade etmektedir. Bu Yahudilerin aynı zamanda, gezginlerden ağır vergiler alan çirkin ve korkunç görünüşlü[41] insanlar olduklarını da anlatan Göttweiger Trojanerkrieg, ayrıca, Yunan ordusuyla yaptıkları savaşta, yirmi bin Kızıl Yahudi öldürülünce, kalanların yıllar sonra Büyük İskender tarafından fethedilecek olan, dağların arasındaki topraklara kaçtıklarını yazar.

Tahminen 1300 yılında, Heinrich von Neustadt tarafından yazılan *Gottes Zukunft*, bu toprakların "Caspia"(Hazar) olduğunu yazar.[42] Heinrich aynı zamanda, Japheth'in soyundan gelen Gog ve Magog'un korkunç insanlarının, Büyük İskender tarafından "Caspian Dağlarında"(Kafkas Dağları kast ediliyor) hapsedilen on İsrail klanı olduğunu yazıyor.

On dördüncü yüzyıl başlarında, Ludger von Braunschweig tarafından yazılan *Buch der Maccabaer*, hikayenin yorumunu daha da genişletiyordu. Buna göre; İskender "Caspian Dağları'na" geldiğinde, Kızıl Yahudiler olarak da bilinen, on İsrail kabilesi ile karşılaştı. Kızıl Yahudiler zaten dağlar tarafından kısmen de olsa kuşatılmış ve dağların arasında hapsedilmişlerdi; çünkü kralları Jeroboam tarafından yapılan iki altın buzağıya taptıkları için, Tanrı tarafından cezalandırılmışlardı. İskender bu tuzağı, etraflarını büyük kazıklarla yaptığı bir duvarla çevirerek daha da sağlamlaştırmak istedi; fakat İskender ve askerleri bu görevi tamamlayama-

dılar ve İskender Tanrı'dan, dağları tamamen kapatmasını istedi. Von Braunschweig, Tanrı'nın, İskender'in dualarını kabul ettiğini yazıyor. Yine de ortaçağ Hıristiyanları, Gog ve Magog'un Kafkas Dağları'ndan kaçacakları ve dünyanın sonu geldiğinde Hıristiyan dünyasını yıkacakları endişesinden kurtulamamışlardı.

Victor von Carben, on altıncı yüzyıl sonlarında yazdığı *Judenbüchlein*'de, bir Hıristiyan ile bir Yahudi arasında geçen hayali bir diyaloğa yer verir. Burada, -Elchanan'ın günlüğünde bahsedilen, Khasdim ülkesini Kızıl Yahudilerin yönettiğini anımsatacak şekilde- Judah klanının torunu ve Kızıl Yahudilerin kralı olarak tasvir edilen Yahudi, Caspian Dağları'nın, Babil İmparatorluğu topraklarının diğer yanında, Almanların "Vahşi Deniz", Yahudilerin ise "Sambation"* olarak adlandırdığı denizin kenarında olduğundan bahseder.[43] Hikayeye göre, Vahşi Deniz'in dalgaları hafta boyunca o kadar büyük ve azgındır ki herhangi bir tekneyle karşıya geçmek mümkün değildir. Bununla birlikte, dalgalar cuma akşamı saat altıdan cumartesi akşamı altıya kadar yatışmaktadır; fakat Yahudiler Sabbath tatilinde oldukları için bu süre içinde de karşıya geçemezler. Diyalogda bahsedilen hayali Yahudi, Kızıl Yahudilerin dağlar ve deniz arasındaki bu ebedi tutsaklığı için ağlar; çünkü Alman Yahudilerini, yalnızca Kızıl Yahudiler kurtarabilecektir.

Salo W.Baron, Kızıl Yahudilerin Hazarlar olduğunu öne sürmüştür.[44] Kızıl Yahudiler hakkındaki hikayeler, muhtemelen güçlü Hazar İmparatorluğu'nun -Alman Hıristiyanlarına çarpıtılarak aktarılan- belli belirsiz anıları ya da Hazarlar hakkında çıkarılmış söylentilerdi.

**Kayıp on İsrail klanının, Asur Kralı V. Shalmaneser tarafından İ.Ö. 721 yılında, ötesine sürgün edildikleri efsanevi Sabbath Nehri. Her ne kadar, yazar burada deniz olarak yazmışsa da, bulabildiğim tüm kaynaklarda Sambation'dan nehir olarak bahsedilmektedir. Buna rağmen, orijinal metni bozmamak adına, yazarın bahsettiği şekilde "Vahşi Deniz" olarak aynen almak gereği hissettim. (Ç.N.)*

HAZARLAR VE HUNLAR

İ.Ö. 3. yüzyılda, T'ou-man tarafından İç Asya'da kurulmuş olan Hun İmparatorluğu, T'ou-man'ın oğlu Mo-tun'un saltanatı süresince en güçlü ve en geniş haline ulaşmıştı; ancak, imparatorluk, İ.S. birinci yüzyılın ortalarında, Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrıldı. Kuzey Hunları, 93 yılında Hsien-Pi (Moğollar) tarafından büyük bir bozguna uğratıldıktan sonra, batıya doğru çekilmeye başladılar.[45]

Hunlar, 380'li yıllarda aşağı Don Havzası'nı ve Azak Denizi'ni çevreleyen bölgeyi ele geçirerek, batıya, Güney Rusya içlerine ve Kırım'a yerleştiler. Priscus tahminen 448 yılında tuttuğu kayıtlarında, Karadeniz yakınlarında yaşayan Akatzirlerin, Hun hakimiyeti altında olduklarını anlatmaktadır.[46] Priscus'un yazdıklarına göre, Hun İmparatoru Attila, Karidach'ı yaklaşık olarak beşinci yüzyılın ortalarında, bu dönemde aynı zamanda Alanlarla da ittifak kurmuş olan Akatzirlere, hükümdar olarak tayin etmiştir. Akatzirlerin, Hazarların ataları olması mümkündür.

Onogurlar, Saragurlar ve Uturgurları da kapsayan, Türki Oghur klanları, 463 yılı dolaylarında Volga'yı geçerek Avrupa'ya girmişlerdi. Oghurlar bundan önce, Batı Sibirya ve Orta Asya'da ya-

şıyorlardı; fakat Sabirler tarafından bozguna uğratıldılar ve göç etmeye zorlandılar. Oghur Onogurları, Kuzey Kafkasya'da, Don ve Kuban nehirleri havzası boyunca ve Kuban Nehri'nin kuzeyinde, Don Nehri'ne kadar uzanan bozkır topraklarında yerleştiler. Peter Golden'a göre, Oghurlar, Çin kaynaklarında adı geçen T'ieh-le klanlar birliğinin üyesiydi.[47] Görünüşe bakılırsa, bu yeni gelenler, Akatzirler ve Hunlarla kaynaşmışlardı. Gerçekten de bilim adamları çoğunlukla, Kırım'da yaşayan Onogurlar, Uturgurlar ve Kutigorların Hunlar olduklarını varsayarlar.

Altıncı yüzyıl boyunca, içlerinde Kırım'ın da bulunduğu Avrupa bozkırları, hala daha Hunların egemenliği altındaydı. Kırım'ın Hun tebaasına bağlı krallarından biri olan Grod, Bizans İmparatoru I. Justinyen ile bir ittifak kurmaya uğraşıyordu.[48] Bu amaçla, 528 yılında Hıristiyanlığı kabul etti ve birçok pagan putunu eriterek, gümüş ve altın-gümüş alaşımı sikkeler haline getirdi. Kırım Hunları, Grod'dan hoşnut değillerdi. Bu yüzden, Grod'u öldürerek yerine pagan olan kardeşi Mougel'i, yeni kralları olarak tahta geçirdiler.[49] Bu yönetim değişikliğinin önemli sonuçlarından bir tanesi de Mougel'in, Grod'un Bizans yanlısı politikalarının aksine hareket etmiş olmasıdır.

Hunların geri kalanları, yıllarca Doğu Pontus ve Kuzey Kafkasya bozkırlarında yaşarken, bazıları da Romanya içlerine gittiler. Aquitaine Keşişi Druthmar'ın, "Gog" ve "Magog"ile birlikte yaşayan Yahudi Hazarların, Hunlar olduğunu ileri sürmesi ilgi çekicidir.[50]

Hazarlar hakkındaki, gerçeklere dayanan en eski kaynaklardan bir tanesi, anonim bir yazarın, hatip Zacharias'ın *Grek Church History* adlı eserinin Süryanice çevirisi ile ilgili olarak bir ek yazdığı, 555 yılına tarihlenmektedir. Bu ekte, Hazarlara, Kafkas Dağları'nın kuzeyinde, çadırlarda yaşayan göçebe klanlar arasında yer verilmektedir.[51]

BATI TÜRK İMPARATORLUĞU

Hazarlar, altmış yıldan daha fazla bir süre boyunca, batılı Türkler tarafından yönetildiler.

Batı Göktürk Kağanlığı, en önemli Türk kağanlarından biri olan Bumin'in kardeşi İstemi tarafından 552 yılında kuruldu.[52] İstemi ve Bumin, Türki Asena klanı hanedanından geliyorlardı. Bu geniş imparatorluğun merkezi, Balkaş Gölü kıyısında yer alıyordu. 567 yılında, Batı Göktürklerinden büyük bir grup, Volga havalisine ulaştı. Bunlar, kısa sürede Kuzey Kafkasya'da yaşayan Sabirler, Onogurlar ve Alanların yönetimlerini ele geçirdiler.[53] Tahminen 570 yılı dolaylarında, Hazarlar da Batı Göktürk İmparatorluğu'nun yönetimi altına girmişlerdi.[54] Batı Göktürkleri, Boğaz'ın egemenliğini 576 yılında Bizans İmparatorluğu'ndan aldığında, Kuzey Kafkasya Hunları da Batı Göktürklerinin egemenliği altına girmişti.

İstemi 575 ya da 576 yılında öldü ve yerine, 576–603 yılları arasında hüküm süren oğlu Tardu geçti. Tardu'nun ölümünden sonra, 603–611 yılları arasında tahtta oturan Ch'u-lo kağan oldu. Ch'u-lo'nun yetersiz yönetimi, birçok ayaklanmaya neden oldu. İmparatorluğun sınırlarını Altay Dağları'na kadar genişleten Hale-

fi Shih Kuei (611–618 ya da 19), aynı zamanda batı sınırlarını da ötelere taşımıştı. İmparatorluğun genişlemesi, Shih Kuei'nin, Çinlilerin T'ong She-hu, Bizanslıların ise Ziebil adını verdikleri ve 618–630 yılları arasında hüküm süren küçük kardeşi, Tong Yabghu zamanında da devam etti. Tong Yabghu'nun, "Bin Pınarlar" olarak anılan başkenti, Talas Nehri'nin doğusunda kurulmuştu.[55] Tong Yabghu'nun maiyetindeki en önemli devlet görevlileri, zapt edilen yerlerin yönetimine getirilen *el-teber*ler ve vergi toplayan *tudun*lardı. Budizme inanan Tong Yabghu, kendisini, Budist inancını halkları arasında yaymaya adamıştı.[56] Ünlü, Çinli Budist rahip Hsuan-tsang (600–664), hac yolculuğu esnasında, 630 yılında Tong Yabghu'yu ziyaret etmişti.

Karluklar ve diğer klanlar, Tong Yabghu'ya başkaldırdılar ve Tong Yabghu 630 yılında, adı Çince kaynaklarda Mo-ho-tu hou Ch'iu-li Ssu-p'i olarak geçen amcası tarafından öldürüldü. Amcası, 630 yılı boyunca Göktürkleri yönetti. Bu olaylar bir sivil savaşın başlamasına neden oldu ve Batı Göktürk İmparatorluğu, 630'lu yıllar boyunca devam edecek olan bir parçalanma sürecine girdi.

Kuzey Kafkasya klanları, kendilerini büyük bir geçiş döneminin ortasında buldular. Hazarlar, Batı Göktürk İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra, yeniden bağımsızlıklarını ilan ettiler.

BAĞIMSIZ HAZAR KRALLIĞI'NIN OLUŞUMU

Bağımsız Hazar devleti, 630 ve 640'larda, Tong Yabghu'nun oğlu tarafından kuruldu. Volga ve Derbent arasında kalan bölgenin tamamı, Hazarların hakimiyeti altına girdi. Hazarlar yeni devletlerini oluştururken, eski yöneticileri olan Batı Göktürklerinin bazı idari kurumlarını ve yönetim geleneklerini benimsediler (bkz.Bölüm 3).

Hazar İmparatorluğu, mevcudiyetinin başından sonuna kadar, çok ırklı ve çok dinli idi. Hatta, yedinci yüzyılın başlarında, Sabirler, Saragurlar, Utigurlar, Samandarlar ve Balanjarlar gibi Kafkas Konfederasyonu mensubu klanlar ve diğer kabileleri dahi özümsemişlerdir. Bu çeşitlilik, Hazarya yaşamının mozayiğini oluşturmuştur. Görünen o ki Hazarya'da yaşayan Sabirler, hem Hazar hem de Macar klanlarıyla çok sayıda evlilik yapmışlardır. Al-Masudi, Farsçada "Hazaran" olarak anılan Hazarlara, Türkçede "Sabir" dendiğini nakleder.[57]

HAZARLARIN GENİŞLEMESİNİN BULGARLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Hazarlar, kısa bir süre içinde, Güney Rusya'da egemen güç haline geldiler ve Hazarya topraklarının genişlemesi, diğer etnik grupları, özellikle de Bulgarları yerlerinden etti.

Türki dillerde, "Bulgar" sözcüğü "karışık" anlamına gelir ve "karıştırmak" anlamına gelen ve yine Türki bir sözcük olan, *bulgha* sözcüğünden türemiştir. Bu nedenle, Bulgarlar, aslında birçok Hun ve Türki grubun birbirleriyle karışarak meydana getirdikleri, bir klanlar birliğidir. Bulgar erkekleri, kış boyunca kürk kaplı konik bir başlık takar, üzerlerine, bellerinden kemerle bağladıkları uzun kürk paltolar, ayaklarına da deri botlar giyerlerdi.[58] Saçlarının, atkuyruğu şeklinde ördükleri bir bölümü hariç, tamamen kazınması gelenekti. Bulgar kadınları, geniş şalvarlar giyer ve bellerine, demir, cam, bakır ve kemik gibi malzemelerden yapılmış süs eşyalarıyla bezeli kuşaklar sararlardı.

İlk Bulgarlar, Utigurlar ve Kutrigurlar diye ikiye gruba ayrılmışlardı. Utigurlar, Bizans İmparatorluğu ile ittifak yapmış ve akrabaları Kutrigurlara karşı cephe almışlardı. İki grup arasında, 550'li yılların büyük bölümü boyunca çok sert çarpışmalar meydana gelmişti. Tahminen 560 yılında Kutrigurlar, istilacı Avarlar

tarafından fethedilerek yutulurken, Utigurlar Avar istilasını sağ salim atlatmışlardı. Altıncı yüzyıl sonları ve yedinci yüzyıl başlarında, Batı Türk Kağanlığı Bulgar topraklarının egemenliğini eline geçirdi. Bulgarlar, buna karşı direnmede başarısız oldu ve birçoğu savaş alanında can verdi. Yine de yaklaşık olarak Hazarlar ile aynı tarihlerde, Batı Türklerinden bağımsızlıklarını aldılar.

Bulgarlar, 630 yılında Don, Kuban ve Dinyeper nehirleri boyunca uzanan bağımsız bir devlet -Büyük Bulgaristan- kurdular. Kurdukları bu devletin başkenti, Taman Yarımadası üzerindeki Phanagoria idi. En büyük liderleri, Bulgar Onoghundur Klanına mensup Batı Türkleri'nin Dulo Klanından gelen, Kubrat Han'dı.[59] Kubrat Han, Kuzey Kafkasya ve Azak Denizi havalisinde yaşayan tüm Bulgar ve Hun klanları ile ittifak yaptı. Bu sonuçla, yedinci yüzyılda Bulgarları, aralarında Bulgar Onoghundurlar ve Duchi, Kufi ve Kidarit gibi Hun klanlarının bulunduğu başlıca klanlar oluşturuyordu.[60] Büyük Bulgaristan, Kubrat'ın hükümdarlığı süresince, Orta Asya'da Harezm ve Sogdiana ile ticari ve diplomatik bağlar kurduğu gibi, İran'la da yakın ilişki içerisindeydi.

Kubrat Han'ın 642 yılında öldü. Sekiz yıl sonra, Büyük Bulgaristan toprakları Hazarlar tarafından zapt edildi. Hazarlar, Bulgar topraklarını ele geçirdikten sonra, Bulgar halkını çeşitli gruplar halinde böldüler. Kubrat'ın beş oğlunun –Bayan (Batbayan), Kotrag, Asparuk, Kuber ve Altsek- her biri bu bölümlerin yönetimini ayrı ayrı ele geçirdi ve böylece Bulgar birliğinin sonu gelmiş oldu.

Bulgarların bir kısmı, Balkanlar'a, Tuna (Danube) Havzası'na göç etmek zorunda bırakıldı. Bulgar Krallığı'nın şekillenmesinde, bu göçün büyük rolü vardır. Bu Bulgarlar, 701 yılında ölünceye dek, Kubrat'ın üçüncü oğlu Asparuk tarafından yönetildiler. Yedinci yüzyıla ait anonim bir Ermeni kaynağına göre, Hazarlardan kaçan Asparuk'un Bulgarları, önce Tuna Nehri'nin bir halicinde yer alan Pevka Adası'na yerleştiler.[61] Bulgaristan'daki Türki Bulgarlar, "yurt" denilen çadırlarını, savaş sahnelerinin resmedildiği işlemelerle süslediler. 679–681 yılları arasında, Asparuk ve yönetimindeki Bulgarlar, Tuna Nehri'ni geçerek Pevka Adası'nın güneyine göç ettiler ve burada yeni başkentleri Pliska'yı kurdular. Asparuk 701 yılında ölünce, yerine geçen Tervel, yeni Bulgaristan Hanı oldu. Bulgaristan Bulgarları, Slavlar ile karıştılar ve 864 yılında Ortodoksluğu kabul ettiler.[62] Günümüzde, Sırp-Hırvat dil ailesi ve Rusça ile birleşmiş olan modern Bulgarcada, yalnızca birkaç Türkçe sözcük yer almaktadır.

Kubrat'ın dördüncü oğlu Kuber idaresindeyken, Avar Kağanı'nın otoritesini kabul ederek Pannonia'ya (bugünkü Macaristan) göç etti. Bu Bulgarların bir kısmı ise daha sonraları Makedonya'ya yerleşti.

Liderleri, Kubrat'ın beşinci oğlu Altsek olan bir başka grup Bulgar ise 630 yılında, İtalya'daki Benevetto Dükalığı ve Abruzzi bölgesine yerleşmişti.[63] Bunlar, zamanla Bizans İmparatorluğu'nun tebası haline geldiler. İtalya'da yepyeni bir kültürel ortama giren bu Bulgarlar, kullandıkları Türki lisanın yerine Latince'yi benimsemişlerdi.

Kubrat'ın ikinci oğlu Kotrag'ın idaresindeki diğer grup, önceleri, Don Nehri'ni geçerek, nehrin doğusuna yerleşmişti. Sonraları, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda, Orta Volga Havzası'na yerleştiler.[64] Volga Bulgarlarının kültürleri ve dilleri Hazarlara oldukça yakın idi (dil bağlantısı için 4.bölüme bakınız). Volga Bulgarlarına bağlı üç grubun adları Barsula, Eksel ve Bulkar (Bolgar) idi.[65]

Volga Bulgarları, yukarı Volga kıyısında Bulghar adını verdikleri bir şehir kurarak, burayı başkent yaptılar. Bölge, kısa bir sürede çok önemli bir ticaret merkezi haline gelmişti. Onuncu yüzyıl sonlarında, sakinlerinin tamamını Müslümanların oluşturduğu Bulghar şehrinde, binlerce süvari yaşıyordu ve düşmanlarına karşı saldırmaya her zaman hazırdı. Bulgarlar, Utka Nehri kenarında ve Bulghar şehrine yakın bir yerde Suwar (Suvar) adında bir yerleşim daha kurmuşlardı. Diğer önemli Bulgar şehirlerinden olan Kashan, Kama Nehri kıyısında, Oshel ise Tetiush Nehri kıyısındaydı.

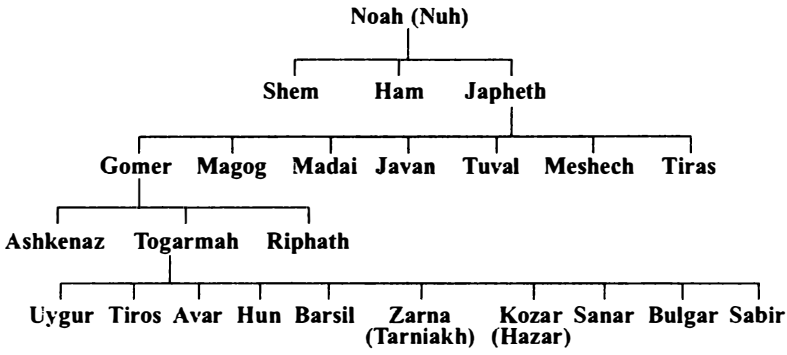
Volga Bulgarları, Hazarlara, Hazarların çöküşüne kadar vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Al-Mukaddisi, Volga Bulgarları üzerindeki Hazar hakimiyetine, Bulghar ve Suvar şehirlerini Hazar şehirleri listesine dahil ederek, dikkat çekmiştir.[66]

Engin kültürleri, yaptıkları geniş çaplı ticaret ve derin bilgileri, Volga Bulgarlarını son derece uygar bir toplum haline getirmişti. Ülkede, aralarında, 1112 yılında 'Bulgar Tarihi' adlı eseri yazan tarihçi Yakub ibn Noman al-Bulgari ve yaklaşık olarak 1212 yılında yazılmış olan *Kyssa-i Yusuf* (Yusuf'a Dair bir Hikaye) adlı eserin yazarı, ozan Kul Gali'nin de bulunduğu, iyi eğitim görmüş birçok alim yaşamıştı. Kürk, deriden yapılmış ayakkabılar, kereste ve diğer ürünlerini Avrupa ve Asya'da birçok ülkeye ihraç eden Bulgarlar; aynı zamanda altın, gümüş, bronz ve bakır işçiliğinde

de uzmanlaşmışlardı. İşlerinde bir hayli ustalaşmış olan Bulgar mimarları, yurt içinde ve -aralarında Kiev Rusya'sı ile Orta Asya'daki birçok ülkenin de yer aldığı- yurt dışında kamu binaları inşa etmişlerdi.[67] Bugünkü Tataristan'da, camiler ve han mezarları da dahil olmak üzere, birçok Bulgar yapısı günümüze kadar korunmuştur.

Hazar İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelen Büyük Bulgaristan'da kalan birkaç grup ise Kubrat'ın ilk oğlu Bayan tarafından yönetiliyordu. Bunlar, Hazar klanları ile bir birlik oluşturmuşlardı.

Tablo 1-1. Kutsal Kitaba göre Türki Halkların Soy Ağacı

NOTLAR

1. Mike Edwards, "Searching for the Scythians," *National Geographic* 190:3 (Sept. 1996): 56.

2. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken, 1967), sf. 5.

3. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 150.

4. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz, 1992), sf. 235.

5. A.g.e. sf. 118; Sev'yan I. Vainshtein, "The Turkic Peoples, Sixth to Twelfth Centuries," *Nomads of Eurasia*, ed. Vladimir N. Basilov, trans. Mary F. Zirin (Seattle: University of Washington Press, 1989), sf. 55.

6. Diğer birçok Ural-Altay grubu halklarında da, etnik kökenlerinin hayvanlardan geldiğine dair benzer hikayeler mevcuttur. Örneğin; Macarlar Arpad Hanedanının kurucusu olan Almos'u bir kartalın doğurduğuna inanırlardı.

7. Stuart Legg, *The Heartland* (New York: Capricorn Books, 1971), sf. 152.

8. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, sf. 12-13.

9. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 11.

10. A. P. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 125-126.

11. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, sf. 178.

12. J. O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns* (Los Angeles and Berkeley, CA: University of California Press, 1973), sf. 373, 374.

13. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 96.

14. Ytzhak Ben-Zvi, *The Exiled and the Redeemed*, trans. Isaac A. Abbady (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1961), sf. 207.

15. Dmitrii I. Ilovaiskii, *Razyskaniya o nachale rust* (Moscow: Miller, 1882), sf. 238.

16. Warren B. Walsh, *Readings in Russian History*, cilt 1 (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1963), sf. 15.

17. Bruce G. Trigger, *A History of Archaeological Thought* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1989), sf. 207.

18. A.g.e. sf. 226; Neal Ascherson, *Black Sea* (New York: Hill & Wang, 1995), s.f. 44; Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? Prejudices about Archaeology and Ethnicity," *Current Swedish Archaeology* 4 (1996): 200. Aynı şekilde başka Sovyet bilim adamları da, Volga Tatarlarının Türk olmadıkları, aksine köklerinin yerel kabilelerden geldiği ve Kırım'da ta en başından beri, İskit kimliklerini Got ve Slav kimlikleri ile değiştirdikleri iddia edilen, aynı yerleşimcilerin yaşadıklarını var saymaktadırlar.

19. Vladimir F. Minorsky, "A New Book on the Khazars," *Oriens* 11 (1959): 124.

20. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 34-35.

21. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1 (Budapest: Akadémiai, 1980), sf. 55-56.

22. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," *Slavonic and East European Review* 22 (1944): 119. Türkçede "Beyaz Oghur"lar Sara-gur'lar olarak bilinmektedir.

23. T. Senga, "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars," *Journal of Asian History* 24:2 (1990): 57

24. A.g.e. sf. 61-62.

25. Károly Czeglédy, "From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 104; Louis Bazin, "Pour une nouvelle hypothese sur l'origine des Khazar," *Materialia Turcica* 7/8 (1981-1982): 51-71.

26. Károly Czeglédy, "A Terhin-i ujgur rovásirásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai," *Magyar Nyelv 87* (1981): 462.

27. T. Senga, "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars," sf. 59. T. Senga, "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars," sayfa 59. Türki konfederasyonlar, Uturgur (Otuz Oghur Boyu) ve Onoghur (On Oghur Boyu) örneklerinde olduğu gibi, genelde kendilerini oluşturan boyların sayısıyla adlandırılırlardı. Bu örnekteki Çince Chiu-hsing (Dokuz Soyadı) terimi de, bir Türki terim olan Toquz Oghuz'un (Dokuz Oğuz Boyu) karşılığıdır. Hui-ho ya da Wei-ho (Uygurlar) da Chiu-hsing'in üyesidir. Uygurlar bundan sonra on altı boya ayrılmıştır.

28. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY: Cornell University yayınları, 1982) sf.113. Yazar bununla birlikte, "bu konunun gerçek olduğuna dair bir ısrarımız yoktur" diyerek, bu gelenekle ilgili şüpheleri olduğunu belirtmiştir.

29. *The Chronicles of Jerahmeel*, ed. Moses Gaster (New York: Klav, 1971), sf. 199.

30. A.g.e. sf. 200.

31. A.g.e. sf. 198.

32. A.g.e. sf. 192.

33. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936), sf. 96.

34. Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," *Harvard Ukrainian Studies* 3:2 (Sept. 1978): 271.

35. J. O. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, sf. 4.

36. Andrew C. Gow, *The Red Jews* (Leiden, Netherlands: E. J. Brill, 1995), sf. 40-41.

37. A.g.e. sf. 3.

38. A.g.e. sf. 67.

39. A.g.e. sf. 69. Gow'a göre, hem Hıristiyanlara hem de Yahudilere ait ortaçağ el yazmalarındaki, kızıl saçlı ve kızıl renkli

giysili tipik Yahudi tasvirleri birbirinin tamamen aynıdır. Yahudiler ve kızıl saçlar arasında 1514 ya da 1515 yılında basılmış olan bir risalede de aynı şekilde bağlantı kurulmaktadır. Bu risalede iddia edildiğine göre, bir Yahudi, bir Hıristiyan çocuğunu kanını almak için öldürmüş, diğer bir tanesini de -kızıl saçlı olanını- sağ bırakmıştır. Yahudi katilin diğer çocuğu sağ bırakma nedeninin, katilin çocuğu kızıl saçlarından ötürü Yahudi sanması olduğu iddia edilmektedir.

40. A.g.e. sf. 191.

41. A.g.e. sf. 194-195.

42. A.g.e. sf. 202.

43. A.g.e. sf. 250-251. Sambatya efsanesi kimi zaman, Kiev yakınındaki Dinyeper Vadisi'nde yaşayan Hazarlara mal edilmiştir (bkz. Bölüm II).

44. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 3 (New York: Columbia University Press, 1975), sf. 204.

45. Evgenii I. Lubo-Lesnichenko, "The Huns, Third Century B.C. to Sixth Century A.D.," *Nomads of Eurasia*, ed. Vladimir N. Basilov, trans. Mary F. Zirin (Seattle: University of Washington Press, 1989), sf. 53.

46. Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, ed. Cecil Roth and I. H. Levine (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), sf. 326.

47. Peter B. Golden, "The Turkic Peoples and Caucasia," *Transcaucasia*, ed. Ronald G. Suny (Ann Arbor, MI: University of Michigan, 1983), sf. 47.

48. Z. J. Kosztolnyik, *Five Eleventh Century Hungarian Kings* (New York: Columbia University Press, 1981), sf. xii.

49. David M. Lang, *The Bulgarians* (Boulder, CO: Westview Press, 1976), sf. 35-36.

50. Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 271.

51. Bkz. Károly Czeglédy, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads," *Studia Turcica*, ed. Lajos M. Ligeti (Budapest: Akademiai, 1971), sf. 133-148.

52. Peter B. Golden, "The question of the Rus' Qağanate," *Archivum Eurasia Medii Aevi* 2 (1982): 77. Bumin 552 yılı sonu ya da 553 yılı başında ölmüş, yerine de 552 ya da 553-572 yılları arasında hüküm süren oğlu Muqan geçmiştir.

53. Sabirler 506 yılı dolaylarında Kuzey Kafkasya'ya kaçan mültecilerdi ve 527-565 yıllarında Güney Kafkasya'daki Bizans-İran savaşına karışmışlardı.

54. Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, sf. 327.

55. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, sf. 135.

56. Luc Kwanten, *Imperial Nomads* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979), sf. 46.

57. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, sf. 236.

58. David M. Lang, *The Bulgarians*, sf. 32.

59. Peter B. Golden, "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 57.

60. David M. Lang, *The Bulgarians*, sf. 31.

61. A.g.e. sf. 37.

62. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam (The Regions of the World)* (London: Luzac & Co., 1937), sf. 423.

63. David M. Lang, *The Bulgarians*, sf. 35.

64. Volga'nın günümüzdeki adının, "Bolgar" sözcüğünden türemiş olması muhtemeldir. Kuzey Kafkasya'daki Balanjar Klanı ile başka klanların üyeleri, onuncu yüzyıl başlarında Orta Volga Havzası kıyılarına yerleşerek Oghurlar'a katılmışlardır (Bkz. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, 1. Baskı, 87-88. sayfalar).

65. A. P. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks," sf. 157

66. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 187.

67. Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars* (Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1986), sf. 14.

2

HAZAR ŞEHİRLERİ VE KASABALARI

Çok sayıda Yahudinin yerleştiği Hazarya, çok geniş bir ülkeydi (bkz.şekil 2–19). Çok güzel doğa manzaralarına sahip olan şehirleri, (özellikle de Atil, Tmutorokan ve Samandar) aynı zamanda birer ticaret merkeziydi. Önemli Hazar yerleşim birimleri, Don ve Volga vadilerinde, Kırım Yarımadası'nda (bkz.şekil 2–2), bugünkü Ukrayna ovalarında ve Kafkas Dağları'nın kuzeyinde yer alıyordu İmparatorluğun merkezi topraklarını, bugün Astrakhan, Kalmykia, Dağıstan, Rostov, Volgagrad, Ingushetia, Kabardino-Balkarsk, Kuzey Osetya ve Çeçenistan olarak bilinen bölgeler oluşturuyordu. İmparatorluk sınırları, altıncı yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar muazzam bir genişliğe ulaşmıştı. Bu dönemde, günümüzdeki Kazakistan'ın batı bölümü ile Özbekistan'ın kuzeybatı bölümünün yer aldığı, Hazar Denizi'nin kuzeydoğusundaki ülkeler de Hazar toprakları içinde yer alıyordu. 650 yılı dolaylarında, imparatorluğun batı sınırını Aral Gölü ve Amu Derya (Oxus) Nehri oluşturuyordu ve Aral Gölü ile Manghishlaq Yarımadası arasındaki stepler, Hazarların idaresi altındaydı. Yedinci ve sekizinci yüzyıl boyunca, Hazarlar imparatorluklarının sınırlarını Don Vadisi'nin batısına, Kırım içleri ile günümüz Ukrayna'sına kadar genişletmişlerdi ve batı sınırlarını da Dinyeper Nehri oluşturuyordu. Kırım'ın kuzey ve güneybatı bölümleri Hazarların egemenliği altındayken, güney kıyısında yer alan Kerson gibi bazı sahil kasabaları, genellikle Bizans İmparatorluğu'nun kontrolündeydi

Böylece, Hazar İmparatorluğu en geniş döneminde yalnızca kuzey Kafkasya ve Volga deltasını kapsamakla kal-

mamış, aynı zamanda doğuda Harezm bozkırlarına, batıda ise Kiev'e kadar genişlemişti. Bununla birlikte, Hazar İmparatorluğu onuncu yüzyılın başlarında, küçülmüş ve en sonunda da parçalanmıştır.

HAZARYA BAŞKENTLERİ

Hazarya'nın üç başkenti vardı; ilki Balanjar, sonra Samandar ve son olarak da Atil kentleri.

.En başta, Hazarların merkezi yerleşim bölgesi, başkent Balanjar'ın yer aldığı, Kuma Nehri'nin güney bölgesiydi.[1] Hazarlar, 720'lerde[2], Arapların Hazar Bölgesi'ni istilasından sonra, başkentlerini Samandar'a taşıdılar (bkz bölüm 7). 730 ile 750 yılları arasındaki bir tarihte de Hazar İmparatorluğu'nun başkenti, Hazaran-Atil oldu.

ATİL VE HAZARAN

Hazaran-Atil, Hazarya'nın doğusunda, aşağı Volga Havzası'nda, Hazar Denizi'ne bitişik ikiz şehirlerdi. Şehrin iki bölümünü birbirine, dubalar üzerine kurulmuş bir köprü bağlıyordu. Hazar İmparatorluğu'nun en önemli ticaret merkezi olan şehir, aynı zamanda yönetim merkezi ve dini merkezdi. Hazaran-Atil'de çok sayıda çarşı ve hamam vardı.[3] Başkentte yerleşmiş olan Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar, birbirleri ile uyumlu bir yaşam sürüyorlardı.

Şehrin Hazaran olarak bilinen doğu bölümünün nüfusunu[4], esasen Harezm'den ve İran'ın doğusundan göç etmiş olan çok sayıda Müslüman tüccar ve zanaatkar oluşturuyordu. Arap tarihçi İbrahim ibn Muhammed al İstakhri'ye göre, başkentte, 920'li yıllarda yaklaşık otuz tane cami vardı. Hazarya'da paganlar da yaşıyordu.[5] Yine 920'lerde, Arap seyyah Ahmet ibn Fadlan'ın kayıtlarına göre, Hazaran, bir Müslüman olan ve Müslümanlarla ilgili dava ve anlaşmazlıklara bakan, 'Haz' tarafından yönetiliyordu. 943 yılında ise Müslümanların bu tür gereksinimleri, Ahmet ibn Kuya adlı bir vezir tarafından karşılanıyordu.

Şehrin Atil (Itil olarak da geçer)[6] olarak adlandırılan batı bölümü, Peter Golden'a göre, yaklaşık olarak 740 yılında Hazar başkenti olmuştu.[7] Atil sakinleri, Kağan, Bey, ordu mensupları, dört bin memur ve "safkan Hazarlar"dan oluşuyordu ve şehir, güçlendirilmiş tuğla bir duvarla çevriliydi.[8] Atil'in etrafını saran duvarda, üçü bozkırlara biri de nehre açılan dört kapı vardı. Al-Istakhri'nin kayıtlarında, tuğladan inşa edilmiş olan hükümdar sarayının, nehir kenarından uzakta olduğu belirtilir.[9] Al-Masudi, sarayın, Atil içinde, batı yakasına komşu bir adanın üzerinde kurulmuş olduğunu yazar. Al-Istakhri'ye göre, hükümdarın tahtı ve bunun gölgeliği altındı ve ada üzerindeki sarayını altın kapılar süslüyordu. Bey de Kağan'ın sarayında yaşıyordu.[10]

İranlı tarihçi Muhammed ibn Rustah'ın, eski kaynaklara dayanarak, yaklaşık olarak 903 yılında derlediği çalışması, *Kitab A'laq an-Nafisa*, Hazaran-Atil tarihi hakkında birçok ayrıntıyı barındırır. İbn Rustah'a göre, başkentte yerleşmiş olan Müslümanlar, "camileri, imamları, müezzinleri ve okulları" ile yaşıyorlardı.[11] Ibn Rustah ayrıca, bu dönemde, yalnızca kralların, önde gelen yöneticilerin ve yüksek sınıf mensuplarının Yahudi olduğuna da işaret ediyor. Judaizm, sıradan halkın arasında daha sonra yayılmıştı (bkz, bölüm 6). Halk kış mevsimini başkentte geçirir, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde ise bozkıra çıkardı.

İbn Rustah, Hazar başkentinden (adı muhtemelen "Han'ın Şehri" anlamına gelen) sözde 'Khanbaligh' adlı bir şehirle ilişkilendirerek, Sarighshin (Sarighsin) olarak bahsediyor. *Sarighshin,* "Ak Şehir" anlamına gelir ve bunun Arapça karşılığı, yine Ak Şehir anlamına gelen Al-Bayda'dır. İbn Khordadbeh'in tuttuğu daha eski tarihli bir kayıtta, Hazar'ın nehir kenarındaki başkentinin adı Khamlikh olarak veriliyor. Konuyla ilgili birçok otorite, *Khamlikh*'in, uzun bir yer adının kısaltması olduğu konusunda fikir birliği yapıyor. Kesin olmamakla birlikte, Khamlikh-Sarighshin muhtemelen, ikiz şehirler Hazaran-Atil'in karşılığıydı ve büyük bir ihtimalle de Khamlikh doğu bölümünü temsil ediyordu. Bu tezin dayanağı ise Yahudi Radhanit tüccarların ve Rus tüccarların şehre gelip gittikleri gerçeği ki bu da bizim Hazaran'ın önemli bir ticaret merkezi olduğu bilgimiz ile örtüşüyor.

Atil'in kalıntılarının sular altında kalmış olduğu teorisini, hem Japon arkeolog Hoichi Irokawa, hem de Rus tarihçi Lev Gumilev destekliyor. Onuncu yüzyılın sonlarına doğru, Hazar Denizi'nin su seviyesi, kıyıda bulunan bahçeleri, balık dalyanlarını ve bina-

ları sular altında bırakarak yükselmeye başladı.[12] Tarihi kayıtlar, Hazar Denizi sularının, on dördüncü yüzyıl boyunca yükselmeye devam ettiğini söylemektedir.[13] Bölgenin uydu fotoğrafları, yapılan yer çekimi ölçümleri ve bölgede dalış yapan dalgıçların raporları, kayıp Atil şehrinin -ya da en azından surlarının- Astrakhan'ın tam güneyinde, Volga deltasındaki Chistanya Banka adaları yakınlarında olduğunu işaret ediyor.[14] Diğer taraftan, Astrakhan'ın güneybatısında kurak bir bölge olan Samosdelka'da, 1992 yılında ortaya çıkarılan büyük bir Hazar yerleşim birimi de Atil olmaya adaydır. Bir Almanya Rus'u olan, arkeolog Yevgenia Schneidstein, tuğladan inşa edilmiş olan hükümdar sarayının, Samosdelka'da olduğuna inanıyor. Atil'in tam olarak nerede olduğu, halen kesin olarak tespit edilmeyi bekliyor.

BALANJAR

Balanjar muhtemelen ilk Hazar şehridir. Balanjar adı, *bala* (büyük) ve *Enzher* (Dağıstan'da yaşayan bir Hazar klanının adı) sözcüklerinden türemiş olmalı.[15] Bununla birlikte, Arap efsaneleri şehrin Balanjar ibn Japheth adında biri tarafından kurulduğunu söyler. Yehudah ha-Levi ise kayıtlarında Balanjar'ın, kuzey Kafkasya Hunlarının başkenti olan Varach'an kenti ve Warsan Dağları'nın muadili olduğunu yazıyor (bkz.bölüm 6). Balanjar, Kuzey Dağıstan'ın Kızılyurt bölgesinde akan, Terek Nehri'nin bir kolu olan Sulak Irmağı kıyısındaki bir tepe üzerine inşa edilen Verkhneye Chiryurtovskeye adlı kalesi ile tanınmıştı.[16] Şehir, 16.000 metrekarelik bir alan üzerine kurulmuştu.[17] Çatısız iki küçük Hıristiyan kilisesi ve kireç taşından yapılmış bir kale, Balanjar'ın en önemli mimari eserleriydi.

Balanjar, oldukça gelişmiş bir kültürün merkeziydi. Çok sayıda çanak çömlek atölyesi ve demir tasfiyehanesi vardı.[18] Balanjar'da ortaya çıkarılan mezarlarda, çok sayıda silah, Bizans sikkesi, koşum takımı, mücevher, kemer ve küpe bulundu. Birçok obje -kemer tokalarına varıncaya kadar- altından yapılmıştı. Balanjar'da yapılan diğer arkeolojik keşifler arasında; üzerine bir av

sahnesi[19] resmedilmiş ve kemiklerle süslenmiş, sanatsal öneme sahip bir eyer, sazlardan örülerek yapılmış tabutlar ve kurganların altında bulunan yeraltı mezarları vardır. Bir yeraltı mezarından da renkli camdan yapılmış gül şeklinde dekoratif bir süs eşyası çıkarılmıştı. Yeraltı mezarlarından çıkarılan çok sayıda değerli eşya, bu mezarların Hazar aristokratlarına ait olduğunu düşündürüyordu. Diğer birkaç mezardan ise Bulgarlara, Sabirlere ve Alanlara ait iskeletler çıkarılmıştı.

Sekizinci yüzyılda Kafkasya'da meydana gelen dramatik olaylardan sonra, Balanjar Hazar İmparatorluğu'nun önemli bir parçası olma özelliğini yitirdi.

CHERNIGOV

Sekizinci ya da dokuzuncu yüzyılda kurulduğu sanılan Chernigov (Chernihiv), Desna Nehri'nin sağ tarafında yer alan önemli bir şehirdi. Ukraynalı tarihçi Omeljan Pritsak, Chernigov'u bir Hazar kenti olarak nitelendirmiştir.[20] Eski bir efsaneye göre, şehrin kurucusu, Cherne adında bir kızı olan Prens Chorny idi. Doğu Slavlarının bir klanı olan Severianlar, dokuzuncu yüzyıl boyunca Chernigov'da yaşamışlar ve Hazarlara vergi ödemişlerdi.

Onuncu yüzyılda Kiev Ruslarına dahil olan Chernigov, 1024 yılında Chernigov Prensliği'nin başkenti oldu.1239 yılında Moğollar tarafından harap edilen ve daha sonra yeniden inşa edilen şehir, bugün Ukrayna toprakları içinde yer almaktadır.

CHERSON

Cherson[21], Kırım Yarımadası'nda, bugünkü Sivastopol yakınlarında yer alıyordu. Benjamin Pinkus'a göre, Cherson, Hazar hakimiyeti boyunca bir Yahudi yerleşim yeri idi.[22] Cherson, yedinci yüzyıl başlarında, *tudun* (eyalet valisi) tarafından yönetiliyordu. Yedinci yüzyıl ortalarında şehir artık Hazar İmparatorluğu'nun bir parçası değildi[23]; fakat, 710 yılında yeniden bir *Hazar tudunu*nun idaresi altına girdi.[24]

834 yılında Bizans İmparatorluğu'nun eline geçen Cherson, 1475 yılında tamamen yıkıldı.

CHUFUT-KALE

Hazar Krallığı'nın -dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda- bir başka yerleşim yeri, bu günkü Simferopol ile Eski-Kermen'in güneyinde ve Mangup'un kuzeydoğusunda yer alan Chufut-Kale idi. Chufut-Kale, Bahçesaray şehri yakınlarındaydı. Ortaçağ boyunca, Chufut-Kale'de çok sayıda Yahudi yaşamıştı. Kırım Tatarlarının dilinde "Yahudi Kalesi" anlamına gelen Chufut-Kale'de, Hazar Yahudilerine ait bir mezarlık bulunmaktadır.

1299 yılında, Nogai Han'ın göçebeleri tarafından yıkılan şehir, yıllar sonra yeniden inşa edildi. Yakın zamana kadar, şehrin hakim nüfusunu Karaitler oluşturuyordu. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda, Karaitler diğer şehirlere göçtüğü için Chufut-Kale'nin nüfusu azalmaya başladı.

DOROS

Güneybatı Kırım'ın dağlık kesiminde yer alan ve bir Got şehri olan Doros, aynı zamanda Hazar hakimiyeti altındaydı. Doros, yaklaşık olarak 540 yılında, Cherson'a giden yolları savunmak amacıyla Bizanslılar tarafından kurulmuştu; fakat şehri ele geçiren Gotlar, burayı Got prensliğinin merkezi haline getirdiler. Doros, aynı zamanda Feodoro, Theodoro ve Mangup adlarıyla da bilinir.

Hazar Kağanı, Doros'u 786 yılında ele geçirdi ve şehre askeri birliklerini yerleştirerek, şehrin Got yöneticisini Hazar tahakkümü altına aldı;[25] fakat, Got Piskoposu John, düzenlediği komplo ile Hazar garnizonunu Doros'tan sürdü. Got halkından Hazar yanlısı bir grup, piskoposu ve isyancı yandaşlarını yakalayarak Kağan'a gönderdi. Böylece, Kağan Doros üzerindeki hakimiyetini yeniden ele geçirdi ve John'un komplosuna katılanlardan bazılarını hapsetti. Piskopos John, Doğu Kırımdaki Phullai şehrinde hapsedildiği zindandan kaçmayı başardı. Doros, 786'dan 810 yılına kadar Hazar tudunları tarafından yönetildi.

FEODOSIA

Hazar İmparatorluğu, büyük bir Yahudi toplumunun yaşadığı Feodosia'yı, gücünün doruğunda olduğu dönemde topraklarına katmıştı. Feodosia, aslında Miletus şehrinden gelen göçmenlerin İ.Ö. altıncı yüzyılda kurduğu Yunan kolonisi Theodosia idi. 1266'dan 1475 yılına kadar şehri egemenlikleri altında tutan Cenovalılar, şehrin adını Kafa olarak değiştirmişlerdi. Kaffa, 1475 yılında Türklerin eline geçti.

KARA TOBE

Kara Tobe, Yevpatoria'nın güneydoğusunda, Karadeniz ile günümüz Kırım'ındaki Saki kentinin tam batısında kalan Sasyk Gölü arasındaki geniş düzlükte kuruluydu. Kent, ilk zamanlarında Yunan ileri karakolu görevi gördü; fakat sonra Ortaçağ Hazarlarının kalesi haline geldi. 1997 yazında bölgede kazı yapan bir arkeoloji ekibi, muhtemelen Hazarlardan kalmış olan kemikler ve kırmızımtırak renklerde çanak çömlekler buldu.

KERCH

Karch ve Karch-ev olarak da bilinen Kerch, Kırımın batı kıyısında, Taman Yarımadası'nın karşısında, Kerch Boğazı üzerinde kurulu geniş bir Hazar kasabasıydı. Kerch, antik Yunan kolonisi Pantikapeum ile yan yanaydı. Burada da Yahudilerden kalma birçok obje bulunmuştur (bkz.bölüm 6).

Kimmerya Boğazı olarak da bilinen Kerch Boğazı, Karadeniz ile Azak denizlerini birbirine bağlar. Kerch, Don Nehri'ne gidilebilecek tek suyolu olan Azak Denizi'ne çok yakın olması nedeniyle, stratejik bir coğrafi konuma sahipti. On üçüncü yüzyılda Cenovalıların hakim olduğu Kerch, takip eden yüzyılda Türklerin eline geçmişti.

KIEV

Tüm Rus şehirlerinin anası olan bu olağanüstü şehir, bin yıldan daha eskidir ve ilk zamanlarında, Hazarlara ve Macarlara ev sahipliği yapmıştır. Dinyeper Nehri'nin kıyılarında kurulmuş olan şehrin bu günkü nüfusu 2.6 milyondan fazladır.

Eski zaman tarihçileri, Kiev'i Rusların ya da Slavların kurduğunu iddia etmişlerdi; fakat, bu görüş doğru olmayabilir. *The Rus'ian Primary Chronicle** Kiev'in kuruluşunu üç kardeşe -Kiy, Shchek ve Khoriv- atfediyordu ve Kiev'i, üç kardeşin ölümünden sonra Varangianlar (Ruslar) tarafından geri alınan bir Hazar sömürgesi olarak tanımlıyordu.[26] The Rus'ian Primary Chronicle, bir bölümünde üç kardeşi sanki Polianian** Klanına mensupmuş gibi gösterirken[27], aynı kaynağın Laurentian, Suprasl ve Semeonovskaya versiyonları da üç kardeşi Hazarlar ile bağdaştırıyor.

**Ukrayna'da ortaya çıkarılmış olan, Rus tarihi ile ilgili en eski yazılı kaynaktır ve değişik birkaç versiyonu vardır. Türkçeye "İlk Rus Tarihi" olarak çevrilebilir; fakat, gerek özgün bir kaynak olmasından ve gerek araştırma yapmak isteyecek olan okurlara, orijinal adının kolaylık sağlayacak olmasını düşündüğümden dolayı orijinal adı aynen aldım.(Ç.N.)*

***Orta Dinyeper havzasında yaşayan bir Slav klanı.(Ç.N.)*

Bundan dolayı, Julius Brutzkus, kardeşlerin Hazar ırkından olduğu sonucunu çıkarmıştı.[28] Pritsak'ın da işaret ettiği gibi, kaynak bir bölümünde, üç kardeşin Hazarlar ile akraba olduğunu açıkça ifade ediyordu: "...ve biz [Kievliler] burada yaşıyoruz ve onların [Kiy, Shchek ve Khoriv] akrabalarına, Hazarlara vergi ödüyoruz."[29] Hatta Pritsak, Kiev'in asıl kurucusu olan Kiy'in, Hazar Veziri Kuya ile aynı kişi olduğunu ileri sürüyordu.(bkz.bölüm 3)

Kiev'in bir bölümü, dokuzuncu yüzyılın başlarında Hazarlar tarafından Sambata adı ile kurulmuştu. Bizans İmparatoru Constantine VII. Porphyrogenitus, ünlü eseri *De Administrando Imperio*'da (İ.S. 950 dolaylarında yayınlanmıştır), Kiev'in Sambatas olarak da anıldığını yazmıştı.[30] Aynı şekilde, ibn Rustah, Gardezi ve Hudud al-'Alam, şehri Kiev Zanbat olarak adlandırmışlardı.[31] Sambata'nın anlamı, bilim adamları arasında bir hayli tartışmaya yol açtı. Omeljan Pritsak, Sambata'nın *Shabbat* (İbranice Sabbath teriminin karşılığı) anlamına geldiğini savunuyordu.[32] Diğer bazı bilim adamları ise Sambata adının, kayıp İsrail klanlarının yerleştiği söylenen, efsanevi Sambation Nehri'nden türeyip türemediğini ortaya çıkarmaya çalışıyorlar. Çok yaygın bir Yahudi efsanesine göre, Sambation Nehri, durulduğu Sabbath günü hariç, sürekli olarak büyük bir hızla akar ve içindeki kayaları fırlatırdı. Eğer Dinyeper Nehri gerçekten Sambation olarak farz ediliyorduysa, Dinyeper Nehri'nin Hazar topraklarında kalan kıyısı üzerine kurulmuş olan Kiev ile bu efsane arasında bir bağ kurulabilirdi. Diğer taraftan, Brutzkus *Shabbat* ve Sambation varsayımlarını, hatalı oldukları gerekçesi ile reddetti ve Sambata'nın "yüksekteki kale", Kiev'in ise "nehir kıyısındaki ev" ya da "alçaktaki ev" anlamına geldiğini öne sürdü.[33] Brutzkus'un iddiasına göre, Türkçe bir ön ek olan *sam-* "tepe, yüksek" demekti ve *bat* ise Türkçede "dayanıklı, sağlam" anlamına geliyordu. Böylece, Sam+bat kombinasyonu "yüksekteki kale" anlamını veriyordu. Brutzkus, Kiev'in de "nehir kenarındaki ev" demek olduğunu öne sürdü; çünkü *küi* "alçaktaki bölge, nehir kıyısı ya da rıhtım" , *ev* ise Hazar dilinde "yerleşim yeri (ev)"demekti.

Kiev, 840 yılından 878 yılına kadar Macarların egemenliği altındaydı.

Onuncu yüzyılda, Kiev üç bölümden oluşuyordu: *Gora* (kale), *Kopyrov konets*

("*Kopyr*" halkının yaşadığı iç şehir) ve *Podol* (iktisadi merkez).[34] Ivan Pantiukhov'un tahminine göre, dokuzuncu yüzyılda

Kiev'in nüfusu toplam olarak sekiz bin kişi iken, bunun bin kişisi Podol'da yerleşikti.[35] Onuncu yüzyılda ise Kiev'in nüfusu muhtemelen on beş bin kişiydi ve Podol'un nüfusu da iki bin kişiye yaklaşmıştı.

Podol, Kiev yöresinin ticaret merkeziydi. Podol'da ticari faaliyetlerin başlangıcı, yedinci ya da sekizinci yüzyıldır. Arkeolojik kazılar, Podol'da ağaçtan sabit evler yapılmaya, 887 yılı civarında başlandığını gösteriyor. Podol halkı, dokuzuncu ve onuncu yüzyılda, mücevher imalatı, nalbantlık, kemik ve taş oymacılığı ve demircilikle uğraşıyordu.[36] Podol'un içerdiği bölgelerden birinin adı Kozare (Hazarlar) idi. *The Rus'ian Primary Chronicle*'a göre, 945 yılında Pochiana Nehri'nin *Kozare bölgesi* ve *Pasyncha beseda*'ya yakın olan kıyısına, Saint Elias adıyla bilinen bir Hıristiyan kilisesi inşa edildi.[37] Pritsak, *Pasyncha Beseda*'nın, Hazar gümrük dairesi olduğuna inanıyordu.

Pritsak, *Kopyrev Konets*'in de Hazar kökenlerini ortaya çıkarmaya çalışıyordu. Ona göre, yer adı olan *Kopyrev Konets*'teki, Kopyr öğesi, muhalif bir Hazar klanının adı olan Kabar'dan türemişti[38] ve bu yüzden, Kopyrev Konets "Kabar etnik toplumu" anlamına geliyordu.

Hazarların eski Kiev tarihine yaptıkları katkılara dair, birkaç başka belirti daha mevcuttur. Eski Kiev kültürü, Hazar-Saltovo yaşam tarzı temellerine dayanıyordu (bkz.bölüm 4). Hazarların Kiev'de bir garnizon kurmuş olmaları oldukça akla yakındır. *Kiev Mektubu* (bkz.bölüm 6), Hazar dönemi boyunca Kiev'de bir Yahudi toplumunun varlığını açıkça kanıtlamaktadır. Yahudilerin, Kiev'de Khorovitsa adı ile bilinen tepede yaşamış olmaları mümkündür.[39] Kiev'de bulunan ve kemer süsleri yapmakta kullanıldığı anlaşılan bir döküm kalıbının yan tarafında, Arapça harflerle yazılmış olan "Türk" kelimesi, Kiev'de bir Hazar yerleşimi olduğunun kanıtıdır.[40] Hazarların Arap harfleri kullandığına dair kesin bir kanıt olmamakla birlikte, bazı bilim adamları Hazarların, üzerinde Arapça yazılar bulunan sikkeler bastıklarına inanıyorlar (bkz.bölüm 5).

Hazar Yahudilerinin birkaç on yıllık idaresinden sonra, Kiev'in kontrolünü Ruslar ele geçirdi. Smolensk ve Lyubech'i ele geçirmesinin ardından, Prens İgor ya da Prens Oleg, Kiev'i istila etti ve şehrin eski yöneticileri Askold ve Dir'i öldürdü. Kiev bundan sonra Poliane Klanının başkenti oldu. Constantine Zuckerman, belgelere dayanan kanıtlar üzerinde yaptığı incelemeler so-

nucunda, Kiev'in Ruslar tarafından, yaygın olarak inanıldığı gibi 880'li yıllarda değil, 910–930 yılları arasında ele geçirilmiş olduğunu inandırıcı bir şekilde gösterdi.[41]

On ikinci yüzyılda Kiev'de iki ayrı kapı vardı: "Podol Kapısı" ve "Yahudi (*Zhidovskye*) Kapısı." Kopyrev Konets Podol kapısı ile Podol'a bağlanırken, Yahudi kapısı ise Kopyrev Konets'i -1036 yılından sonra imparatorluğun Kiev'i olan- "Iaroslaw"a bağlıyordu. Bundan başka, Kopyrev Konets'in batı ve güney bölümleri, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda hala daha *Zhidove* (Yahudiler) adıyla anılıyordu.[42] Ne yazık ki hem Podol'un Yahudilere ait bölümü hem de Podol'daki manastırlar, 1124 yılında yandı.[43]

SAMANDAR

Bilim adamları, Samandar'ı kimin kurduğu hakkında ortak bir kanıya sahip değiller. George Gubaroff, Samandar'ı Hazar idarecilerin kurduğunu öne sürüyordu[44]; çünkü, Hazarların Samandar'da, beyaz kalenin dışına bir istihkam inşa ettikleri biliniyor.[45] Buna karşın, Svetlana Pletnyova *Samandar*'ın Farsça'da "en uzaktaki kapı" anlamına geldiğini ve dolayısıyla, şehrin altıncı yüzyılda İranlılar tarafından kurulduğunu yazıyordu.[46]

Bilim adamları, aynı zamanda Samandar'ın tam yerinin neresi olduğuna dair bir fikir birliğine de varabilmiş değiller. Ortaçağ Arap kayıtlarında, Samandar'ın Derbent (Bab al-Abwab) ve Atil arasında, Hazar kıyısına yakın bir yerde olduğu kesin olarak belirtilmiştir. Bazı tarihçiler, çok daha cesurca davranarak, daha açık tarifler yapmışlardır. Örneğin; Omeljan Pritsak, Samandar'ın modern Kafkas şehri Kizliar[47] olduğunu savunuyordu. Diğer tarafta, Rene Grousset Samandar'ın Terek Nehri ile bir kale şehri olan Derbent arasında, adı sonradan Tarqu (Tarki) olan, Sulak Irmağı'nın güneyindeki Hazar sahil şehri olduğuna inanıyordu.[48]Vladimir Minorsky'de, Samandar'ı bugünkü Tarqu şehri olarak tanımlamayı tercih etmişti; çünkü Tarqu deniz kıyısına çok yakındı.

Oysa, Kizliar ülkenin iç kısımlarında yer alıyordu.[49] Samandar ile Tarqu arasında bağ olabileceği tezi, Samandar'ın deniz kıyısında kurulmuş olduğunu belirten *Hudud al-'Alam* tarafından da desteklenivor.[50] Gerçekten de arkeologlar Tarqu'da Samandar'a benzeyen bir şehir ve deniz kıyısına doğru yokuş aşağı uzanan, taştan yapılmış sur kalıntıları buldular.[51]

Al-Istakhri, yerel olarak bir Yahudi tarafından yönetilen Samandar'da, sayısız bağ bahçe olduğunu ve çok sayıda Müslüman'ın yaşadığı şehirde birçok cami bulunduğunu ifade ediyor.[52] Birçok pazaryerinin de olduğu kente, düzenli olarak tüccarlar gelir giderdi. Al-Istakhri, Samandar'da yaşayan halkın evlerini; "Ağaçtan yapılan evleri birbirlerine çapraz olacak şekilde dizilmişti ve damları kubbe şeklindeydi" diyerek tanımlar.[53]

Ibn Hauqal, 970'lerin sonlarında tuttuğu kayıtlarda, Samandar'da yaşayanların, çeşitli dinlere inanan insanların meydana getirdiği, farklı bir toplum olduğunu; "Samandar'ın nüfusu Müslümanlar ve diğerlerinden oluşuyordu: Müslümanların camileri, Hıristiyanların kiliseleri ve Yahudilerin sinagogları vardı" şeklinde anlatıyor.[54]

SARKEL

Hazarlar 833 yılı dolaylarında, aşağı Don havzasında, daha sonraları Sarkel adıyla anılacak olan bölgeye inşa etmek istedikleri kale için, Bizanslı mühendislerin yardımını talep etmek amacıyla, İmparator Theophilus'un İstanbul'daki sarayına elçiler gönderdiler.[55] İmparator, projeye yardımcı olmayı kabul etti. Don Nehri'nin sol kıyısına, bugünkü Tsimlyanskaya kasabası yakınlarına, tuğladan inşa edilen kalenin yapımına 833 ya da 834 yılında başlandı ve 835 ile 838 yılları arasında tamamlandı. Kaleye, Türkçede "Beyaz Kale" ya da "Beyaz Ev" anlamına gelen Sarkel adı verildi.[56] Doğu Slavları da kaleye yine "Beyaz Kale" anlamına gelen *Byelaya Vyezha* diyorlardı. Arkeolojik kazılarda elde edilen bulgular, kalenin dikdörtgen şeklinde olduğunu, dört kulesi ve iki kapısı bulunduğunu ve tamamının, birbirlerine kireçle tutturulmuş olan, güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapıldığını ortaya çıkarmıştır.[57]

Constantine VII. Porphyrogenitus'un anlattığına göre, Bizanslı Petronas Kamateros kalenin inşasında başmühendis olarak görev almıştı. Görünen odur ki kalenin inşaatında hem Türkler hem de Yunanlılar görev almıştı; fakat yapılan arkeolojik araştırmalar

Türklerin rolünün daha ağırlıklı olduğunu vurgulamaktadır. Sarkel'in tuğlalarına, kurutulmadan önce Türk klan sembolleri (*tamga)* oyulmuştu.[58] Tamgalar birçok amaca hizmet ediyorlardı: tuğlaları yapan klanları belirtmek, o zamana kadar yapılmış olan tuğlaların sayısını belirlemek ve projenin başarıyla tamamlanması için şaman tanrılarının sihirli güçlerini yanlarına almak. Sarkel'de kullanılan tuğlaların, Bizans tarzı tuğlalardan daha küçük ve ince olduğu da görülmektedir.[59] Buna ek olarak, kalenin bir temeli yoktu; çünkü, yerel Türk kabileleri, yapılarını bir temel üzerine kurmazlardı.[60] Genel olarak söylemek gerekirse, Sarkel kalesinin mimarisi, Saltovo-Mayaki bölgesinde hakim olan Türk-İran kültürünün elinden çıkan yapılarla büyük benzerlikler gösteriyordu; fakat, diğer taraftan, mermer sütunlar ve sütun başları tipik Bizans mimarisi örnekleriydi.[61]

Sarkel'in asıl görevi savunmaydı. Bazı Macar bilim adamları Sarkel'in, Macarları uzak tutmak amacı ile yapıldığını ileri sürmektedirler. Bazı tarihçiler ise kalenin Ruslara karşı bir savunma oluşturmak amacı ile inşa edildiği görüşündedirler. Sarkel kalesinin muhafızları, Volga'nın doğusunda yaşayan Oğuz ve Peçenek savaşçılardan oluşuyordu[62] ve Sarkel garnizonunda üç yüz asker bulunuyordu.

Sarkel şehrinde, yaklaşık olarak yüz ev vardı[63] ve nüfusu Asyalılar, Slavlar ve Akdenizliler oluşturuyordu. Bazı bilim adamları, Sarkel'de sinagoglar ve camiler olduğunu öne sürse de henüz bu görüşle ilgili olarak kesin bir sonuca ulaşılamamıştır. Yine de yapılan kazılarda çıkarılan ve içlerinde menorahların* da yer aldığı Yahudi sembolleri, Sarkel'de Yahudilerin yaşamış olduğunu göstermektedir(bkz.bölüm 6).

Sarkel, geniş bir ticaret ve sanayi bölgesinde yer alıyordu. Şehre, sık sık büyük kervanlar gelirdi. Sarkel'de, her birinin yolcuların geceleyebileceği odaları, hayvan sürülerini kapatmak için bir ağılı ve kervanı gece boyu muhafaza etmek için bir avlusu olan kervansaraylar bulunmuştur. Sarkel'in hemen yanında da büyük bir tuğla ocağı ve bir nalbant dükkanı vardı.[64] Sarkel halkı Arap paralarını (dirhem) boncuklarla birlikte ipe dizerek, dekoratif malzeme olarak kullanıyordu.

**Yahudilerin Hannuka bayramında, sekiz gün boyunca yaptıkları ayinlerde kullandıkları çok kollu şamdan. Çağlar boyu çeşitli şekillere girmiş olmasına rağmen, aslı, her bir kolu bir ayin gününü temsil eden sekiz kollu olanlarıdır.(Ç.N.)*

Ruslar, 965 yılında Hazarlarla yaptıkları şiddetli bir savaşın sonunda, Sarkel'i istila ettiler.(bkz.bölüm 8)

Sovyet hükümeti, Don Nehri'ni kontrol altına almak için yaptığı Tsimlyansk Barajı ve baraj gölü 1952 yılında tamamlandıktan sonra, buradan su bırakarak birçok Sarkel kalıntısının sular altında kalmasına neden oldu. Volga-Don kanalı da 1952 yılında açılmıştı. Kanal, baraj ve baraj gölünün inşa edilmesi, aşağı Don havzası boyunca yapılan gemi taşımacılığının gelişmesine önderlik etti. Bu ilerlemenin bedelini, Sarkel bölgesi, çok büyük bir bölümünde bir daha hiçbir arkeolojik kazı yapılamayacak şekilde sular altında kalarak ödedi.

SUDAK

Kırım sahilinde, Alushta ve Feodosia arasında bulunan Sudak, üçüncü yüzyılda muhtemelen Yunanlılar ya da Sarmatyalılar tarafından kurulmuştu. İlk başlardaki adı Sugdaia olan kentin büyük bir bölümü Yunan egemenliği altındaydı. Büyük bir ticaret merkezi olan şehir aynı zamanda bitki örtüsü ve doğal yaşamı ile de dikkat çekiyordu.

Arkeolojik araştırmalar, Sudak'ta Hazar soylularının yaşadığını[65] ve aynı zamanda, eski kalenin kalıntıları altında bulunan Hazar mücevherleri ve seramiklerinin de gösterdiği gibi, şehirde oldukça gelişmiş bir Hazar yerleşim birimi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda, Sudak'ın yakın çevresinde üç tane seramik ocağı faaliyet gösteriyordu. Ne yazık ki Sudak'taki Hazar yerleşimleri hakkında bilinen hiçbir yazılı kayıt mevcut değildir.

Sudak, 1365 yılında Cenovalıların egemenliği altına girdi; fakat 1475 yılında Kırım Tatarları tarafından geri alındı.

TMUTOROKAN (SAMKARSH)

Kerch boğazının doğusundaki Taman Yarımadası'nın üzerinde kurulmuş olan Tmutorokan, bir başka önemli Hazar yerleşimidir. Ortaçağ öncesi dönemde Hermonassa ve Phanagoria adlarıyla tanınan Tmutorokan, Phanagoria bölgesi üzerine kurulmuş olan önemli bir ticaret merkeziydi. Şehir, Bizanslı tarihçi Theophanes'in, İmparator II. Justinian'ın Hazarlarla çatışmalara girdiğini yazdığı kayıtlarında belirttiği gibi (bkz.bölüm 7), 704 yılında Hazar hakimiyetine girmiştir. Şehre Tmutorokan adı, *the Rus'ian Primary Chronicle* tarafından verilmiştir; fakat, Müslüman coğrafya alimleri şehre Samkarsh al-Yahud ("Yahudilerin Samkarsh'ı") diyorlardı. Şehrin adı, Bizans kaynaklarında da Tamatarxa ve Matraxa olarak geçiyordu.[66]

Samkarsh al-Yahud adı, Yahudilerin Tmutorokan nüfusunun çok önemli bir unsuru olduklarını kanıtlamaktadır. Theophanes'in aktardığına göre, 671 yılında Tmutorokan'ın içinde ve civarında çok sayıda Yahudi yaşıyordu ve gerçekte, bölge nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturuyorlardı.[67] Arkeolojik bulgular da bölgedeki Yahudi varlığını onaylamaktadır(bkz.bölüm 6).

986 yılında, Tmutorokan'ı, Hazarlı Yahudi Prens David yönetiyordu. David, Kiev Ruslarının hangi dini kabul etmelerinin uygun olacağını kendisine danışmak üzere gelen Rus büyükelçisini kabul etmişti; fakat Dunlop'a göre bunların yazılı olduğu İbranice belgenin -*Mandgelis Belgesi*- orijinal olduğu şüpheliydi.[68] Bununla birlikte, Mstislav Tmutorokan'ı 988 yılında Rus egemenliği altına aldı ve şehir 1094 yılına kadar Rusların elinde kaldı.

VERKHNEYE SALTOVO VE DİĞER SALTOVO YERLEŞİMLERİ

Verkhneye Saltovo, Ukrayna'nın doğusunda yer alan Donets Nehri'nin yukarı kısımlarında ve nehrin doğu sahili üzerinde, bu günkü Kharkiv şehrinin yaklaşık kırk kilometre uzağında kurulmuş olan önemli bir yerleşim yeriydi. Bölgede kireç taşından inşa edilmiş bir kale vardı.[69] Arkeologlar Verkhneye Saltovo'da bir de mezarlık bulmuşlardır.[70] Arkeolojik bulgular, Verkhneye Saltovo'da altıncı yüzyıldan dokuzuncu yüzyıla kadar, Alan, Macar ve İsveçli yerleşimcilerin yaşadığını göstermektedir.[71] Bununla birlikte, toprak altından Yahudilere ait birçok obje de çıkarılmıştır (bkz.bölüm 6). Bölge sakinleri, civar bölgelerde yaşayan halklarla aynı kültür unsurlarını paylaşıyorlardı. Yaklaşık olarak 700–950 yılları arasında, Hazar İmparatorluğu sınırları içinde, Don ve Donets nehirleri boyunca ve civarında yer alan yerleşim birimlerinin birçoğunda, oldukça ileri bir kültür gelişmişti. Genel adı "Saltovo-Mayaki" olan bu kültür, daha sonra Verkhneye Saltovo ve Mayaki *gorodishche* (Tepe Kale) olarak adlandırıldı. Vladimir Petrukhin, "Saltovo kültürü, Hazar halkının kültürüydü..." demiştir.[72] Saltovo-Mayakiler'i oldukça çalışkan ve yaratıcı insanlardı.

Saltovo-Mayaki kültürünün en önemli yerleşim birimleri, Verkhneye Saltovo bölgesi, Tsimlyansk civarı ile Don havalisinde yer alıyordu. Çok küçük bazı köyler de bunların arasında yer alıyordu. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Saltovo bölgesi içinde, Don Nehri civarında, kireç taşından on iki tane küçük kale inşa edilmişti. Saltovo-Mayaki bölgesindeki bu kalelerin en önemlilerinden bir tanesi, orman ve bozkırın sınır noktasında bulunan Dmitrievsky idi. Dmitrievsky kalesi, Hazar yöneticilerinin kışlık sarayı idi.[73] Saltovo bölgesinde yaklaşık yirmi tane askeri kale vardı. Don, Donets, Severski ve Oskol nehirlerinin yakınlarında kurulmuş olan bu kalelerin birçoğu Severian toprakları içinde yer alıyordu.

YEVPATORIA (GÜSLİ-EV)

Hazar Yahudileri, Kırım Yarımadası kıyılarında yer alan liman kenti Yevpatoria'da da yaşıyorlardı. Bir zamanlar Hazar İmparatorluğu'nun bir parçası olan Yevpatoria, Türkçe ismi olan Güsli-ev (Güzel ev) olarak da anılıyordu.[74]

DİĞER HAZAR YERLEŞİMLERİ

Bunlardan bir tanesi, Dinyeper Nehri kıyısında yer alan ve adı Türkçe Berchi-ev "Dinyeper Yerleşimi" teriminden türemiş olan Borichev kasabasıydı.[75]

Diğeri de Volga'nın batısında ve Sarkel'in kuzeyinde, Rus *guberniyası* (sancak) Penza'da yer alan Kazarki köyü idi. Bulunduğu bölge, Volost' Kazarskaya ("Hazar Diyarı") olarak tanınıyordu.[76]

Bir başka Hazar kasabası da Sarkel'in üç kilometre güneyinde yer alan ve ahalisi Sarkel halkı ile birçok ortak yöne sahip olan Semikarakovskoye idi. Örneğin, Sarkel kalesinin yapısını oluşturan beyaz kireç taşı, aynı şekilde Semikarakovskoye'deki tepe kalesinde kullanılmıştı.[77]

Bunların dışında, Hazarların, daha sonraları Kazakların yerleştiği Shelkovskaya Stanitsa bölgesinde de bir kalesi vardı.[78] Kapıları, kuleleri ve duvarıyla bu kale, şehrin etrafını kare şeklinde çevreliyordu. Ayrıca surların etrafı tamamen hendeklerle çevriliydi. Yedinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar Hazar savaşçılarının koruduğu kalede, kilden yapılmış, gri renkli su kapları bulunmuştur.

Brutzkus'a göre, Hazarlar Kafkaslar'da Sambalut, Samiran, Samakha, Samsakhy, Samkalako ve Tetchik-ev adında kasabalar

kurmuşlardı.[79] Bunların hemen hepsi, Sambata'daki gibi -daha önce de belirttiğimiz şekilde- "tepe" ya da yüksek anlamına gelen Türkçe *sam* sözcüğünü içeriyordu.

Dağıstan düzlüklerinde kurulmuş olan Hazar kasabalarının birçoğu, Svetlana Pletnyova'nın hem askeri savunma hem de su baskınlarından korunmak için inşa edildiğini söylediği, yuvarlak ve oval şekilli surlarla çevriliydi.[80]

HAZAR HALKI

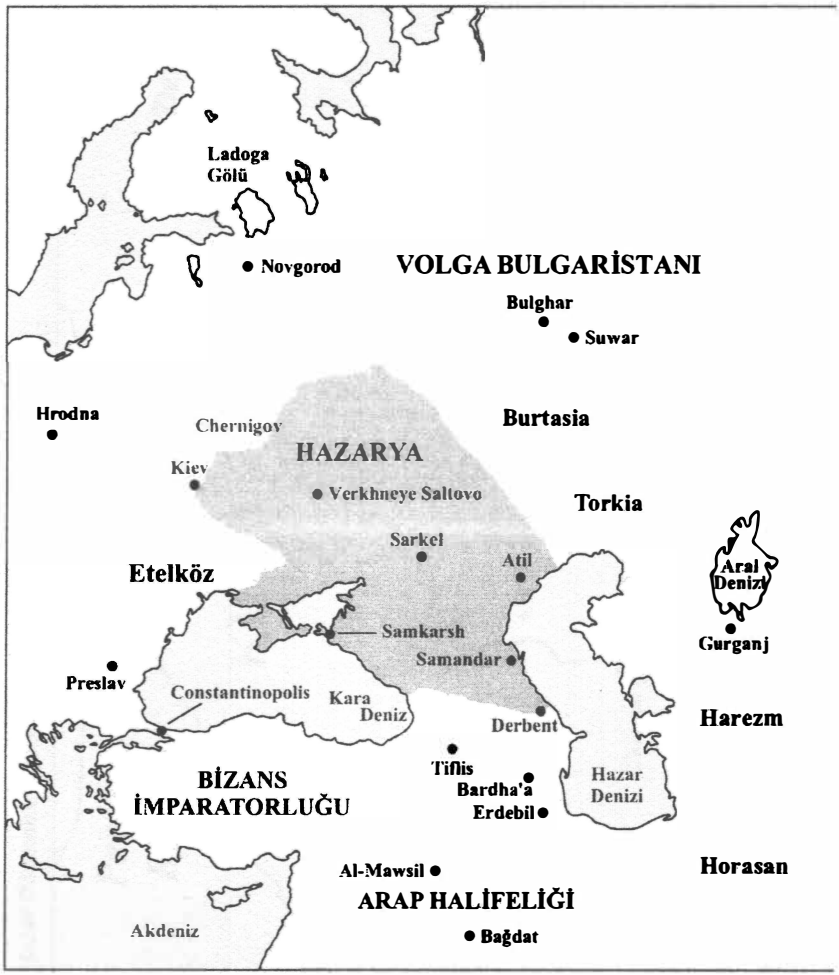
Hazarya, ortaçağ Avrupa'sında, içinde çeşitli milletlerden insanları barındıran ülkelerden bir tanesiydi. Judaizmi, İslamı, Hıristiyanlığı ve diğer inançları benimsemiş, Slav, Türk, İran, Arap ve Kafkas ırklarının oluşturduğu çok ırklı bir toplumdu.

Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda, Judaizm Hazarlar arasındaki en etkili din olmaya başlamıştı. Diğer dinler de imparatorluğun çeşitli klanları arasında oldukça rağbet görüyordu. Örneğin, Hazarların bir kısmı, tahminen 690 yılından onuncu yüzyılın sonlarına kadar Müslümanlığı seçmişti. Bunlar Atil ve Samandar'da yaşıyorlardı ve bir grup da Azerbaycan'a yerleşmişti (bkz.bölüm 9).

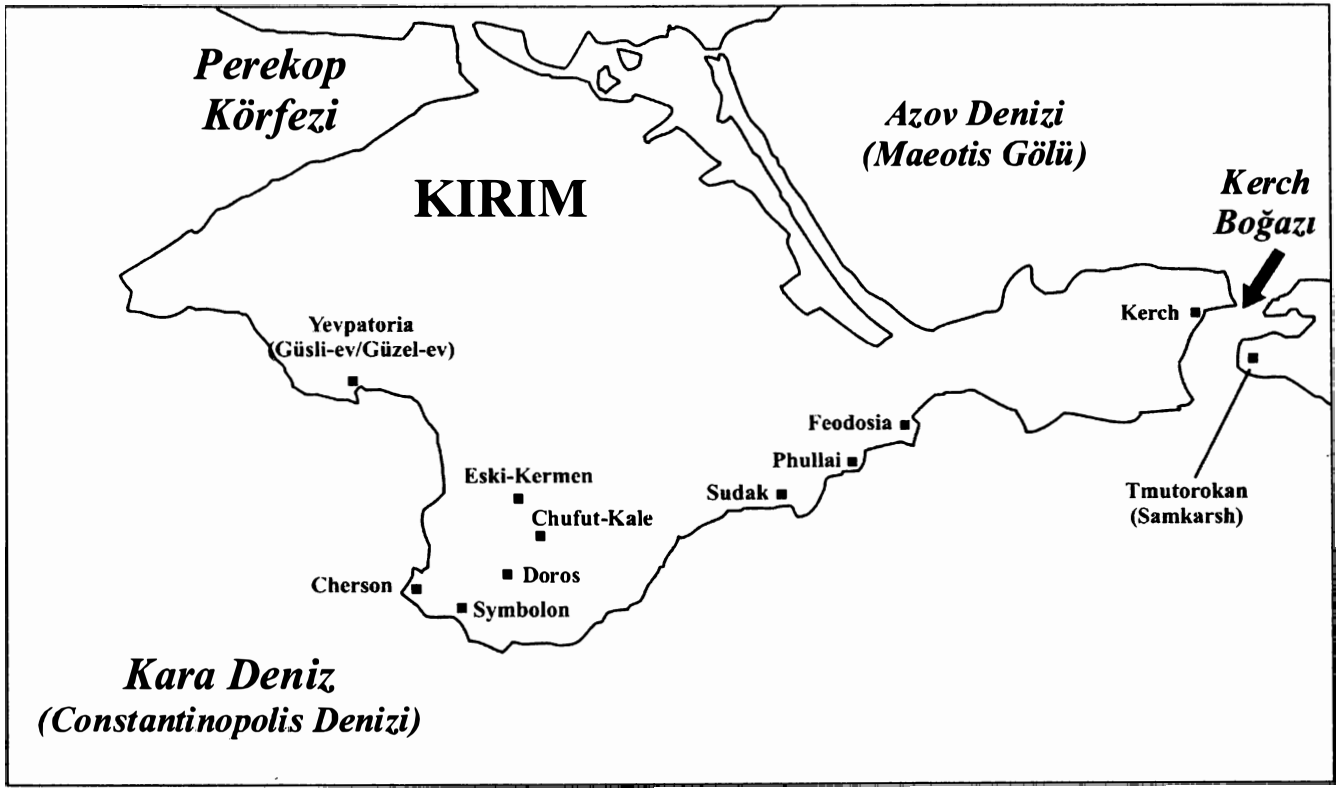
Hazarya'da, Hıristiyanlık da oldukça yaygındı. Esasen kuzey Avrupa kökenli olan Kırım Gotları, üçüncü yüzyıldan beri Hıristiyanlığa inanıyorlardı. Sekizinci yüzyılda bir Hazar Tarkan'ı -George- Ortodoks Hıristiyandı.[81] *Aziz Abo'nun Hayatı*'nda, sekizinci yüzyıl sonlarında Hazarya'da birçok Hıristiyanın yaşadığından söz edilir.[82] Bizans İmparatorluğu tarafından, Hazarya'nın birçok stratejik bölgesinde Hazarlar arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla piskoposluklar kurulmuştu. Bunlardan yedi tanesi, Kırım'da-

ki Doros bölgesindeydi.[83] Sekizinci yüzyılda, güneydoğu Kırım'da Phullai ve Kharasiu yakınlarındaki bir Khotir ya da Khotzir (Hazar) toplumunun arasında, bir piskopos görev yapıyordu.[84] Yunan Ortodoks piskoposları da tahminen 787 yılı civarında Atil ve Tmutorokan'a yerleşmişlerdi.[85] 861 yılında iki yüz Hazar, Bizanslı-Bulgar misyoner Aziz Cyril tarafından vaftiz edilerek Hıristiyan olmuşlardı (bkz.bölüm 6). Al-Masudi, Atil'de yaşayan Hıristiyanların, 912–913 yılları civarında Ruslara karşı yapılan bir savaşta yer aldığını yazar (bkz bölüm 8).

Şekil 2-1. 9 ve 10. yüzyılda Hazarya ve komşu imparatorlukların haritası

Şekil 2-2. Hazar Dönemine kadar Kırım Yarımadası'nın haritası

NOTLAR

1. Károly Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in762-764 A.D.," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1960): 76.

2. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1 (Budapest: Akadémiai, 1980), sf. 63.

3. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken, 1967), sf. 92.

4. Eski Rucçada, Hazaran Khvalisy olarak bilinirdi (bkz. Omeljan Pritsak, "An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century," *Folia Orientalia* 12 (1970): 257).

5. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam (The Regions of the World)* (London: Luzac & Co., 1937), sf. 162.

6. "Atil"in bir şehir adı olduğu kadar, aynı zamanda Volga'nın da Türkçedeki adı olduğu, Abraham ibn Daud'un yazdığı Sefer ha-Qabbalah ve anonim yazarların yazdığı Schechter Letter ve Hudud al-'Alam'da açıkça görülmektedir. İlginç biçimde, Moğollar da Volga'ya "Itil" demektedir (bkz. *Readings in Russian History*, ed. Alexander V. Riasanovsky and William E. Watson,

cilt 1 -Dubuque, IA: Kendall/Hunt, 1991- sf. 79). Atil isminin diğer söylenişleri; Itil, Etil, Til, Adil ve benzerleri şeklindedir. Çuvaşlar ve Volga Tatarları bugün hala nehri aynı isimle bilmektedirler.

7. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 139.

8. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 91-92.

9. A.g.e. sf. 92.

10. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the lOth-llth Centuries* (Cambridge, England: W. Heffer and Sons, 1958), sf. 148.

11. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 105.

12. Lev N. Gumilev, "New Data on the History of the Khazars," *Ada Archaeologica Academiae Sciendarum Hungaricae* 19 (1967): 80.

13. A.g.e. sf. 96.

14. István Erdélyi, "Megvan a Kazár Atlantisz!" *Napjaink* (Mart 17, 1993): 24; Ildikó Hankó "A kazar fovaros rejteje," *Napjaink* (Mart 17, 1993): 25.

15. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," *Slavonic and East European Review* 22 (1944): 112.

16. Csánad Bálint, "Some Archaeological Addenda to P.Golden's Khazar Studies," *Acta Orientalia Academiae Sciendarum Hungaricae* 35:2-3 (1981): 399; Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, trans. K. Balazs (Budapest: Akademiai, 1975), sf. 62; Bozena Wyszomirska, "Religion som enande politisk-social länk— exemplet: det Kazariska riket," *Arkeologi och Religion*, ed. Lars Larsson and Bozena Wyszomirska (Lund, Sweden: University of Lund, 1989), sf. 137.

17. Svetlana A. Pletnyova, *Khazary* (Moscow: Nauka, 1986), sf. 25.

18. Csánad Bálint, "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies," sf. 399.

19. Svetlana A. Pletnyova, *Khazary*, sf. 27.

20. Omeljan Pritsak, "The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians," *Ukrainian Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. Howard

Aster and Peter J. Potichnyj (Edmonton, Alberta, Canada: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990), sf. 7.

21. Cherson, antik dönemlerde Chersonesus adıyla tanınıyordu ve kurumları, seçimle iş başına gelen senatörleri ile oldukça hareketli ve demokratik bir Helenistik şehir devletiydi. Büyük bir ticari merkez olan Chersonesus'a, Atina, Delphi ve Bergama gibi şehirlerden ithalat yapılıyordu (bkz. Robert S. MacLennan, "In Search of the Jewish Diaspora: A First-Century Synagogue in Crimea?" *Biblical Archaeology Review* 22:2 (Mart/Nisan 1996): 47-48). Hazar Yahudileri Cherson'a "Shurshun" adını vermişlerdi.

22. Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1988), sf. 3.

23. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1, sf. 60-61.

24. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936), sf. 84.

25. A.g.e. sf. 91, 105.

26. *Readings in Russian History*, eds. Alexander V. Riasanovsky and William E. Watson, cilt 1, sf. 11-12.

27. *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales*, ed. Serge A. Zenkovsky (New York: Meridian, 1974), sf. 48.

28. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," sf. 117

29. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982), sf. 55.

30. *Readings in Russian History*, ed. Alexander V.Riasanovsky and William E. Watson, cilt 1, sf. 64.

31. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," sf. 108.

32. Omeljan Pritsak, "The Pre-Ashkenazic Jews of EasternEurope. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, sf. 7

33. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev,"sf. 110, 112-114, 118.

34. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 56.

35. Michael F. Hamm, *Kiev* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), sf. 10.

36. A.g.e. sf. 3.

37. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 57-58.

38. A.g.e. sf. 57.

39. George Vernadsky, *A History of Russia*, vol, 1 (New Haven, CT: Yale University Press, 1948), sf. 333.

40. Csanád Bálint, "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies," sf. 404.

41. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor," *Revue des Etudes Byzantines* 53 (1995): 269.

42. Omeljan Pritsak, "The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe. *Ukrainian Jewish Relations in Historical Perspective*, sf. 8.

43. Shmuel Ettinger, "Kievan Russia," *The Dark Ages*, ed. Cecil Roth and I. H. Levine (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), sf. 320-321.

44. George V. Gubaroff, *Cossacks and their Land*, trans. John N. Washburn (Providence, RI: Cossack American National Alliance, 1985), sf. 53.

45. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? Prejudices about Archaeology and Ethnicity," *Current Swedish Archaeology* 4 (1996): 209.

46. Svetlana A. Pletnyova, *Khazary*, sf. 28.

47. Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," *Harvard Ukrainian Studies* 3:2 (Sept. 1978): 262.

48. René Grousset, *The Empire of the Steppes*, trans. Naomi Waldorf (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1970), sf. 577. Pristak Tarqu'yu Samandar'dan ziyade Balanjar'la ilişkilendirmektedir (bkz. Omeljan Pritsak, "The KhazarKingdom's Conversion to Judaism," sf. 263).

49. Vladimir F. Minorsky, "A New Book on the Khazars," *Oriens* 11 (1959):127

50. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam (The Regions of the World)*, sf. 162.

51. Svetlana A. Pletnyova, *Khazar*, sf. 27.

52. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 95.

53. A.g.e.

54. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1, sf. 216.

55. Carlile A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1930), sf. 74.

56. Sarkel kelimesi iki farklı öğeyi içinde barındırmaktadır: sar (o dönemde "beyaz" anlamına gelen sarigh kelimesinden türemiştir) + kel (hisar,kale, aynı zamanda kil olarak da söylenirdi)

57. Bozena Wyszomirska, "Religion som enande politisk-social länk—exemplet: det Kazariska riket," *Arkeologi och Religion*, sf. 139.

58. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 13-14. Hazar Krallığı'ndaki diğer kaleler de Türk damgası taşıyan tuğlalarla inşa edilmişti.

59. Bozena Wyszomirska, "Religion som enande politisk-social länk —exemplet: det Kazariska riket," *Arkeologi och Religion*, sf. 137.

60. Csanád Bálint, "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies," sf. 398.

61. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? .," sf. 210.

62. István Fodor, *In Search of a New Homeland*, trans. Helen Tarnoy (Gyoma, Hungary: Corvina, 1982), sf. 239.

63. Csanád Bálint, "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies," sf. 399.

64. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 12-13.

65. Neal Ascherson, *Black Sea* (New York: Hill 8c Wang, 1995), sf. 9.

66. Leonid S. Chekin, "Samarcha, City of Khazaria," *Central Asiatic Journal* 33:1-2 (1989): 28. Samkarsh (Samkarş) kimi zaman Samkarch (Samkarç) olarak da telaffuz edilmiştir.

67. *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*, ed. James S. Olson (Westport, CT: Greenwood Press, 1994), sf. 308; Vsevolod L. Vikhnovich, "From the Jordan to the Dnieper," *Jewish Studies* (Mada'e ha-Yahadut) 31 (1991): 19.

68. Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, düzenleyenler; Cecil Roth ve I. H. Levine (New Brunswick, NJ: Rutgers University Pres, 1966) 354 ve 449. sayfalar. Mandgelis Belgeleri Abraham Firkovitch tarafından 1840'lı yıllarda Kafkasya'daki Mandgelis (Medgelis) Sinagogu'nda bulunmuştu. Belgeler 1876 yılında esrarengiz bir şekilde kaybolmuş; fakat, yüzyıldan fazla bir süre sonra V. Lebedev tarafından yeniden bulunmuştur.

69. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 62.

70. A.g.e. sf. 201.

71. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1, sf. 157

72. Vladimir Ia. Petrukhin, "The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The Formation of the 'Russian Land' in the Middle Dnepr Area)," *Russian History/Histoire russe* 19 (1992): 396.

73. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? .," sf. 213.

74. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," sf. 118. Eski zamanlarda, Yevpatoria, Yunanca ismi olan Kerkinitida ile tanınırdı. Kırım Tatarları buraya Gozleve demektedir.

75. A.g.e.

76. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1, sf. 75.

77. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? .," sf. 209.

78. Lev N. Gumilev, "New Data on the History of the Khazars," sf. 81-83.

79. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," sf. 112, 118.

80. Svetlana A. Pletnyova, *Khazary*, sf. 29.

81. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 252.

82. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984): 241.

83. Simon Szyszman, "Le roi Bulan et le problème de la conversion des Khazars," *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 33 (1957): 73.

84. Alexandre A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 98, 103 ve 104. sayfalar. Phullai Kırım kıyısındaki Sudak ve Fedosianın arasında kalan bölgede, bugünkü Planerskoye'de kurulmuştu.

85. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia. .," sf. 239.

3

HAZARLARDA YÖNETİM YAPISI

Jacob ben Reuben, on birinci yüzyılın sonu ya da on ikinci yüzyılın başında derlediği Sefer ha'Osher'de, Hazarların, kendilerini çevrelerindeki Yahudi olmayan toplumlara vergi ödemekten kurtaran, kudretli bir krallıkları ve güçlü bir yönetimleri olduğunu yazar. Gerçekten de Hazarya, bağımsız bir Yahudi devletinin Doğu Avrupa'daki tek örneğidir. Hazarların yönetim şekli, yönetimi Kağan ve Bek'in üstlendiği ikili monarşi idi. Sistem, tarkanlar, hakimler ve yerel valiler gibi daha alt kademedeki devlet görevlileri ile destekleniyordu

KAĞAN

Hazarlarda en üst düzey yönetici, Kağan'dı; bu yüzden, Hazarya bir "Kağanlık" olarak adlandırılırdı. Kağan, kutsal bir dini figürdü ve halktan izole edilmiş bir yaşam sürerdi. Hazarlar, kağanın imparatorluğa iyi şans getirdiğine inanırlardı. Hazar kağanları, geleneksel kanunlarını (töre) kağanlığın anayasası olarak uygularlardı.[1]

Hazar Kağanlığı, yedinci yüzyıl ortalarında, karizmatik bir kağan tarafından kurulmuştu. Kağanlık babadan oğula geçerdi ve kağanların Asena soyundan geldiğine inanılırdı (bkz.Tablo 3–1). Aynı şekilde, Doğu Türk İmparatorluğu Hsiung-nu ve Batı Türk İmparatorluğu kağanları da Asena soyuna mensuplardı.[2]

Hem Batı Türklerinde hem de Hazarlarda, tuhaf bir "kağan-katletme" adeti vardı. Arap tarihçi al-Istakhri'ye göre, Kağan göreve başladıktan sonra, yaşayacağı süre için bir limit belirlenirdi.[3] Soylular, ipek bir sicimi kağanın boynuna dolayarak nefesi kesilinceye dek sıkarlar ve tam o anda sorarlardı: "Ne kadar süre iktidarda kalmayı düşünüyorsun?" Soylular, kağanın iktidarı o sırada söylediği süreyi bir gün dahi geçse, kağanı öldürme kararı alırlardı. Diğer tarafta Ibn-Fadlan, kağanların iktidarda kalması için ta-

nınan en fazla sürenin ne kadar olacağını da tam olarak söylüyor. Bir kağan, en azından kırk yıl süre tahtta kalmışsa, maiyetindekiler ve tebaası, yaşlılıktan dolayı muhakeme yeteneğinin bozulmuş olacağını düşünürlerdi ve bunun sonucunda da kağan katledilirdi.[4] Al-Istakhri'nin aktardığı senaryo, Batı Türklerinin uygulamasının neredeyse aynısıydı. Batı Türkleri, yeni kağanı göreve başlarken keçeden yapılma bir halı ile taşırlar ve dokuz kez döndürürlerdi. Sonra kağan ata biner ve gezinmeye başlardı; fakat bu sırada soylular ipek bir eşarpla boğazını sıkar ve ne kadar süreyle hüküm süreceğini sorarlardı. Kağan neredeyse boğulmak üzere olduğu için, bu soruya anlaşılır bir cevap veremezdi. Bu yüzden soylular kağanın mırıldanmalarını yorumlayarak, çıkardıkları sonuca kağanın ne kadar süreyle tahtta kalacağını belirlerlerdi.[5] Görünüşe göre, Hazarlar bu eski Türk geleneğini, Judaizmi kabul ettikten sonra bile unutmamışlardı.

Kağanın karısına *Hatun* denirdi. Bununla birlikte, ibn-Fadlan, kağanın, hepsi de kral kızlarından seçilmiş olan yirmi beş karısının oluşturduğu bir haremi ve en güzel köle kızlardan da altmış tane metresi olduğunu iddia eder.[6] Ancak, Ibn-Fadlan'ın devrinde (920'lerin başları) kağan Judaistti ve Yahudilerin geleneğinde çok eşliliğe yer olmadığı için, harem hikayesini, muhtemelen tarihçinin kendisi uydurmuştu. Tarihçiler, yirmi beş sayısının, Eldad ben Mahali ha-Dani ve Elchanan ben Joseph'in (bkz.bölüm 1) kayıtlarındaki Hazarlar ile ilgili bölümlerde de göze çarptığına dikkat çekiyorlar. Diğer bir deyişle, kağanın yirmi beş karısı, sembolik olarak Hazar egemenliği altındaki yirmi beş ulusu ve krallığı temsil ediyordu.

Judaizme dönüşü izleyen yıllarda yalnızca bir Yahudi, kağan seçilebilme hakkına sahipti.[7] *Schechter Letter*'da anlatıldığına göre, ilk Yahudi kağan Hazarlar tarafından tayin edilmiş, İsrail kökenli bir bilgeydi. Kağanlığın Yahudileşmesi, Yahudilerin diğer üst düzey yönetim kademelerindeki varlıkları ile birlikte, Yahudilerin Hazar yönetim yapısındaki ayrıcalıklı rolünü göstermektedir; ancak, buradan, yalnızca seçkin Hazar yöneticilerinin Yahudi oldukları sonucunu çıkarmamak gerekir; çünkü Judaizm Hazar Klanı içindeki en yaygın dindi.(bkz.bölüm 6).

Kağan, ölümünden sonra, özenle hazırlanmış bir anıt mezara gömülürdü. Ibn Fadlan, ölen bir kağanın ilgi çekici defin sürecini şöyle anlatıyor:

> Geleneğe göre, hükümdar ölünce içinde yirmi oda bulunan büyük bir yapı inşa edilir. Bu odaların her birine bir mezar kazılır ve çıkan taşlar toz haline gelinceye kadar parçalanır. Bu toz mezara serpilir ve üzeri tekrar ziftle sıvanır. Yapının altından, hızla akan büyük bir nehir geçer. Mezara nehrin sularından taşırlar ve bunu, ne bir şeytan, ne bir adam; ne bir kurt ne de bir sürüngen kağanın yanına ulaşamasın diye yaptıklarını söylerler. Kağan gömüldükten sonra, onu gömenlerin hepsinin kafası uçurulur ki kağanın mezarının yerini bilen kimse kalmasın. Kağanın mezarını Cennet olarak adlandırırlar ve "Cennete gitti" derler. Tüm odalar, altın sırmalarla dokunmuş ipek kumaşlarla kaplanır.[8]

Anıt mezarların kalıntıları, eğer bir zamanlar var olmuşlarsa bile, günümüze kadar ulaşamamıştır. Al-Istakhri, kağan mezarının çevresinden geçen her kim olursa olsun, atının üzerinde değil, mezar görünmez oluncaya dek yürüyerek ilerlemesi gerektiğini yazar.[9] Bu, ibn-Fadlan'ın, mezar yerini bilen kimse olmadığını anlattığı hikayesi ile çelişmektedir.

Zaman ilerledikçe, Hazar kağanının konumu zayıfladı. Omeljan Pritsak'a göre, tarihçi al-Ya'qubi dokuzuncu yüzyılda tuttuğu kayıtlarda, kağanın 799 yılına kadar hem en üst düzeydeki yönetici hem de ordu komutanı olduğunu; ancak, 833 yılına gelindiğinde yetkilerini bir diğer yöneticiyle, bek ile paylaştığını yazıyordu.[10] Arap tarihçi Ali al-Masudi de 943 yılında tuttuğu kayıtlarında, önemli devlet meselelerinde karar veremediği için, kağanın yetkilerinin sınırlandırılmış olduğunu aktarıyordu.[11]

BEK (KRAL) VE ORDUSU

Kağanının göstermelik bir ruhani lider konumuna indirgendiği onuncu yüzyılda, Hazarya'nın dünyevi devlet meseleleri ile ilgilenen kişi *bek* idi.[12] Ibn-Fadlan'ın anlattığı kadarıyla, bek her türlü yasak koymaya, cezalandırmaya, affetmeye ve devlet işlerini yürütmeye yetkiliydi. Yine de hiyerarşide yalnızca bir unvandan ibaret olan kağanın ardında, ikinci sırada yer alıyordu. Bek, kağanın aksine, sık sık halkın arasına karışırdı. Birçok önemli Hazar bekinin adlarını *King Joseph's Reply* (Kral Joseph'in Cevabı) içerisindeki listede görebiliyoruz. (bkz.tablo 3–2)

Bekin en önemli sorumluluklarından bir tanesi ordu komutanlığıydı. Ordunun yaptığı tüm seferleri bek yönetirdi. Ordu, çok iyi yetiştirilmiş savaşçılardan oluşurdu. Al-Masudi'nin *Muruj al-Dhahab*'dan aktardığına göre, orduda aslen Orta Asya'daki korkunç kuraklıktan sonra Harezm'den göç etmiş olan profesyonel Müslüman askerler de vardı.[13] Müştereken Arsiya olarak adlandırılan bu Müslüman askerler İran kökenliydi ve Hazar kralının özel muhafızları olarak görev yapıyorlardı. Bunlar aynı zamanda çok usta atlı okçulardı. 943 yılında Arsiya'nın toplam sayısı yedi bin kişi civarındaydı. Hazar ordusunda bunlardan başka Slav Rusları

da görev alıyordu.[14] Tarihçi Marvazi, buna ek olarak on bin Burtasyalı atlının da kralın emrinde olduğunu yazıyor. Ibn Rustah, bek komutasındaki Hazar ordusunu çok canlı bir şekilde anlatıyor:

> Her nereye sefer yaparlarsa yapsınlar, başlıkları, mızrakları ve zincirden örme zırhları ile tepeden tırnağa silahlanıyorlardı. Bek, bir kısmı paralı askerler ve diğerleri de zorunlu olarak askere alınanlardan oluşan 10.000 atlının başında ileri doğru atılırdı.[15]

İzciler ordunun yolunu aydınlatmak için, balmumundan yapılmış mumlar ve kandillerle ordunun önünde yürürlerdi. Ordudaki her asker, kamp kurduklarında kampa düşman sızıntısını engellemek için kampın etrafını çeviren kalkanların asılacağı bir kanca taşırdı.[16]

Bir grup asker düşmanla savaşırken, aynı anda bir diğer grup ailelerini ve mallarını korumak için geride bırakılırdı.

Hazarlar, bir Türk uygulaması olan, düşmandan esir alma adetini sürdürüyorlardı. Aynı zamanda düşmanın değerli her türlü malını da zapt ediyorlardı. Ordunun elde ettiği ganimetler, bekin karargahında toplanıyordu ve bek bunların arasından en değerli olanları kendisine ayırdıktan sonra, kalanların hepsi askerler arasında paylaşılıyordu.[17]

Ibn-Fadlan, Hazar ordusunun başarısızlığa uğradığı durumlarda neler olduğunu şöyle anlatıyor:

> Bek, ordunun bir kısmını düşmanın üstüne gönderdiği zaman, bunlar hiçbir şekilde geri çekilmezlerdi. Eğer bozguna uğrarlarsa, geri dönenlerin hepsi öldürülürdü...Bek bunları kimi zaman ikiye böler, kimi zaman çarmıha gererek işkence yapardı. Kimi zaman da ağaçlara asarak idam ederdi. Bazen de hoş bir sürpriz yaparak, bunları sadece uşak yaparak cezalandırırdı.[18]

Ordu, Hazar askeri sisteminde kesinlikle en önemli unsurdu. Görünen odur ki Hazarların bir deniz gücü yoktu.[19]

Babil'deki Sura kentinde bulunan Talmudik akademinin baş hahamı Saadiah ben Joseph, daha çok bilinen adıyla Saadiah Gaon (882–942), Bek'e verilen raporlar hakkındaki ilginç bir geleneği şöyle kaydetmiştir;

> Kutsal kitabımızı yorumlarken, ta ki bu durumların günümüzde de olageldiklerini hatırlayıncaya dek, benim için anlaşılması çok güç olan bazı durumlarla karşılaş-

mıştım. Bunlardan bir tanesi, uzun zamandan beri beyan ettiğim, Musa'nın sonraki vahiy gelinceye kadar, ilk gelen vahyin cevabını aklında tutarak yanıtlaması alışkanlığıdır. Vahiy geldiği zamanlarda, Musa'ya daha önceki vahyi cevaplandırarak gelen vahyi bölmesi izni verilmiyordu. Vahiy bitinceye kadar beklemesi ve ondan sonra bir önceki vahyin gereklerini yerine getirdiğini anlatması gerekiyordu. Torah'ı okuyanlar, bir vahye verilen cevabın o vahye ait olmadığını görürler. Musa ikinci vahyin cevabını üçüncü vahiyde vermektedir. Örnek vermek gerekirse; "Ve Musa kavmin sözlerini Rabbe götürdü" (Exodus 19:8) : "Ve Rab Musa'ya dedi; ben sana kesif bir bulut içinde geleceğim" (Exodus 19:9): "Ve Musa kavmin sözlerini Rabbe bildirdi" derken (Exodus 19:9); aynı şekilde Tanrı "İn ve kavme Rabbin sınırı geçmesinler diye tembih et..." dediği zaman Musa'nın cevabı; " Kavm Sina Dağı'na çıkamaz..."(Exodus 19:23) olmuştu: fakat, bu cevap daha önceki bir vahyin cevabı idi. "Ve etrafta kavme sınır koyup diyeceksin: sakın dağa çıkmayın..." (Exodus 19:12)

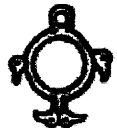
Torah cüzü (parasha) Wa Yishma 'Yethro hakkında yaptığım tefsirle ilgili olmasına karşın, bunun Hazar Krallığı'nın bir adeti olduğunun farkına varıncaya kadar, kralların bir uygulaması olduğu aklıma gelmemişti. Eğer bir kral (melek) bir prense ya da bir komutanına yerine getirmesi için bir emir verirse, emri verdiği kişi bu emri yerine getirdikten sonra kralın karşısına çıkarak; "Kralım emrinizi yerine getirdim" demez. Bunun yerine diğer bir emir verilinceye kadar bekler ve aldığı bu yeni emri (ikinci emri) yerine getirdikten sonra tekrar huzura çıkar ve "İlk vermiş olduğunuz emri yerine getirdim kralım" derdi. Bunun, kralların bir alışkanlığı olduğunu net olarak anladığımdan beri, önceleri yapmış olduğum tefsire bağlı kalmakta ısrar etmedim.[20]

Bek, aralık ayından nisana kadar başkentte oturur ve Hannuka ve Pesach'ı burada kutlardı. Yılın geri kalan aylarını ise bozkırlarda geçirirdi.

Saygı kurallarına gelince; bek kağan ile karşılaştırılınca -en azından sembolik olarak-ibn-Fadlan'ın kayıtlarında da belirtildiği gibi, ikinci derecede gelirdi;

> Bek, büyük bir hürmet ve itaat göstererek, her gün tevazu ile kağanın huzuruna çıkardı. Kağanın yanına mutlaka yalınayak ve elinde bir parça çıra ile girerdi. Kağanı selamladıktan sonra çırayı yakardı. Çıranın yanması bittikten sonra, tahtta kağanın sağ tarafına otururdu.[21]

Kağan, beke ölmesini emretme yetkisine sahipti.[22] Bekin konumu kağandan daha aşağıda olduğu için, ihtilaflı konularda kağanın beke danıştığı varsayılabilir; fakat konu hakkında son sözü kağan söylerdi. Hazarya'nın, tüm devlet yetkililerinin kağanın otoritesini kayıtsız şartsız kabul ettiği ilk dönemlerinde durum böyleydi; ancak, zaman geçtikçe gücü git gide artan bek, dokuzuncu yüzyıl ortalarına doğru kağandan daha güçlü bir konumdaydı. Gerçekten de onuncu yüzyılda Hazarya'da en üst düzeyde karar verme yetkisine sahip olan kişiler -Benjamin, Aaron ve Joseph- birer bekti. Schechter Letter, 948–949 yılı dolaylarında, kağanı "yargıç" olarak tanımlar. Bu, kağanın artık herhangi bir yasama ya da yürütme yetkisinin kalmadığı onuncu yüzyıl ortalarında, imparatorluktaki en yüksek yargıç olduğuna işaret ediyor.[23]

KENDER VE JAVISHGAR

Kender, Hazar yönetimindeki üçüncü kademede bulunan yöneticiydi. Kender' in vekili, dördüncü sırada gelen, *Javishgar*'dı. Bu iki yöneticinin hangi yönetim görevlerini üstlendikleri hakkında belirli bir bilgi yoktur.

TARKAN

Yönetim hiyerarşisinde, *Kağan, Bek, Kender ve Javishgar*dan sonra *Tarkan* geliyordu. Tarkanlar, Hazar ordusunda alay komutanı ya da yardımcı orduların komutanı olarak görev alırlardı.[24] Bazı Alanlar, Tarkan rütbesine yükselmiş ve bu sayede Hazar yönetimine katılmışlardır. Ünlü bir Tarkan, 762–764 yılları arasında Güney Kafkasyalılara karşı geniş çaplı bir askeri harekata önderlik etmişti (bkz.bölüm 7). Tarkan, aynı zamanda, sekizinci yüzyılda Atil'in yerel valisinin de unvanıydı.[25]

MAHKEME HEYETİ

Hazarlar, düzenli bir hukuk sistemi de kurmuşlardı. Al-Masudi, Atil'de iki Yahudi, iki Müslüman, iki Hıristiyan ve bir Pagan olmak üzere, toplam yedi kişiden oluşan bir yüksek mahkeme olduğunu nakletmektedir.[26] Al-Masudi, iki hazar yargıcının davaları sonuçlandırmak için karar verecekleri zaman, *Torah*'a danıştıklarını anlatıyor. Mahkemenin Pagan üyesi Hazarya Slavlarının temsilcisi olarak görev yapıyordu.

Atil'deki mahkeme esas olarak ticari davalara bakıyordu.[27] Peter Golden'a göre, hakimler, Atil'de yaşayan yabancı tüccarların temsilcileriydi.[28]

Hazarya'daki tüm inançların mahkeme heyetinde temsil edilmesi, hoşgörünün ve bir arada barış içinde yaşamanın simgesiydi. Hazar mahkemesindeki bu çeşitlilik, aynı dönemde Bizans ve Batı Avrupa'daki dini konularla ilgili kargaşa ile karşılaştırılırsa, oldukça dikkat çekicidir.

Görünüşe göre, geleneksel bazı Türk yöntemleri, Hazarların yasal konularda aldıkları kararları, Judaizme dönmelerinden sonra da etkilemeye devam etmiştir.[29]

YEREL YÖNETİCİLER

Hazar İmparatorluğu'nda görev yapan yerel valilere *tudun* adı verilirdi ve bunlar Hazar Kağanı tarafından tayin edilirlerdi. Türk tudunlar vergi toplarlardı ve gümrüklerden sorumluydular.[30] Hazarya tudunları, Kırım'ın Cherson ve Doros'u da kapsayan bölgelerini kontrol ederlerdi (bkz.bölüm 2).

Hazarya'da, Kerch (Bosporus) ve Tmutorokan'ı yöneten, *baliqhci* unvanlı, atanmış devlet görevlileri de vardı. *Baliqhci* "balıkçı" anlamına gelirdi ve Hazarların en önemli gelir kaynağı olan balıkçılığın bir yansımasıydı. Balıkçılar, bir tür sahil güvenlik görevlileriydi. Bizanslı tarihçi Theophanes, sekizinci yüzyılın başlangıcında Kerch'i yöneten çok ünlü bir Hazar baliqhcisinden söz eder (bkz.bölüm 7). 930'ların sonlarında, Kral Joseph'in hükümdarlığının ilk yıllarında, Kimmerya Boğazı'nı yöneten Hazar generali Pesakh ha-M-Q-R bir baliqhci idi. Baliqhci Pesakh, Rus Prensi Oleg'e karşı kazandığı zaferle ünlenmişti (bkz.bölüm 8).

Kimi Hazar yerleşim yerlerinde, tudunlar ve balıkçılar gibi atanmış yöneticilerden başka, seçimle gelen yöneticiler de vardı. Örneğin *babaghuq* (şehrin babası). Cherson'u 705–840 yılları arasında babaghuqlar yönetmişti. Bir başka babaghuq da 703 yılında Tmutorokan'ın yöneticisiydi.[31]

Yerel Türk hükümdarlarının unvanı *el-teber* idi. *El-teber*ler, Macarlar, Hunlar, Onogurlar, Volga Bulgarları, Volga Suvarları ve Volga Burtaları gibi Hazar toplumlarının yöneticileriydi.[32]

Ibn –Fadlan, Atil'de yaşayan Müslümanlarla ilgili yasal konuları idare etmek üzere, özel olarak görevlendirilen Müslüman bir devlet görevlisi olduğundan da bahseder (bkz.bölüm 2). Müslüman toplumunun en üst düzey temsilcisi *vizier* (vezir) idi. Omeljan Pritsak, Vezir Kuya'nın, eski Rus kayıtlarında adı geçen Kiy olduğunu öne sürmüştü.[33]

VERGİLENDİRME

Demircilerin ürettiği mallar, Hazar hükümeti tarafından vergilendiriliyordu.[34] Aynı zamanda yiyecek ve içecek de vergiye tabiydi. Örneğin, Atil'deki Müslüman tüccarlar Hazar kağanına ödedikleri vergiyi, yiyecek olarak veriyorlardı.[35] Bu vergiler, ticaret ve taşımacılıktan alınan vergilerle birlikte, Hazar yönetiminin önemli gelir kaynaklarından bir tanesini oluşturuyordu (bkz.bölüm 5). *Hudud al-'Alam*, Hazar krallarının denizcilikten aldıkları vergilerin de önemli tutarlarda olduğunu aktarıyor.[36]

VERGİ VEREN TOPLUMLAR

Hazarların diğer etnik grupları egemenlikleri altında tuttukları süre boyunca, Hazarya'nın bir imparatorluk olduğu düşünülebilir. Sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki, Ural dağları ve Volga Irmağı'nı da içine alan geniş topraklar Hazarların egemenliği altındaydı. Bu da Hazar egemenliğinin, aralarında Kafkasya Alanları, Macarlar, Bulgarlar, bazı Slav klanları, Kırımlı Yunan ve Gotların da aralarında bulunduğu birçok toplum tarafından onaylanması sonucunu getirdi.

Dokuzuncu yüzyılın ortalarında, birçok Doğu Slav halkı, Hazarlara vergi ödüyordu. *The Rus'ian Primary Chronicle*, 859 yılına girildiğinde Hazarya'nın, Polianialılar, Severialılar ve Viyatikyalılara, her aile başına bir beyaz sincap kürkü olmak üzere vergi ödemeyi kabul ettirdiğini yazmaktadır.[37] Radimiçyalılar da Hazarlara vergi ödeyen uluslar arasındaydı.[38] Bu arada, kuzeydeki Kriviçyalılar, Slovenler ve Ieryalılar Varangianlara vergi ödüyorlardı.

The Rus'ian Primary Chronicle'a göre, Kiev Prensi Oleg 884 yılında Severia'yı, 885 yılında da Radimiçya'yı ele geçirmişti; fakat günümüz tarihçileri, Oleg'in gerçekte 911–941 yılları arasın-

da hüküm sürdüğünü ispatlamışlardır.[39] Bu yüzden, Oleg Severia ve Radimiçya'yı muhtemelen 920 ya da 930'larda; 930'ların sonlarında Hazarlarla, 941 yılında Bizanslılarla yaptığı savaşlardan önce istila etmişti (bkz.bölüm 8). Hazarya Kralı Joseph'in yaklaşık olarak 955 yılında yazdığı "*Joseph's Reply*"ın hala varlığını sürdüren bir kopyasına göre, üç Slav grubu Joseph'in yönettiği Hazar İmparatorluğu'nun egemenliği altındaydı: Sever, Slavin and Ventitler.[40] Bununla birlikte, VII. Constantine Severlerin Hazarlara değil Ruslara vergi verdiğini yazar.[41]

Diğer klanlar da Hazarlara düzenli olarak vergi ödemekle yükümlüydü. Bulgarlar, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda yıllık vergi ödüyorlardı. Volga Bulgarlarının lideri Almush, Hazarların yönetimi altındaydı.[42] Burtalar (bir Fin halkı) Peçenekler, Macarlar ve diğer klanlar da Hazarlara vergi ödeyenler arasındaydı. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Şamanist Hunlar da yedinci yüzyıl boyunca Hazarların tebaasıydı.[43]

KIEV RUSLARININ KAĞANLARI

Hazarlar, Kiev Ruslarının kurduğu devletin yönetim biçimini büyük ölçüde etkilemişlerdi. Hatta ortaçağ kayıtlarına göre bir Hazar unvanı olan kağan, Rus liderler tarafından da benimsenmişti. *The Annales Bertiani*, metropolit Ilarion'un on birinci yüzyıl başlarındaki hutbesi "*On Law and Grace*" ve "*The Lay of the Host of Igor*" (*Slovo o polku Igoreve*) (1185), Rus hükümdarlarından kağan olarak bahseder; Ilarion Rus prensleri Vladimir ve Iaroslav'ı "kağan" olarak adlandırır; Rusların Kumanlar üzerine yaptıkları başarısız bir seferi anlatan epik destan The Lay of The Host of Igor'da, Novgorod-Seversk Prensi Igor'un unvanı kağandır.[44] Hatta *Hudud al-'Alam* dahi, Rus yöneticilerini *"Rus-khagan"* (Rus Kağanı) olarak adlandırır.[45] Charles J.Halperin; "Bu bozkır unvanının Ruslar tarafından benimsenmiş olması, önemli bir kültürel etkileşimin ve Hazar etkisinin izlerinin ne kadar uzun süre var olduğunun göstergesidir" demektedir.[46]

Tablo 3-1 Hazar Kağanları

Ziebil (Tong Yabghu), Batı Türk İmparatorluğu'ndan, 618–630.
Irbis (?), Hazar Kağanlığı'nın kurucusu, yaklaşık olarak 650 ya da 652 yılı.
Busir (Ibousir-Glavan), yaklaşık olarak 703 ya da 704 yılı.
?, İslam'ı kabul eden ilk kağan, yaklaşık olarak 737 yılı.
Baghatur, yaklaşık olarak 760 yılı.
Xan-tuvan (Dyggvi), tahminen 830'lu yıllar.
Zacharias, yaklaşık olarak 862.
?, İslam'ı kabul eden ikinci kağan, yaklaşık olarak 960'lar.
Georgius Tzul, ?-1016.

Tablo 3-2 Hazar Bekleri (Kralları)

Bulan (Sabriel), yaklaşık olarak 861.
Obadiah, Bulan'ın torunu, yaklaşık olarak 860'lar.
Hezekiah, Obadiah'ın oğlu, dokuzuncu yüzyıl.
Menasheh, Hezekiah'ın oğlu, dokuzuncu yüzyıl.
Hannukah, Obadiah'ın kardeşi, dokuzuncu yüzyıl.
Yitzhak, Hannukah'ın oğlu, dokuzuncu yüzyıl.
Zebulun, dokuzuncu yüzyıl.
II. Menasheh (Moses), Yitzhak'ın oğlu, dokuzuncu yüzyıl sonları.
Nisi, Menasheh'in oğlu, dokuzuncu yüzyıl sonları.
Aaron, dokuzuncu yüzyıl sonları ya da onuncu yüzyıl başları.
Menahem, dokuzuncu yüzyıl sonları ya da onuncu yüzyıl başları.
Benjamin, yaklaşık olarak 920.
II. Aaron, Nisi'nin oğlu, yaklaşık olarak 930'ların sonları.
Joseph, II. Aaron'un oğlu, 930'ların sonlarından yaklaşık 960'a kadar.

NOTLAR

1. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 143.

2. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken, 1967), sf.160. Bilinmeyen bir yazar tarafından yazılan ve 982-983 yıllarında tamamlanmış Farsça bir coğrafi eser olan Hudud al'Alam'da, "Ansa"nın Atil'deki klan topluluğu olduğu anlatılır.

3. A.g.e. sf. 97

4. A.g.e. sf. 112.

5. Peter B. Golden, "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 46-47.

6. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 109, 112.

7. Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion of Judaism," *Harvard Ukrainian Studies* 3:2 (Sept. 1978): 278-279.

8. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 111-112.

9. Carlile A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1930), sf. 221.

10. Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 278.

11. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the Wth-Ilth Centuries* (Cambridge, England: W. Heffer 8c Sons, 1958), sf. 148.

12. Bek kimi zaman "genel vali" olarak anılırdı. Bek unvanının Türki dillerdeki alternatifleri yilig ve shad'dı. Shad, orijinali äbä-shad olan abshad'dan türemiştir.

13. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 206. Vladimir Minorsky'ye göre, Arsiya muhafızları, Alan (As) boyunun üyeleriydi (bkz. Vladimir F. Minorsky, "A New Book on the Khazars" Oriens 11 (1959):129)

14. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, 1. Baskı (Budapeşte: Akademiai, 1980) sf. 16, 81. Oğuzların da içinde bulunduğu diğer grupların bazı üyeleri de Hazar ordusunda görev almışlardı. Hazar ordusundaki en önemli Oğuz savaşçısı, Selçuk'un babası Tokak Temir Yaligh (Demir Yay Tokak)'tır. Selçuk, Tokak'ın ölümünden sonra Atil'deki kraliyet sarayını inşa etmiştir. 985 yılı civarında Hazar Kralı'yla arası açılan Selçuk, Sir Derya kıyısındaki Jand'a kaçmış ve Müslüman olmuştur.

15. Douglas M. Dounlop, *The history of the Jewish Khazars*, sf. 105.

16. A. P. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 154-155.

17. Douglas M. Dounlop, *The history of the Jewish Khazars*, sf. 105.

18. A.g.e. sf. 113.

19. A.g.e. sf. 211.

20. Abraham E. Harkavy'nin yazdığı "Rab Sa'adyah Gaon al Debar ha Kuzarim"de yer alan İbranice orijinal metinden tercüme edilmiştir. bkz. *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*, ed. G. A. Kohut (Berlin: S. Calvary & Co., 1897), sf. 245.

21. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 111.

22. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," sf. 149.

23. Constantine Zuckerman, bekin devlet işlerini ele almasıyla kağanın yüksek mahkeme hakimi konumunda kaldığını kabul etmektedir (bkz. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor," *Revue des Etudes Byzantines*, 53 (1995): 252).

24. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1 (New Haven, CT: Yale University Press, 1948), sf. 219.

25. Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 262.

26. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the Wth-Ildi Centuries*, sf. 147.

27. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, trans. K. Balazs (Budapest: Akademiai, 1975), sf. 16.

28. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," sf. 143.

29. A.g.e.

30. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1, sf. 216.

31. Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 264.

32. A.g.e. sf. 263-264.

33. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982), sf. 55.

34. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 12.

35. A.g.e. sf. 16.

36. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam (The Regions of the World)* (London: Luzac & Co., 1937), sf. 162.

37. *Readings in Russian History*, eds. Alexander V. Riasanovsky and William E. Watson, cilt 1 (Dubuque, IA: Kendall/Hunt, 1991), sf. 11.

38. Frederick I. Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians," *American Slavic and East European Review* 13 (1954): 4.

39. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion ," sf. 269.

40. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," *Slavonic and East European Review* 22 (1944): 110-111. Brutzkus, Chernigov bölgesindeki Severianların Türki Sever Klanı'yla bağlantılı olduğunu öne sürmüştür. (Bkz. A.g.e. sf.123)

41. *Readings in Russian History*, eds. Alexander V. Riasanovsky and William E. Watson, cilt 1, sf. 66.

42. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," sf. 130. Yaklaşık 921 yılında, ibn Fadlan Volga Bulgarlarının Hazarlara vergi ödediğini yazmıştır.

43. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1, sf. 90. These Huns lived in the Sulak River basin, north of Derbent. Bu Hunlar Sulak Nehri'nin aşağı kesiminde, Derbent'in kuzeyinde yaşıyorlardı.

44. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," sf. 123; Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1985), sf. 12-13; Vladimir Ia. Petrukhin, 'The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The Formation of the 'Russian Land' in the Middle Dnepr Area)," *Russian History/Histoire russe* 19 (1992): 400.

45. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam (The Regions of the World)*, sf. 159.

46. Charles J. Halperin, *Russia and the Golden Horde*, sf. 12-13.

4

HAZAR YAŞAM TARZI

Hazarların günlük yaşamları ve kültürleri, tarihi belgelerde ayrıntılı olarak yer almamaktadır. Bu yüzden, karanlıkta kalmış bu konu hakkında güvenilir bilgiler elde etmek için temel başvuru kaynağımız, yapılan arkeolojik çalışmalar olacaktır.[1] *Arkeolojik kanıtlar, Hazarların, iç pazarda tüketmek ve yabancı devletlere ihraç etmek üzere, her türden mal üreten oldukça verimli ve aynı zamanda çiftçilik ve hayvancılıkta uzman bir toplum olduklarını gösteriyor.*

HAZARLARIN KULLANDIĞI DİLLER

Onuncu yüzyıl Arap tarihçilerinin birçoğu, Hazarların kullandığı orijinal dilin Bulgar dili ile bazı benzerlikler taşımakla birlikte, kendine has nitelikleri koruyan bir dil olduğu konusunda fikir birliğindedir.

Al-Istakhri şöyle anlatıyor;

> Bulgar dili Hazarların diline benzer; fakat, Burta'lar başka bir dili konuşurlar. Aynı şekilde, Rus dili de hem Hazar hem de Burta dilinden farklıdır.[2]

Ibn-Fadlan ise; şöyle demektedir.

> Hazarların konuştuğu dil Bulgar diline benzemesine rağmen, ne Farsça'ya, ne Türk dillerine ve ne de dünya üzerindeki diğer dillere benzer.[3]

Birkaç on yıl sonra yazan Ibn Haqual, al-Istakhri'nin tarifini onaylıyor: "Bulgar dili, Hazarların dillerinden birine benzer."[4]

Bu ifadelerden sonra, Hazar dilinin, Türk dil ailesinin eşsiz bir kolu olan Oghurik dil grubu ile benzerlikler taşıdığı söylenebilir (bkz.Tablo 4–1). Batı Rusya'daki Çuvaş Özerk Bölgesi'nde yaklaşık 1.6 milyon insanın kullandığı modern Çuvaş lehçesi, Oghurik dil grubu içindeki dillerin yaşayan tek örneğidir.[5] Omeljan

Pritsak, Hazar dilinin, antik Hun dilinin eşdeğeri olduğuna inanıyor.[6] Aynı noktada, Çuvaş ve onun nesli tükenmiş kardeşleri olan diller, *Rus ve Sovyet İmparatorlukları Etnik Tarih Sözlüğü* tarafından "Batı Hun" dilleri arasında sınıflandırılıyor.[7] Ne yazık ki Hazar dilinin grameri ve kelime haznesi hakkında hala çok az bilgiye sahibiz; çünkü bu dilin çok küçük bir bölümü günümüze kadar gelebilmiştir.

Pritsak'a göre, Hazarya'da Oghurik (Hunno-Bulgarik) ve yaygın Türki dillerin her ikisi de kullanılıyordu. Bununla birlikte, Hazarya'da Türki dillerin hangisinin hakim olduğunu belirlemek şu anda mümkün değildir.

Hazarlar, orijinal dillerini, *runik* Türk harfleriyle yazıyorlardı. *Kievan Letter* (Kiev Mektubu)'a yalnızca tek bir Türki kelime eklenmiştir (bkz.bölüm 6). Kerch'te bir mağarada, Taras-vale'de bulunan bir tahta parçasının, Novocherkask'ta bulunan iki küçük şişenin üzerinde ve Mayaki kalesinde bir taşın üzerinde runik Türk alfabesiyle yazılmış yazılar bulunmuştur. Diğer Türki (görünüşe göre Hazarca) yazı örnekleri Khumar'da (bugünkü Karachay-Cherkessia) büyük bir kayanın üzerinde bulunmuş; fakat müzede saklanarak tercüme edilmesi gerekirken, bölge halkı tarafından çeşitli amaçlarla kullanılmıştır.[8] En büyük zorluk, Hazar runik yazıları ile diğer runik yazıları birbirlerinden ayırt etmekte çekilmektedir. Bunların bazıları Hazar dilinde yazılmış olanlar iken diğerleri Bulgar ya da başka dillerde yazılmış olabilmektedir. Aslında, günümüzde Hazar runik yazısı olarak sınıflandırılabilecek tek runik yazı, *Kiev Mektubu*'dur.

Yahudi yaşam biçiminin tarih boyunca en önemli karakteristik özelliği, İbraniceyi din dili, bazen de yazı ve konuşma dili olarak kulanmış olmasıdır. Hazarlar Judaizmi kabul ettikten sonra kademeli olarak, İbraniceyi de içinde barındıran Yahudi geleneklerini benimsediler. Bu da *Kiev Mektubu'nun* neden İbranice olarak kaleme alındığını açıklamaktadır (bkz.bölüm 6). Hazarların İbraniceyi benimsemiş olduklarını gösteren daha başka kanıtlar da vardır. Örneğin, *Kitab al-Fihrist*'in yazarı Arap yazar Bağdatlı Muhammed ibn İshak an-Nedim, Hazarların onuncu yüzyılda yazılarını İbrani alfabesi ile yazdıklarını anlatıyor.[9] Diğer taraftan, Hazarların bir kısmı İbraniceye ek olarak, muhtemelen Yunanca da kullanıyorlardı (bkz. bölüm 1/*Chronicle of Elchanan the Merchant*).

Hazarlar, İbranice yazıp okumayı, Kırım'daki eski Yahudi toplumlarından olduğu kadar, yakın zamanda ülkeye göç eden

Yahudi göçmenlerden de öğrenebiliyorlardı. Gerçekten de Hazar döneminde yaşayan Kırım Yahudilerinin, Hazarlara İbranice öğrettiklerini ve hatta bu dili Hıristiyanlara da öğretmeye istekli davrandıklarını gösteren kanıtlar vardır. Örneğin, Evangelist Aziz Cyril, Cherson'da bulunduğu 860–861 yılları arasında, İbraniceyi hemen hemen her yönüyle öğrenmişti (bkz.bölüm 6). Yeni öğrendiği bu bilgiyi kullanarak İbrani alfabesini, Glagolithik harflerle birleştirerek geliştirmişti: örneğin, sh sesi veren "_" harfi, İbranice *shin* harfinden türetilmiştir. 890'larda yaratılmış olan Krilik karakterler grubu, Rusçada shch sesi veren ve daha sonra _ şeklini alan bu harfi Glagolithik gruptan almıştır.

Bir başka gösterge de 1206 yılında derlenen Farsça *Ta'rikh'i Fakhr ad-Din Mubarak Shah* adlı eserde yer alır. Buna göre, Hazarlar bazı durumlarda, İbrani alfabesinden Kril alfabesine geçmişlerdi. Konu ile ilgili olarak şu paragrafa bir göz atalım:

> Hazarların, Rus alfabesi ile akrabalığı olan bir alfabeleri vardı. Hazarlara yakın olan bir grup Yunanlı [Rum], bu alfabeyi kullanıyorlar ve adına Yunan Rusçası [Rum-Rusçası] diyorlardı. Bunlar soldan sağa doğru yazıyorlardı ve birkaç harf bir diğeri ile birleştirilmiyordu. Bu harfler yirmi bir taneydi. Bu alfabeyi kullanan Hazarların büyük bir bölümü Yahudiydi.[10]

HAZARLARDA EL ZANAATLARI

Arap tarihçi al-Istakhri, Hazarların, balık tutkalı hariç ihraç edilebilecek herhangi bir mal üretmediklerini yazıyor.[11] Hazarlar, giyeceklerini Türkmenistan, İran, Azerbaycan, Ermenistan ve Bizans'tan ithal ettikleri için, Hazarlarda giysi üretimi olmadığını da buna örnek olarak veriyor. Bilim adamları da Hazarların üretici değil tüketici bir toplum oldukları varsayımını destekliyorlar. Örneğin, Ananiasz Zajaczkowski şöyle yazıyor:

> Hazarlar, doğrudan üretim yapmıyorlardı ve tükettikleri tüm mallar, yabancı menşeli ithal mallarıydı. Üretici değil aracı rolü, diğer birçok Türki toplumun olduğu gibi Hazarların da tipik özelliğiydi.[12]

Fakat Hazar ticaretini değerlendiren tarihi kayıtlar tam olarak doğru değildir. Her ne kadar al-Istakhri ve diğer ortaçağ kaynakları, Hazarlarda el zanaatlarının çok düşük bir düzeyde olduğunu yazsalar da birçok arkeolojik keşif, Hazarların birçok mal ürettiklerini ve ihraç ettiklerini kanıtlıyor. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan birçok demir ve çömlek atölyesi, Hazarya'da birçok yerli imalat yapıldığını gösteriyor. Kazılar, Hazarların çömlek ve (silah, tarım araçları gibi) demir ürünlerinin yanında, büyük miktarlarda

giysi, altın ve gümüş mücevherat, süs eşyaları, gümüş sofra takımları, aynalar, eyerler, süslü kemer tokaları ve daha birçok mal ürettiklerini de ortaya çıkarmıştır. Bu kanıtlar Hazarların el zanaatlarında, kendilerine fazlasıyla yetecek kadar üretim yaptıkları sonucuna götürmüştü.[13]

Hazarya'nın, daha çok Don ve Donets nehirleri boyunca yer alan vadilerde gelişmiş olan Saltovo-Mayaki kültürü, yaratıcılığın ve ustalığın oldukça üst düzeyde olduğu bir kültür olarak tanımlanabilir. Hazarlar ve imparatorluk topraklarında yaşayan diğer klanlar, bitki, hayvan ve insan figürleriyle süslü birçok tılsım yapmışlardır.[14] Verkhneye Saltovo ve Dmitrievsky de ortaya çıkarılan mezarlarda, içlerinde halka şeklindeki "güneş tılsımı"nın da yer aldığı, ilgi çekici birçok değişik tılsım ve at tasvirleri bulunmuştur. Arkeolog Bozena Webart'a göre, halka şeklindeki "güneş tılsımı" şamanistik gökyüzü tanrısı Tengri'yi simgeleyen kutsal bir eşyaydı. Arkeologlar, Sarkel'de bilezikler, kılıçlar, bronz heykelcikler ve daha birçok çeşit madeni obje bulmuşlardır. Saltovo toplumları, çekiç, balta, bıçak, ok uçları ve yay gibi aletleri yapmakta da ustaydılar.

Çanak ve çömlek üretiminin büyük bir bölümü, Tmutorokan ve Don Nehri boyunca uzanan Sarkel, Suvarovo, Podgaevka, Mayaki ve diğer bölgelerde yapılıyordu. Sarkel ve Suvarovo yakınlarında, çömlekleri pişirmekte kullanılan çok sayıda ocak bulunmuştur.[15] Saltovo çömlekçileri, karakteristik çizgiler, desenler ve kenar süslemeleriyle bezenmiş çok çeşitli çömlekler yapmışlardır.[16] Bazı çömlekler *tamga*'larla (klan sembolleri) damgalanmıştı. Hazarlar, çömleklerinin birçoğunu kırmızı ve yeşil kil kullanarak yapıyorlardı; fakat Dağıstan Hazarları öncelikle gri kil kullanıyorlardı.[17]

Hazarlar, altın, gümüş, bronz ve camdan, eşsiz güzellikte bilezikler, yüzükler, zincirler ve küpeler yapıyorlardı. Bu mücevherlerin bazılarının üzerindeki motifler, arkeologları büyülemişti. Örneğin; Kafkasya'da bulunan bazı Hazar mücevherlerinde tasvir edilen bir kadın figürünü, arkeologlar "Hazar Madonnası" olarak adlandırmışlardı.[18] Bu figür muhtemelen bir şaman tanrıçasını temsil etmektedir.

Bundan daha da gizemli olanlar ise bazı Hazar bölgelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan, kilden yapılmış akrep heykelcikleridir. Bunların ne anlam ifade ettikleri daha hala çözülememiştir.

Saltovo-Mayaki kültürünün bazı temsilcileri, özellikle de Hazar İmparatorluğu'nun batı sınırı yakınındakiler, Slavlarla neredeyse iç içe yaşıyorlardı. Bunlardan bazıları, bugün Ukrayna'nın güneyinde Odessa'nın Izmail bölgesindeki bir ilçe olan Bogatoye'de yerleşmişlerdi. Burada, bu yerleşimcilere ait *yurt** kalıntıları bulunmuştur. Saltovo toplumu, dokuzuncu ve onuncu yüzyıllar boyunca, Bogatoye'de bir çömlek ve demirci atölyesi işletmişlerdi.[19] Arkeologlar, Bogatoye'deki Saltovo zanaatkarlarının, ürettikleri malları Slav komşularına sattıklarını ortaya çıkarmışlardır.

Eski Kiev'de üretilen, silah, kemer, kemer tokası ve koşum takımları gibi gereçler, karakteristik Saltovo tarzı ile büyük benzerlikler taşımaktadır.[20] Hazarların ve diğer Türk klanlarının, Kiev zanaatkarları üzerindeki etkileri de incelenmeye değer bir konudur.

Anlaşıldığına göre, Hazarlar Avrupa'da kağıt üreten ilk toplumdu. Hazar kalesi Sarkel yakınlarında bulunan ve dini törenler için kullanılan bir yapıda, bir iskeletin yanında kına ve kağıt bulunmuştur. Werbart ve Artamonov'a göre, bulunan bu kağıt, Çin ve Semerkant'ta kullanılan üretim yöntemleri ile bölgede yapılmıştı.[21] Kağıt ilk olarak İtalya ve İspanya'da, on ikinci yüzyılda, yani iki yüzyıl sonra üretilmişti. Diğer tarafta ise Balint ve Noonan, kağıdın aslında Semerkant'ta üretildiği ve Hazar'a ithal edildiği görüşünü desteklemişlerdi.[22] Semerkant'ta yaşayan Müslümanlar kağıt üretim yöntemlerini, Ziyad ibn Salih tarafından 751 yılında tutsak edilen Çinli zanaatkarlardan öğrenmişlerdi.[23]

Göçebe Avrasya toplumlarının kullandığı, kısmen keçeden yapılmış, taşınabilir, dayanıklı, kubbe şeklinde çadırlara Rusçada verilen ad. (Ç.N.)

HAZARYA'DA TARIM VE GIDA MADDELERİ

Tarım, hayvancılık, balıkçılık ve avcılık, Hazarya'daki en önemli faaliyetlerdi.

Hazar İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde, özellikle de kuzeydeki ormanlık alanlarda tahıl tarımı oldukça yaygınken, güneydeki bozkırlarda göçebe çobanlık hakimdi. Kırım ve Taman yarımadaları ile Don Nehri kıyıları boyunca yürütülen arkeolojik kazılarda, Hazaryalı çiftçilerin saban, çapa, orak, tırpan ve diğer tarım araçları kullandıklarını gösteren kanıtlar bulmuşlardır. Saban ve çapa toprağı işlemek, orak ve tırpan da hasat zamanı ürünü biçmek için kullanılıyordu. Don Vadisi'ndeki Saltovo çiftçileri iki değişik tür saban kullanıyorlardı. Bunlardan bir tanesi diğerinden daha ağırdı ve işlenmesi zor olan topraklarda kullanılıyordu.[24] Büyük tırpanlarla insanların tüketeceği tahıllar biçilirken, kısa olanları ile hayvanlar için saman biçiliyordu.

Hazarya bozkırlarında, darı, buğday, arpa, çavdar, kendir ve bezelye gibi çeşitli bostan sebzeleri yetiştiriliyordu.[25] Don Vadisi ve Dağıstan'daki çiftçiler, tahılları öğütmek için değirmentaşı kullanıyorlardı. Ürünün fazla kısmını tahıl ambarı olarak kullandıkları oyuklarda saklıyorlardı. Bu oyukların bazıları, Belgorod ilindeki

Dimitrievko ve Tmutorokan'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştı. Hazar yerleşimlerinde yapılan diğer kazılarda, kavun ve hıyar tohumları ile üzüm ve kiraz kalıntıları da bulunmuştu.[26] Don Nehri'nin sağ kıyısı yakınlarındaki Tsimlyan'da sürdürülen kazılarda, bir tane asma budama bıçağı bulunmuştu.[27] Balanjar şehri, imparatorlukta üzüm ve kiraz yetiştirilen merkezlerden bir tanesiydi. Üzüm, Hazar çiftçilerinin yetiştirdiği en verimli ürünlerden bir tanesiydi. Kırım ve Taman yarımadalarında da büyük miktarlarda şarap üretiliyordu.

King Joseph's Reply (Kral Joseph'in Cevabı)'a göre, Atil'de yaşayan Hazarlar kış boyunca şehirde kalılardı; fakat nisan ayında, ekim yapmak için tarlalarına ve bahçelerine giderlerdi. Her ailenin, kuşaktan kuşağa miras olarak geçen kendi toprakları vardı. Kral Joseph, Hazarya'da çok sayıda üzüm bağı ve meyve bahçesi olduğunu da aktarmaktadır. Kral Joseph, Atil ve çevresinin çok yağış alan bölgeler olmadığını ve aşağı Don havzasındaki toprakların verimliliğinin, nehirlere, derelere ve pınarlara bağlı olduğunu da ekliyor. Bartha'ya göre, Hazarlar tarım yaptıkları toprakları nehir kıyısında yer alan bölgelerden seçerken, göçebe hayvancılık da diğer bölgelerde yapılıyordu.[28] Hazarlar, yeterli yağmur almadığı için, Terek ve Sulak nehirlerinin arasında ve Kuzeybatı Kafkasya'nın diğer bölgelerinde sulama kanalları inşa etmişlerdi.[29] Bunun tersine, Don vadisindeki yağış miktarı oldukça fazla olduğu için, buralarda bol ürün elde etmek için sulama yapmaya ihtiyaç duyulmuyordu.

Al-Istakhri'ye göre, elde edilen ürünler hem nehir yoluyla hem de arabalarla nakledilyordu. Hazarlar, Volga Nehri kıyıları boyunca, ulaşım için küçük kayıklar kullanıyorlardı.[30]

Al-Istakhri, Hazaran-Atil sakinlerinin en önemli gıda maddelerinin pirinç ve balık olduğunu yazmaktadır.[31] Hazarlar, mersin balığı, sazan, çıga, tatlı su levreği ve beluga gibi farklı çeşitlerde balıklar avlıyorlardı. Arkeologlar, ağlara bağlanan ağırlıklar, olta iğneleri ve zıpkın gibi, bir zamanlar Saltovo balıkçılarının kullandığı çok sayıda balıkçılık malzemesi bulmuşlardır.[32]

Hazarya'nın güney bozkırlarının büyük bir bölümünde göçebe çobanlık ve hayvan yetiştiriciliği yapılıyordu. Çiftlik hayvanlarının evcilleştirilmesi işi, Hazarlar, Alanlar ve Bulgarlar arasında oldukça yaygındı. Binmek, arabalara koşmak ve yemek için at yetiştiriyorlardı. Koyunları, yün elde etmek için besliyorlardı. Sığır, keçi, kuş, eşek ve domuz yetiştiriciliği, imparatorluk sakinlerinin

yaptığı olağan işlerdendi. Don ve Donets kıyılarında yaşayan Hazarlar, hayvanlarını ahırlarda muhafaza ederlerdi. Çiftlik hayvanlarından başka, Hazarlar çok sayıda deveye de sahiptiler.[33] Arkeolojik çalışmalar, Hazarya'da arıcılık yapıldığını da ortaya koymuştur.[34]

Bunların yanı sıra, yaban domuzu, kunduz, geyik, kurt tavşan ve çeşitli kuşlar avlıyordu. Hazarlar ve diğer klanlara mensup avcılar, avlanmak için ok, mızrak, balta ve kement kullanıyorlardı.[35]

HAZAR EVLERİNİN YAPISI

Hazaran-Atil'deki konutların büyük bir kısmını çadırlar (*yurtlar)* ve (kağan halkın tuğladan evler yapmasına izin vermediği için) kilden yapılmış az sayıdaki ev oluşturuyordu; yalnızca kağana ve kamuya ait olan binaların yapımında tuğla kullanılabiliyordu.[36] Evler ve imparatorluktaki diğer binaların yapımında, taş ve kereste de kullanılıyordu.

Balanjar'daki konutlar, genellikle küçük, yuvarlak ve tek odalı, ortalarında açık bir ocak bulunan *yurt*lardı. Bunlar, tipik göçebe konutlarıydı. Bununla birlikte, Balanjar'ın bazı sakinleri iki ya da daha fazla odası olan taş yapılarda oturuyorlardı.

Aynı şekilde, Don Vadisi'nin güneyinde yaşayan bazı Saltovo-Mayaki Türkleri de yuvarlak, ortalarında yurtlarda olduğu gibi bir ocak bulunan, Orta Asya ve Güney Sibirya yurtlarına benzer konutlarda yaşıyorlardı. Bunların aksine, Hazarya'nın kuzeyinde yaşayan çiftçiler, ağaç kütükleri ya da sazlardan yapılmış duvarlarının üzerini çamurla sıvadıkları, taştan yaptıkları ocaklarının da ortada değil evin köşelerinden birine yerleştirildiği, kare şeklindeki sabit evlerde yaşıyorlardı. Zamanla, kuzey Hazarya'nın göçebe

çobanları, çadırlarını toprağa gömerek ve kış boyu sıcak tutmak için duvarlarını samanla kaplayarak, evlerinin yapısını daha kalıcı şekillere soktular.[37] Tsimlyanskaya gibi, Don Nehri boyunca yer alan kimi Hazar yerleşimlerinde, hem yurtlar hem de sabit evler kullanılıyordu.[38]

HAZAR GİYSİLERİ VE SAÇ BİÇİMLERİ

Al-Istakhri; "Hazarlar ve Hazarya'da yaşayan diğer toplumlar, ceketler ve entariler giyer" diye yazmıştır.[39] Ruslar kısa ceketler giyerlerken, Hazarlar, Bulgarlar ve Peçenekler'in ceketleri uzundu.[40] Bu uzun ceketler, aslında Askenazik Yahudilerin on dokuzuncu yüzyılda giydikleri cüppelere benzeyen, kaftanlardı.

Türk halkının erkekleri ve kadınları saçlarını örerlerdi. Yedinci yüzyıla ait Çince bir kaynağa göre, yalnızca Türk Kağanı uzun saçlarını (bir kurdeleyle bağlayarak) serbest bırakabilirdi. Kağan dışında kalan tüm soylular ve savaşçılar da saçlarını örmek zorundaydı.[41] Bu Türk adetinin Hazarlara miras kaldığını, kazılardan çıkan iki eşya kanıtlamaktadır. Bunlardan bir tanesi, Batı Sibirya'daki Ob Nehri üzerinde yer alan Kotskii Gorodok'ta bulunan, sekizinci ya da dokuzuncu yüzyıla ait bir Hazar kepçesi ve Chernigov'daki Chernaya Mogila (Siyah Araba) höyüğünde bulunan, 960'lardan kalma boynuzdan yapılmış bir bardaktır. Bu eşyaların üzerindeki çizimlerde, kağanın düşmanı ile yaptığı savaşta rakibini yenilgiye uğrattığı bir Hazar destanından motifler yer almaktadır. Bu tasvirlerin, üçüncü bölümde bahsettiğimiz, kağanın göreve başlama ritüelini temsil ettiği de iddia edilmektedir.[42]

Kotskii Gorodok'ta bulunan kepçenin kenarındaki süslemede, iki atlının mücadelesi tasvir edilmiştir. Savaşçılardan bir tanesinin saçları açık ve bir kurdele ile bağlanmıştır; fakat, diğer savaşçının saçları örülmüştür.[43] Etrafları yaylar ve atlarla çevrilmiştir.

Chernigov'da bulunan boynuz kadehin gümüş dayanağında da koşan iki okçu görülmektedir. Burada Hazar okçusu, uzun saçları örülü olarak resmedilmişken, peşinden koşan Rus (Viking) düşman saçları açık bir şekilde tasvir edilmiştir. Görüntüye, iki tane kuş, iki tane kartal başlı aslan gövdeli ejderha ve başka üç hayvan eşlik etmektedir. Yaratıklar, Nordik sanat geleneklerine uygun olarak resmedilmiştir.[44] Saçları açık olan okçu, sanatçı tarafından muhtemelen Kiev Rus Prensi (kağanı) olarak addedilmiştir.

HAZAR MEZARLARI

Chernaya Mogila bölgesinin, Hazarya gelenekleri ile olan bağı bir başka önemli konuda daha ortaya çıkmıştır. Bölgede bulunan ve üzerinde ölü yakmaya ve aynı zamanda ölünün kılıçları, mızrakları ve diğer silahlarını eritmeye yarayan odun yığınlarının kalıntılarından, bunların, Dinyeper Nehri kıyılarındaki Voznesenka ve Malaya Pereshchepina'da bulunan ve sekizinci yüzyılda Hazarların ölülerini yakmak için kullandıkları yığınların kalıntılarına benzedikleri anlaşılmıştır.[45] Ancak, bölge aynı zamanda İskandinav törenleri ile de bağlantılıdır. Höyükte bulunanlar, Hazar kültür unsurlarının Türk olmayan kültürlerin unsurları ile bir araya geldiği Kiev Ruslarının içinde birçok etnik kökenin karışmış olduğunu doğrulamaktadır.[46]

Hazarya mezarlarının, anıt mezarlar, birçok odası olan yeraltı mezarları, ölünün atları ile birlikte gömüldüğü klasik çukur mezarlar ve karı-kocanın birlikte gömüldüğü mezarlar gibi birçok çeşidi vardı.[47] Hazar yönetimi altında yaşayan çeşitli ulusların da değişik şekilde mezarları vardı.

Birçok Hazar soylusu, eski Türk adetlerine uygun olarak gömülürdü. Voznesenka ve Malaya Pereshchepina bölgelerinde

soyluların anısına, mezarlara anıtlar dikilirdi. Voznesenka'da, ölülerin silahları ve diğer teçhizatları ile birlikte gömüldüğü Hazar geleneği uygulanırdı.[48] Bunu aksine, Yahudi mezarları oldukça basitti ve içlerine değerli hiçbir şey konulmazdı. Yahudi töresine göre, her ne şekilde olursa olsun ölülerin yakılması da yasaktı. Hazar soylularının mezarlarına anıt dikilmesi geleneği, Judaizme dönüşten önceki tarihlerde uygulanıyor olsa gerektir.

Kırım'ın güney kıyısında yer alan, Yunan yönetimi altındaki Sudak'ta, bir Hazar soylusu hem Yahudi hem de Şamanist geleneklerine uygun olarak taş bir mezara gömülmüştü.

Hazar mezarlarında çoğunlukla (bunlara Verkhneye Saltovo, Kırım'daki Bulganakskoye, bugünkü adı Chechen-Ingushetia olan Martan-Chu ve bugün Karachay-Cherkessia adıyla bilinen Nizhne-Arkhyszk da dahildir) cam boncuklar, cam kaplar, cam bilezikler, aynalar ve camdan yapılmış başka eşyalar bulunurdu.[49] Bunların birçoğu Saltovo-Mayaki kültürünün ürünleriydi. Bu da Samuel Kurinsky'nin, cam işleme tekniklerinin Hazarya'ya Orta Doğu'dan yayıldığı hakkındaki teorisini doğruluyormuş gibi görünüyor (bkz. bölüm 9). Şamanist Hazarlar, mezarlarına bunların yanında düğmeler, kemer tokaları, küpeler, bronz süs eşyaları, taş boncuklar, çanak-çömlek, eyerler, demir kılıçlar, yaylar, oklar, baltalar ve mızraklar da koyarlardı. Hazar mezarları zaman zaman, dünyanın geri kalan kısmının birçoğuyla yaptıkları ticaret sonucu ortaya çıkan kültürel etkileşimi kanıtlayan yabancı objeler de içerirdi.

Volga Deltası'nda bulunan bir mezarda, genç bir Hazar kızı başının arkasına konan iki kap ile birlikte gömülmüştür. Kaplardan bir tanesi siyah kilden yapılmıştı ve gri dış yüzeyinde yatay çizgiler, çiçeklerden yapılmış bir taç süs ve bir sap vardı. Kızın yanında aynı zamanda bronz küpeler de bulunmuştu. Genç kızın yüzü doğuya dönüktü; fakat kızın hemen yanına gömülmüş olan bir bebeğin yüzü ise güneybatı yönüne dönüktü.[50] Bebeğin yüzünün (kutsal şehir Kudüs'e hürmeten) güneybatıya dönük oluşu, Hazarya'daki Yahudi mezarlarına özgü bir simgeydi.

Hazarya'da ortaya çıkarılan Yahudilere ait birçok mezar, günümüzde kataloglanmayı beklemektedir. Hazarların ölülerini nasıl onurlandırdıklarını ve dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda mezarlarını yaparken, Yahudi geleneklerinden ne derece etkilendiklerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacak, çok daha ileri çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Tablo 4-1. Türki Dil Ailesi

SİBİRYA (KUZEY)

Kuzey Altay, Güney Altay, Chulym, Dolgan, Karagas (Tofa), Khakas (Abakan Türki), Shor, Tuvinian, Yakut (Saka)

ÇAĞATAY (DOĞU)

Aynu, Çağatayiş,* Ili Turki, Salar, Uygur, Sarı Uygur (Batı Uygur), Güney Özbek, Kuzey Özbek

KIPÇAK (MERKEZ)

Başkir, Belarus-Litvanya Tatar,* Kırım Tatar, Kuman (Kıpçak),* Karaçay-Balkar, Karaim, Karakalpak, Kazak, Kırımçak,* Kumik, Kırgız, Nogay, Peçenek,* Tatar (Volga Tatar)

OGHURİK (BATI)

Çuvaş, Tuna Bulgar,* Hazar,* Volga Bulgar*

OĞUZ (GÜNEYBATI)

Kuzey Azeri, Güney Azeri, Balkan Türk, Gagavuz, Osmanlı, *Kaskay, Kuşhani (Horasan Türkçesi) Selçuk, Türkçe (Anadolu Türkçesi) Türkmen

*Ölü diller

NOTLAR

1. Rusların yaptıkları arkeolojik araştırmalar düzenli olarak yayınlanmaya devam etmektedir. İlgilenen okuyucular, Hazar yaşamı ile ilgili yeni bilgilere ulaşabilecekleri, aşağıdaki yeni yayınlara başvurabilirler: Svetlana A. Pletnyova'nın *Sarkel i "Shiolkovyi" Put'* (Moscow: Izdatel'stvo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta, 1996) adlı çalışması, Sarkel mimarisi ve mühendisliği üzerinedir; Valerii S. Flerov'un Rannesrednevekovye yurtobraznye zhilishcha vostochnoi Evropy (Moscow: Institut arkheologii RAN, 1996), eski Doğu Avrupa tarihi içerisinde *yurtların* ele alındığı bir eser; Flerov'un Pogrebal'nye obriady na severe Khazarii: Mayatskii mogil'nik (Volgograd: Peremina, 1993) adlı eseri Don Nehri boyunca yayılmış olan kalıntıları incelemektedir; Valentina E. Flerova'nın Graffiti Khazarii (Moscow: Editorial URSS, 1997) adlı eseri, Hazar İmparatorluğu'ndan kalmış olan ve kayalara, tuğlalara, kemiklere, çömleklere ve ahşap malzemelere oyulmuş üç yüzden fazla çizimi ele almaktadır.

2. Gyula Pauler and Sandor Szilágyi, *A magyar honfoglalás kútföi* (Budapest: Nap, 1995), sf. 239.

3. A.g.e. sf. 216

4. Abu Raihan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni (973-1048), *Al-Athir al-Bagiyah* (Antik Tarih ve Coğrafya) adlı eserinde Volga Bulgaristan'ında yaşayan Bulgarlar ve Suvarların Hazar dili ile Türki dillerinin bileşiminden meydana gelen bir dil konuştuklarını yazmıştır (bkz.Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* -Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz, 1992- sf.235).

5. Çuvaşların kökenleri hala gizemini korumaktadır. Çuvaşlar, Finnik (Mari, Mordvin ve Burtas) ve Türki (Bulgarlar) boylarla karışmış olan Suvarların ya da Sabirlerin soyundan geliyor olabilirler (bkz. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples,* sf.396).

6. Omeljan Pritsak, "The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians," *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. Howard Aster and Peter J. Potichnyj (Edmonton, Alberta, Canada: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990), sf. 4.

7. *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*, ed. James S. Olson (Westport, CT: Greenwood Press, 1994), sf. 163.

8. Ehud Ya'ari, "Skeletons in the Closet," *The Jerusalem Report* (Sept. 7, 1995): 27.

9. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 142.

10. A.g.e. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken, 1967), sf. 120.

11. Douglas M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, sf. 96.

12. Ananiasz Zajaczkowski, "Khazarian Culture and its Inheritors," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1961): 300.

13. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9.

14. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture' ? Prejudices about Archaeology and Ethnicity," *Current Swedish Archaeology* 4 (1996): 204, 205.

15. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, trans. K Balazs (Budapest: Akademiai, 1975), sf. 13.

16. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? ..." sf. 213.

17. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy."

18. Ehud Ya'ari, "Skeletons in the Closet," sf. 30.

19. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy."

20. Vladimir la. Petrukhin, "The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The Formation of the 'Russian Land' in the Middle Dnepr Area)," *Russian History/Histoire russe* 19 (1992): 397.

21. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'?. ..," sf. 211.

22. Csanád Bálint, "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies," Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 35:2-3 (1981): 399; Thomas S.

Noonan, "Russia's Eastern Trade, 1150-1350: The Archaeological Evidence," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 254.

23. Wasilii V. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, 3rd ed., trans. H. A. R. Gibb and T. Minorsky (London: Luzac & Co., 1968), sf. 236-237.

24. István Fodor, *In Search of a New Homeland*, trans. Helen Tarnoy (Gyoma, Hungary: Corvina, 1982), sf. 219.

25. Örneğin; arkeologlar Dağıstan'daki Hazar köyü Chopolav-tepe'de yaptıkları kazılarda darı ve buğday bulmuşlardır.

26. Csanád Bálint, "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies," sf. 407; Thomas S. Noonan, 'The Khazar Economy."

27. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 52.

28. A.g.e. sf. 54.

29. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy."

30. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the lOth-llth Centuries* (Cambridge, England: W. Heffer and Sons, 1958), sf. 148.

31. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 93.

32. Csanád Bálint, "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies," sf. 407; Thomas S. Noonan, 'The Khazar Economy."

33. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 224.

34. Bozena Wyszomirska, "Religion som enande politisk-social länk—exemplet: det Kazariska riket," *Arkeologi och Religion*, ed. Lars Larsson and Bozena Wyszomirska (Lund, Sweden: University of Lund, 1989), sf. 138.

35. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy."

36. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 92.

37. Istvan Fodor, *In Search of a New Homeland*, sf. 215.

38. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? " sf. 211.

39. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 96.

40. A.g.e. sf. 99.

41. Vladimir la. Petrukhin, 'The Early History of Old Russian Art: The Rhyton from Chernigov and Khazarian Tradition," *Tor* 27:2 (1995): 482-483.

42. A.g.e. sf. 483.

43. A.g.e. sf. 481.

44. A.g.e. sf. 477.

45. A.g.e. sf. 476. Malaya Pereshchepina, günümüz Ukrayna'sının Poltava ilinde, Poltava şehrinden otuz kilometre uzaklıktaki bir köydür. Voznesenka da, Ukrayna'nın Zaporizhzhye ilindeki Melitopol'de bulunmaktadır. Bulgar Hanı Kubrat'ın yedinci yüzyıla tarihlenen mezarının Malaya Pereshchepina yakınlarında bulunmuş olması da dikkat çekicidir.

46. Kiev Rusyası sakinlerinin benimsediği bir diğer step geleneği de, ölenlerin aynı mezara atları ile birlikte gömülmesi uygulamasıdır. Bu gelenek Kiev, Chernigov ve Gnezdovo bölgelerinde de uygulanmaktaydı.

47. Bozena Werbart, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? " sf. 213.

48. Vladimir la. Petrukhin, 'The Normans and the Khazars in the South of Rus' ," sf. 398.

49. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy."

50. Lev N. Gumilev, "New Data on the History of the Khazars," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarurn Hungaricae* 19 (1967): 78.

5

HAZARLARDA TİCARET

Güney Rusya ve Ukrayna'da ticari faaliyetler, Hazar dönemi boyunca çok gelişmişti. Hazarya'daki en büyük tüccarlar Radhanitler ve Ruslardı. Bunların yanında, Araplar, Çinliler, Oğuz Türkleri ve diğer halklardan insanlar da Hazarya'da ticaret yapıyorlardı.

ORTAÇAĞIN EN BÜYÜK TİCARET MERKEZİ OLARAK HAZARYA

Hazarya, özellikle sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda çok önemli bir ticaret merkeziydi. *Hudud al-'Alam*, Hazarya'yı bolluk ülkesi olarak tanımlıyor; "Hazarya, bereketli topraklara, büyük sığır ve koyun sürüleriyle sayısız köleye sahip çok zengin bir ülkedir."[1] Bu yüzden, doğal olarak, birçok ticari faaliyet için çok cazip bir bölgeydi. Hazarlar, Asya ve Avrupa arasındaki birçok ticaret yolunu kontrolleri altında tutuyorlardı. Bunların en önemlilerinden bir tanesi Volga kıyıları boyunca uzanıyordu. Diğer önemli Hazar ticaret yolları da Don Nehri, Azak Denizi, Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarınca ilerliyordu.

Hazar Kağanı, tüccarlardan gümrük vergisi ve kara ve deniz yoluyla taşınan ticari malların değeri üzerinden ondalık talep ediyordu. Örneğin, ihraç ettiği malları Atil üzerinden geçirmek isteyen Rus tüccarlar, Hazarlar tarafından mallarının değeri oranında vergilendiriliyordu. Daha küçük ulusların tüccarları da vergiye tabiydi. *Kitab al-Buldan*'ın yazarı Ibn al-Faqih of Hamadan, Sarkel'e giden Rus tüccarların, mallarının onda birini yerel Hazar yöneticisine vermek zorunda olduğunu aktarıyor.[2]

Hazar Klanı mensupları, doğrudan doğruya ticarete atılıyorlardı. Gardizi'ye göre, Hazarlar balmumu ve bal ticareti yapıyorlardı.[3] Hazar Yahudileri aynı zamanda şarap ticareti de yapıyorlar ve Kafkasya ile Mezopotamya'ya şarap ihraç ediyorlardı. Arkeolojik kazılar, Hazar yapımı gümüş kaseler, bardaklar, kemerler ve kemer süsleri gibi eşyaların Urallar'a (bugünkü adı Perm eyaleti), Batı Sibirya'ya (Ob Nehri bölgesine), Kiev Ruslarına (Riazan bölgesi) ve diğer şehirlere ihraç edildiğini ortaya çıkarmıştır; fakat Hazarların ihraç ettiği malların Birçoğu Hazar topraklarından değil, diğer yerleşim bölgelerinden gelen mallardı. Hazarlar, Urallar'a Orta Asya'dan gelen gümüş tabaklar ve İran sikkeleri ihraç ediyorlardı.[4] Dokuzuncu yüzyılın bitimine kadar, Arap gümüşü Hazarya'dan geçirilerek doğu Avrupa içlerine gönderiliyordu. Sarkel'e Ermenistan, Irak, İran, Harezm ve Orta Asya'dan çanak çömlek ithal ediliyordu.[5] Mayaki'ye, Azerbaycan/Oren-Kala'dan kozalak ithal ediliyordu.[6]

Hazarlar, Avrasya'nın her yerinde, çok çeşitli ticari bağlantılar kurmuşlardı. Harezm'in başkenti Kath ile yorgan, pamuklu dokuma, keçe ve yastık kılıfı ticareti yapıyorlardı.[7] Çeşitli ticaret yolları, Hazarya'yı diğer ülkelerle birbirine bağlıyordu. Al-Istakhri, Harezm'deki Oğuz ticaret merkezi olan Gurganj'dan kalkan kervanların, Hazarya ve Horasan'a gittiklerini yazar.[8] Kervanlar aynı zamanda yukarı Volga'daki Bulghar şehrinden de hareket ederlerdi. Hazarların Bulgarlarla mal değiş tokuş etmek için Volga Bulgaristanı'na gitmeleri çok sık rastlanan bir durumdu.[9] Dağıstan Hazarları da Alanlar ile geniş çapta ticaret yaparlardı. Kuzey Kafkasya'daki Klin Yar'da ortaya çıkarılan, yaklaşık yüz kadar Alan mezarında, Hazar yapımı bronz çanlar ve aynalar bulunmuştur.[10]

Doğu ile batı arasında köprü görevi yapan Hazarya'dan, ünlü "İpek Yolu"na ulaşan birçok ticaret yolu geçerdi. Hazarya'daki işlerini bitiren tüccarlar, zaman zaman buradan, Uygurların ve Kırgızların ataları olan diğer Türk klanlarının yaşadığı Turpan, Kaşgar ve Pamir dağlarına yolculuk yaparlardı. Aynı rotayı doğu yönünde izleyerek Çin'e ulaşmak da mümkündü. Yahudiler ve diğer tüccarlar, ipek, tütsü, parfüm, baharat mercan, altın ve gümüş gibi mallarını İpek Yolu vasıtasıyla naklederlerdi. Hazarya'ya ithal edilen Asya menşeli malların en ilginçleri, Hint Okyanusu'ndan toplanan deniz kabukları ve fildişinden yapılmış taraklardı.[11]

Hazarların İsveç ile de ticaret yaptıklarını, hatta orada küçük bir koloni dahi kurduklarını gösteren izler mevcuttur. Arkeolog

Holger Arbman (1904–1968) İsveç'in doğu kıyılarındaki küçük bir ada olan Birka'da, Hazarya'dan ithal edilmiş objelerin yer aldığı bazı mezarlar bulmuştur. Örneğin, 716 numaralı mezarda (içinde tabut yoktu) Verkhneye Saltovo bölgesindeki mezarlardan çıkarılan "Hazar Kemerleri"ne benzeyen kemerler bulmuştu.[12] İsveç Arkeolojik Araştırmalar Kurumu eski başkanı ve Birka kazılarını yürüten grubun başkanı olan Björn Ambrosiani'ye göre, Birka'daki bir mezarda, Hazarlara ait seramik bir kavanoz bulunmuştu. Birka mezarlarında bulunan kaftanlar, süvari ceketleri, kürk şapkalar, deri kemerlere süs olarak takılan bronz parçalar, doğuya özgü bir rozet ve şalvar gibi Asya giysi ve aksesuarları da Hazarya menşeli olmalıydı. Arbman, Birka'daki mezarlardan en az ikisinin, Hazar Klanına mensup kişilere ait olduğuna inanıyordu.

Birka'da bulunan ve görünüşe göre Hazarya kökenli olan objelerin bazıları, Sasaniler dönemi sonrası sanat tarzı olarak tanımlanmıştır. Örneğin; oda şeklinde bir mezar olan 838 numaralı mezarda bulunan gümüş kemer tokası, İran tarzının etkilerini taşımaktaydı. Tokanın üzerinde, bir bitki motifi ile etrafları bir eşkenar dörtgenle çevrilmiş iki kuş figürü yer alıyordu. Arbman bunun Hazarya'dan gelmiş olmasının mümkün olduğunu savunuyordu; çünkü tokayı Macaristan ve İran'da yapılanlardan ayıran oldukça belirgin özellikler taşıyordu.[13] 965 numaralı mezarda, süslü asma dallarının resmedildiği gümüş bir kolye ucu ve palmiye yapraklarından yapılmış hasırlar bulunmuştu. Arbman, bunların da büyük ihtimalle Hazar yapımı olduğuna inanıyordu.[14] Birka'daki 552 numaralı mezarda (kutu şeklinde bir mezar) yedi tanesinin, deforme edilmiş bir figür ile süslenmiş olduğu, birçok gümüş çerçeve bulunmuştu. Figür, bir minderin üzerinde oturan, uzun kolları aşağıya sarkan ve vücudunu sıkı sıkıya saran bir elbise giymiş ve beline bir kemer ya da kuşak takmış olan bir adamdı. Figürün başı bir hayvan başını andırıyordu. Arbman, bu alışılmamış süslemelerin, İran ya da Hazar kökenli olmalarının mümkün olduğuna inanıyordu.[15]

İsveç, Ukrayna ve Rusya'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan objeler, Hazarların ticari faaliyet alanlarının ne kadar geniş olduğunu, çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

YAHUDİ RADHANİT TÜCCARLAR

Yahudi Radhanit tüccarlar da Çin, Hindistan ve Asya'nın diğer bölümlerindeki ülkelerle ticaret yapmak için Hazarya yolunu kullanan tüccarlar arasındaydı. Radhanitler İspanya'ya kadar gidiyorlardı.

Yaygın olarak, Radhanitlerin kökeninin, Güney Fransa'daki Province bölgesi olduğuna inanılsa da Moshe Gil Radhanitlerin, aslında ortaçağdaki adı Radhan olan, Irak'taki Tigris bölgesinden geldiklerini savunmuştur.[16] Birçok kaynak, Radhan'ın İran ve Bağdat'a komşu bir bölge olduğunu anlatır. Sayısız hurma ağacı ve buğday tarlalarına sahip bereketli bir bölge olan Radhan'da çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi yaşıyordu. Hatta ibn al-Athir, al-Bakri ve al-Suyuti'ye göre, bölgede Bağdat'a komşu olan Radhan adında bir de köy vardı.[17]

Radhanitlerin ticari faaliyetleri, özellikle 750–830 yılları arasında çok gelişmişti. Radhanitler Doğu Asya'dan, aralarında tarçın, misk ve kafuru gibi baharatlarında bulunduğu çok sayıda mal ihraç ediyorlardı. Bundan başka, Avrupa'dan da kılıç, ipek, kürk ve köle ihraç ediyorlardı. Arap coğrafyacı ve seyyah ibn Khordadbeh, dokuzuncu yüzyıl ortalarında yazdığı *Kitab al-Masalik wa'l-*

Mamalik'te (Yollar ve İmparatorluklar Kitabı), Radhanitlerin Farsça, Slavca, İspanyolca, Fransızca (?), Yunanca ve Arapça dillerini konuştuklarını yazar.[18] Bu kadar çok dili konuşabilmekte gösterdikleri ustalık, birçok farklı kültürle ticari ilişkiler kurmalarına yardımcı olmuştur. Avrupa ile İran arasında sık sık seyahat ederler hatta Çin'e kadar giderlerdi. Çin'in batısındaki Khotan'da (Xinjiang bölgesi) bulunan, sekizinci yüzyıl başlarında bir İranlı Yahudi tüccarın yazdığı mektup, Radhanit tüccarların Çin'deki ticari faaliyetlerinin kanıtıdır.[19]

Gezgin Radhanitler, Orta Avrupa ile Rusya ve Hazarya arasında sosyal ve kültürel bağlar kurmuşlardır. Dokuzuncu yüzyıl ortalarında ticaret, Regensburg (büyük bir Güney Almanya şehri) ile Hazarya başkenti Atil arasında oldukça gelişmişti; Viyana ve Kiev şehirleri de bu rota üzerindeki büyük ticaret merkezleri işlevi görüyorlardı.[20] Zaman geçtikçe Hazarlar, Regensburg-Kiev-Atil rotası sayesinde, batılı Yahudilerle daha sıkı ilişkiler içine girdiler.

Rusların 960'larda Atil'i işgal etmeleri ve ardından Hazar İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla (bkz.bölüm 8), Hazar'ın kuzeybatısı Yahudi tüccarların merkezi olmaktan çıktı. Atil on birinci yüzyılda ticaret yolundan koptuğu halde, Kiev bu yolun ayrılmaz bir parçası olarak kaldı. Alışılmış Regensburg-Kiev yoluna ek olarak, Prag'dan başlayıp Polonya'nın içinden geçerek Kiev'e uzanan yeni bir Yahudi ticaret yolu açıldı. Haham Yehudah ben Meir ha-Kohen, 1031 yılında İbranice olarak kaleme aldığı eseri *Sefer ha-Dinim*'de, Przemysl (bir Polonya şehri) ve Kiev'i Radhanit ticaret yolu üzerindeki, o zamanın en büyük ticaret merkezleri olarak adlandırmıştır. Doreville'li bir Fransız Yahudisi olan tüccar Yitzhak Dorbelo, on ikinci yüzyılda Radhanitler ile birlikte Polonya'ya yolculuk yaptığını yazar.[21]

Eleazar ben Nathan 1150 yılında tuttuğu bir kayıtta, Kiev-Regensburg yolunu kullanan Yahudi tüccarların, dinlerinin gereklerini büyük bir bağlılıkla yerine getirdiklerini anlatıyor. Anlattığına göre, tüccarlar Sabbath günü kesinlikle yol almıyorlardı. Kervandaki arabalar daire şekline getiriliyor ve tüccarlar dairenin merkezinde toplanarak dua ediyor ve Sabbath'ı kutluyorlardı.

Radhanitlerin yaşam tarzı ile ilgili ayrıntılı bilgiler, on ikinci yüzyıl yazarları Raban ve Yitzhak ben Asher ha-Levi tarafından kaydedilmiştir. Yazarlar kayıtlarında, Radhanitler'in ticari bir birlik oluşturduklarını ve paralarını, Kiev Rusları ile yapılan alışverişlerde satın alınan malların bedelinin ödendiği, ortak bir hesapta

topladıklarını aktarıyorlar. Satın alınan mallar Rusya'dan dönüşte, Radhanit aileler arasında kura çekerek paylaştırılıyordu.[22]

Bohemya Kralı I. Ottakar zamanında tutulan,1191 ve 1192 yılına ait gümrük kayıtları, Yahudi tüccarların Regensburg'dan silah, eyer, baharat, ahşap eşyalar, köle ve Kiev'den de ipek, pamuk ve keten kumaş aldıklarını gösteriyor.[23]

Rabbi (Haham) Zedekiah ben Abraham ha-Rofe'ya ait on üçüncü yüzyıl kayıtları, Regensburg'lu Alman Yahudisi olan iki tüccar, Abraham ve Yaakov'un on birinci yüzyıl ortalarında Rusya'ya gidip gelirken, Tuna Nehri boyunca Macaristan'ı bir baştan bir başa geçtiklerinden bahsediyor.[24]

Kiev Rusya'sındaki Hazar Yahudileri, on birinci ve on ikinci yüzyıllarda, batı Yahudilerinin eğitim merkezleriyle, Radhanit kervanları vasıtası ile ilişki kuruyorlardı. Hazarların dini geleneklerini Radhanitlerden aldıkları, çok sık bahsedilen bir konudur.

HAZARYA'DAKİ RUS TÜCCARLAR

Ruslar, aslen İskandinavya'dan gelen Viking tüccarlardı. İbn al-Fakih'in yazdığı *Kitab al-Buldan*'a göre, Ruslar Bizans İmparatorluğu'nda ve Tmutorokan şehrinde ticaret yapıyorlardı. Tekneleri Severskii Donets'ten Don'a geliyor ve sonra da Volga Nehri boyunca ilerleyerek, İran'ın kıyı limanları ile ticaret yaptıkları Hazar Denizi'ne kadar gidiyorlardı.[25] Ruslar aynı zamanda kara yoluyla kervanlar vasıtasıyla, Orta Asya'dan İran ve Irak içlerine seyahat ediyorlardı.

Rus tüccarlar, Hazaran-Atil'den ötelere, kunduz kürkü, tilki kürkü, kılıç ve çeşitli mallar taşıyorlardı. Ruslar Hazarlarla para değişimi de dahil olmak üzere, geniş bir ticari bağ kurmuşlardı. Ibn Khordadbeh, Rus tüccarların sık sık, Hazar Kralı'nın onlardan vergi aldığı, Hazar şehri Khamlikh'e geldiklerinden bahseder.[26]

HAZARYA'DAKİ ARAP TÜCCARLAR

Hazarya, birçok Arap tacirin de geçiş yoluydu. Bunlardan birçoğunun, ağırlıklı olarak Müslüman şehri Hazaran'a gittiklerinden şüphe yoktur.

Darbent-Nameh'e (Derbent Tarihi) göre, Derbentli Arap tüccarlar, 730'lu yıllar süresince Hazarya ile ticaret yapmak için kuzeye gitmeleri halinde, Arap yetkililere mallarının yüzde onunu vergi olarak vermeleri gerekiyordu.[27]

HAZARYA'DAKİ ÇİNLİ TÜCCARLAR

Hazarya ve Çin arasında çok geniş alana yayılmış bir ticari ilişki vardı. Çin'den Hazarya'ya ipek Çin elbiseleri[28], Çin yapımı aynalar ihraç ediliyordu.[29] Yutanovka'da ortaya çıkarılan ve sekizinci ya da dokuzuncu yüzyıla ait olduğu tahmin edilen bir Saltovo mezarında Çin yapımı büyük bir ayna bulunmuştu. T'ang Hanedanı döneminden kalma bir başka Çin aynası ise Armiev'de Hazar dönemine ait bir mezarda bulundu. Volgograd şehrinin Leninsk bölgesinde bulunan Tsarev'de kazı yapılan bir kurgandan da onuncu yüzyıla ait bakır bir Çin sikkesi çıkarılmıştı.[30]

Hazarya'ya Çinli tüccarların da gidip geldiklerine dair kanıtlar mevcuttur. Örneğin, Kuzey Kafkasya'daki Moshchevaya'da bulunan Çince yazılmış bir gelir gider listesi bunlardan bir tanesidir.[31] Bundan başka, Çince el yazmalardan parçalar da bulunmuştur.

PARA SİSTEMİ

Bilim adamları, Hazarya'da para basılıp basılmadığını tartışmaktadırlar.[32] Bu tartışmanın odak noktası, Güney Rusya'da bulunan ve 830'lardan kala dirhem sikkelerdir. Bu sikkelerin üzerindeki gizemli bir Arapça yazıda, sikkelerin basım yeri olarak *'Ard-al-Khair* (Khair Ülkesi) adında, bugüne kadar tanımlanamamış bir yer belirtilmektedir. Bazı bilim adamları bu ibareyi *'Ard-al-Khazar'* (Hazar Ülkesi) olarak değiştirmişlerse de bu tercüme evrensel olarak kabul görmemiştir. Sikkelerin üzerindeki yazılar Arapçanın klasik gramer formlarına uymadığı için, zaman zaman bu sikkelerin Hazar Yahudileri tarafından basıldığı varsayımları da ortaya atılmıştır.[33]

Uzmanlar aynı zamanda, Güney Rusya'daki Voronezh iline bağlı Devitsa köyünde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan, 86 tane özgün dirhem sikkesi üzerinde de incelemeler yapmışlar ve 750'lerden 820'li yıllara kadar tarihlenen bu sikkelerde birçok kronolojik hata bulmuşlardı; çünkü paraların üzerine basılan tarihler ile parayı bastıran halifenin gerçekte iktidar olduğu tarihler uyuşmamaktadır. Ayrıca, paraların üzerine basılan halife ve yer adlarında da (Samarkand yerine Sarkand gibi) yazım hataları da

vardır.[34] Bu 86 sikkenin 42 tanesinde Türkçede *sh* sesi veren harf vardır. Bu harf, hem Sarkel'de bulunan Hazar yapımı çanak çömleklerin hem de Saltovo-Mayaki bölgesinde bulunan objelerin üzerindeki runik yazıların benzeridir. Rus *nümismat** Aleksei Andreevich Bykov'a göre, bu kırk iki sikke, Hazarların para bastıklarına dair oldukça inandırıcı delillerdir.[35] Diğer taraftan, Thomas Noonan bu Türkçe ibarenin Hazarlardan çok Peçenekler tarafından basılmış olduğunu ileri sürmüştür.[36]

Ticaretin devam ettiği süre boyunca, Hazarya'ya ortaçağ dünyasının birçok bölgesinden -özellikle de Bizans İmparatorluğu ve İslam Halifeliği'nden- madeni paralar gelmişti. Hazar İmparatorluğu topraklarında yapılan kazılarda, İmparator II. Justinian (705–711), III. Leo (717–741), V. Constantine (741–775), III. Michael (842–867), Basil (867–886), VI. Leo (886–912), Romanus I. Lecapenus (920–944), VII. Constantine Porphyrogenitus (913–959), II. Romanus (959–963), Nicephorus II. Phocas (963–969) ve John Tsimisces (969–679) gibi imparatorların hükümdarlıkları zamanında basılan birçok Bizans sikkesi bulunmuştur.[37] Tmutorokan' da yaşayan Hazarlar, dokuzuncu yüzyıl boyunca, Cherson'daki Bizans darphanesinde basılmış olan sikkeleri kullanmışlardı. Atil bölgesindeki, Verkhneye-Saltovo, Zhitkov ve Rostov illerinde bulunan Hazar mezarlarından gümüş Arap dirhemleri çıkarılmıştır. Bugünkü Çeçen Özerk Bölgesi'nde, Khusrau (Chosroes) II. Parviz (590–628)'in hükümdarlığı döneminde basılan İran dirhemleri bulunmuştur.[38]

*Para uzmanı.(Ç.N.)

NOTLAR

1. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam* (*The Regions of the World*) (London: Luzac 8c Co. 1937), sf. 161.

2. Omeljan Pritsak, "An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century," *Folia Orientalia* 12 (1970): 257.

3. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken, 1967), sf. 107. Al-Istakhri, Hazarya'da bulunan tüm bal ve balmumunun Rus ve Bulgar ülkelerinden getirildiğini iddia etmektedir. Ancak bu iddia abartılıdır.

4. Csanad Balint, "Some Archaeological Addenda to SF. Golden's Khazar Studies," *Acta Orientalia Académiae Scientiarum Hungaricae* 35:2-3 (1981): 410.

5. Thomas S. Noonan, "Russia's Eastern Trade, 1150-1350: The Archaeological Evidence," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 254.

6. Thomas S. Noonan, 'The Khazar Economy," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9.

7. Vladimir F. Minorsky, Hudud al-'AJam (The Regions of the World), sf. 121. Kazh ve Shahristan olarak da bilinen Kath, çok ileri bir mimari ve bilim merkeziydi.

8. Carlile A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1930), sf. 222.

9. A. P. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 157.

10. A. Belinsky and H. Härke, "Cemetery Excavation at Klin Yar, North Caucasus, 1993-94," *Newsletter of the Centre for the Archaeology of Central and Eastern Europe* No. 3 (1995): 4-5.

11. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy."

12. Bozena Wyszomirska, "Religion som enande politisk-social länk—exemplet: det Kazariska riket," *Arkeologi och Religion*, ed. Lars Larsson and Bozena Wyszomirska (Lund, Sweden: University of Lund, 1989), sf. 142. Silezya ve Polonya'da da dokuzuncu yüzyılın ilk yarısına tarihlenen, Hazarlar ya da Avarlara ait bitki desenli altın kemer süslemeleri bulunmuştur.

13. Holger Arbman, "Einige orientalische Gegenstande in den Birka-Funden," *Acta Archaeologica* 13 (1942): 306.

14. A.g.e. sf. 308.

15. A.g.e.

16. Moshe Gil, "The Radhanite Merchants and the Land of Radhan," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17:3 (1976): 300.

17. A.g.e. sf. 314.

18. Jewish Travellers, ed. Elkan N. Adler (London; George Routledge & Sons, 1930), sf. 2 Orijinal metinden Adler ve diğerleri tarafından "Fransızca" olarak çevrilmiş olan sözcük *ifraniya*'dır. Gil'e göre, *ifraniya* Fransa'da kullanılan Fransızcayı değil, Frank kontrolü altındaki İtalya'da kullanılan bir dili işaret etmektedir (bkz.Moshe Gil, "The Radhanite Merchants and the Land of Radhan," sf. 310).

19. Moshe Gil, "The Radhanite Merchants and the Land of Radhan," sf. 313.

20. Omeljan Pritsak, 'The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," *Harvard Ukrainian Studies* 3:2 (Sept. 1978): 265. Onuncu yüzyıl yazarı Kalonimus ben Shabtai, Doğu Avrupa ile Regensburg arasında ticaret yapan Yahudilerden söz etmektedir (bkz. Paul Wexler, 'The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Settlements in the Slavic Lands in the Light of Linguistic Sources," *Polin* 1 (1986): 12).

21. Itzhak Schipper, "Dzieje gospodarcze Zydow Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych," in Zydzi w Polsce Odrodzonej, ed. A. Hafftka, Itzhak Schipper, and A. Tartakower (Warsaw, 1936), sf. 116.

22. A.g.e. sf. 114.

23. A.g.e.

24. Raphael Patai, *The Jews of Hungary* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), sf. 31-32.

25. Omeljan Pritsak, "An Arabic Text on the the Trade Route of the Corporation of Ar-Rus. .," sf. 248.

26. *Readings in Russian History*, ed. Alexander V. Riasanovsky and William E. Watson,cilt 1 (Dubuque, IA: Kendall/Hunt, 1991), sf. 64.

27. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984): 265-266.

28. Csánad Bálint, "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies," sf. 410.

29. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy."

30. A.g.e..

31. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia. ..," sf. 257.

32. Bu tartışmalar için bkz.: Thomas S. Noonan, "Did the Khazars Possess a Monetary Economy? An Analysis of the Numismatic Evidence" *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 220-223. Daha fazla bilgi için bkz. Omeljan Pritsak, *The Origins of the Old Rus Weights and Monetary Systems* (Cambridge, MA: Harvard Ukranian Research Institute, Harvard University Press, 1998), sf. 22-32.

33. Bozena Wyszomirska, "Religion som enande politisk-social länk—exemplet: det Kazariska riket," *Arkeologi och Religion*, sf. 140-141.

34. Thomas S, Noonan, "Did the Khazars Possess a Monetary Economy? .," sf. 241.

35. A.g.e. sf. 223, 242.

36. A.g.e. sf. 245.

37. A.g.e. sf. 255-257.

38. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy."

6

HAZARLARIN JUDAİZME DÖNÜŞÜMÜ

Hazar tarihindeki en dikkat çekici olaylardan bir tanesi Judaizmin, imparatorluk topraklarında büyük ölçüde benimsenmesiydi. Hazarlar, Karait mezhebi inançlarındansa, Judaizmin herkes tarafından kabul edilen Yahudi kanunlarına ve geleneklerine dayanan şeklini tercih etmişlerdi.

Bu bölüm, Hazarları dönüşüme götüren olayları, Hazarlarda Judaizmin ne kadar yaygın olduğunu kanıtlayan belgeler ve diğer maddi bulgular ışığında incelemektedir. Bu bölümde dönüşümle ilgili olarak yararlanılan temel kaynaklar: 1- The Reply of King Joseph, The Schechter Letter ve Kievan Letter gibi Hazar belgeleri; 2- Ibn-Fadlan, al-Istakhri, ibn Rustah ve Abd al-Jabbar ibn Muhammad al-Hamdani gibi Arap tarihçi, seyyah ve yorumcuları; 3- Farsça bilimsel tez Denkart; 4- Frenkçe yorumuyla, Expositio in Matthaeum Evangelistam; 5- Abraham ibn Daud'un yazdığı Sefer ha-Qabbalah ile Yehudah Ha-Levi'nin yazdığı Sefer ha-Kuzari gibi Yahudi kaynakları; 6- muhtelif Karait metinleridir.

Dönüşüm hadisesi, çağlar boyunca hem Yahudi hem de Yahudi olmayan birçok insanın hayal gücünü harekete geçirmiştir. Yirminci yüzyılda, en tanınmışlarından olan ve Sırp yazar Milorad Pavic'in 1988 yılında yazdığı "Hazar Sözlüğü" gibi birçok roman için de popüler bir yazı konusu olmuştur.

DÖNÜŞÜMÜN BAŞLANGICI

Arkeolojik bulgular, Yahudilerin Roma devrinden beri Balkanlar'da, Kafkasya'da (Gürcistan dahil), Karadeniz'in kuzey kıyıları boyunca ve Doğu Avrupa'daki diğer bölgelerde yaşadıklarını göstermektedir.

İ.Ö. üçüncü yüzyılın başlarında, Roma egemenliği altındaki Pannonia (bugünkü Macaristan)'da Yahudi yerleşimleri ve sinagogları vardı. Arkeolojik kazılarda, Yahudi isimlerinin ve menorah tasvirlerinin yer aldığı taş mühürler bulunmuştu.[1] Mühürlerin üzerindeki metinler çoğunlukla Latince idi. Antik Pannonia'da bulunan ve üçüncü yüzyıl başlarına tarihlenen tabletlerden bir tanesi, Spondilla Sinagogu'nun başı Cosmius'a yazılmış olan bir tavsiye mektubudur. Bazı durumlarda, yazılmış olan isimlerin Yahudi kimliği taşıdığı anlaşılmaktadır; çünkü, bunların sonun *judeus* ve *Judea* terimleri eklenmiştir. Pannonia dönemine ait yüzükler ve tılsımlar ile kilden yapılmış bir yağ ḳandilinin üzerinde de yedi kollu menorah kabartmaları bulunmuştur.[2]

Yahudiler, Roma döneminde Moesia ve Thrace (Trakya)'de de yaşamışlardı. Kuzey Bulgaristan'ın Nikopol bölgesindeki Gigen köyü yakınlarında bulunan, üçüncü yüzyıla ait bir mezar ta-

şında Iosses adlı bir kişiden "*archisynagogus*" yani "sinagogun başı" olarak söz edilmektedir.[3] Eski Bulgaristan'daki Yahudi yerleşimini kanıtlayan, buna benzer çok sayıda kanıt vardır.

Kırım ve Taman yarımadalarındakiler, Doğu Avrupa'daki eski dönem Yahudi yerleşimlerinin belki de en önemli olanlarıydı. Ortaçağ öncesi dönemde Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu'dan, Kerch Boğazı'ndaki Helen Krallığı'na göç eden binlerce Yahudi, Pantikapeum (daha sonraki adı Kerch) ve Theodosia (daha sonraki adı Feodosia) gibi Kırım şehirlerine; Gorgippia (daha sonraki adı Anapa) ve Phanagoria (daha sonraki adı Tmutorokan; Gorgippia da Phanagoria da Kerch Boğazı'nın karşı yakasında, bugünkü adı Krasnodar olan bölgede yer alıyorlardı) şehirlerine ve Olbia kasabasına yerleşmişlerdi. Kırım Yahudileri mücevherat ve çanak çömlek yapımı ile tahıl, balık ve köle ticareti ile meşgul oluyorlardı.[4] Kullandıkları lisan, birinci ve üçüncü yüzyıllar arasında Pantikapeum, Gorgippia, Olbia ve diğer Kırım şehirlerinde yaptıkları Yunan tarzı mermer plakaların da gösterdiği üzere, Yunancaydı.[5] Yunanca yazılmış bu kitabelerde, Yehudah ve Enokh gibi Yahudi isimleri yer almaktadır.

Kitabelerin bazıları, Yunan kolonilerindeki sinagogların, kölelerin Yahudi toplumunun bir üyesi olmalarını hoş karşıladıklarını gösteriyor. Örneğin, İ.S. 51. yıla ait bir mermer kitabe, "bir kölenin özgürlüğünün Yahudi toplumu tarafından güvence altına alındığından" söz etmektedir.[6] İ.S. 80 yılına ait, Boğaziçi (Bosporus) Krallığı'ndan kalma bir başka kitabe, köle Heraclas'ın Chreste adında bir kadın tarafından özgür bırakıldığını anlatmaktadır.[7] Kitabede, eski köle Heraclas'ın sinagoga dini bütün bir şekilde hizmet etmesi koşuluyla özgürce seyahat edebileceği yazılmıştı. Kölelerin sinagoglar tarafından himaye edilmeleri ve Yahudi inancını kabul etmiş olmaları ile ilgili bu kanıtlar, Kırım ve Taman Yahudilerinin köklerinin, birçok etnik grup tarafından oluşturulmuş olduğunu göstermektedir.

Chersoneus (Cherson)'daki arkeolojik buluntular oldukça ilgi çekicidir. Burada, Bizanslılar beş ya da altıncı yüzyılda, antik bir sinagog olması muhtemel eski bir yapının üzerine, bir Hıristiyan bazilikası inşa etmişlerdi. Bazilikada üzerine, *lulav* (palmiye dalı), *shofar* (koç boynuzu) ve menorah desenleri kazınmış bir taş ve bazilikanın duvarlarından birinde üzerinde İbranice yazılar olan bir sıva parçası bulunmuştu.[8] Bu objelerin tarihleri ikinci, üçüncü ya da dördüncü yüzyıllar olarak tahmin edilmektedir. Sıvanın

üzerindeki İbranice ve Yunanca yazılarda "Bosphoruslu Hananiah" ve "Kudüs"ten bahsedilmektedir.

Pantikapeum'da bulunan ve ikinci-dördüncü yüzyıllar arasındaki dönemlere tarihlenen birçok taşın üzerinde de menorah resimleri vardır. Pantikapeum'daki Yahudiler, ileri düzeyde bir kültüre sahiplerdi çünkü, Pantikapeum Boğaziçi Krallığı'nın başkenti ve aynı zamanda Kırım'daki yerleşimlerin en zenginiydi.

İlgi çekici birçok efsanevi hikaye, Doğu Avrupa'daki Yahudilerin eski tarihini anlatan gerçek kayıtları tamamlamaktadır. Örneğin; altıncı yüzyılın başlarında Yehudah Magig adındaki bir Yahudi'nin yazdığı tahmin edilen ve Yahudilerin Asya ve Kırım'da yayılmalarını konu alan bir halk hikayesi, Judealıların Matarkha'ya (Tmutorokan) yerleşmelerinden söz eder.[9] Yahudilerin Hazar bölgesine zorla sürülmelerini anlatan ve kısmen efsanelere dayanan birçok hikaye de mevcuttur.

Görüldüğü gibi, Doğu Avrupa'da, Hazar İmparatorluğu kurulmadan önce bile büyük Yahudi toplumları vardı. Daha sonra Romalılar ve Bizanslılar, Bizans'ın başkenti Constantinopolis ile ticaret yapmaya başlayan Yunan kolonileri ile Kırım Yahudilerini yönetimleri altına aldılar. Birkaç yüzyıl sonra Kırım'ın büyük bir bölümü Hazar İmparatorluğu'na dahil oldu. Antik Kırım'daki Yahudi toplumlarının, varlıklarını, Hazar döneminde yüzyıllar boyu hangi payelerle sürdürdükleri çok açık değildir. Birçok bilim adamı, bu eski Kırım ve Kafkasya Yahudilerinin torunlarının, Hazarların Judaizmi kabul etme kararları üzerinde önemli etkileri olduğuna inanıyor. Bu bakış açısına göre, Kırım Yahudilerinin Hazarlarla doğrudan bir ilişkileri vardı. Bu görüş, muhtemelen, Yahudilerin misyonerler gibi çalıştıklarını gösteren kanıtlarla desteklenebilir. Kırım'daki birçok eski Yunan yerleşimi sakini, Judaizmi oluşturan unsurların cazibesine kapılmış ve bir "Yüce Tanrı" inancı yaratmışlardı.[10]

ZULÜM GÖREN YAHUDİLERİN SIĞINAĞI HAZAR

Hazarya, Avrupa ve Asya'da gördükleri mezalimden kaçan çok sayıda Yahudi için, güvenli bir cennetti.

Sassanilerin yönetimindeki İran'da gördükleri zulüm, Yahudileri Doğu Avrupa'ya gitmeye yöneltmişti.[11] İsrailli tarihçi Michael Goldelman'a göre, İran-Ermeni Zerdüştleri, İran Kralı Yazdegard döneminde (450'li yıllar) kendi Zerdüşt dini inançlarını, Zerdüşt olmayanlara zorla kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden, zulüm güren Ermeni ve İranlı Yahudiler, yaklaşık olarak 455 yılında, daha sonra Hazar İmparatorluğu adını alacak olan toraklara göç ettiler.

Bizans İmparatorluğu'nun Yahudi karşıtı politikaları da birçok Yahudiyi, Hazarya gibi daha güvenli bölgelere kaçmaya zorlamıştı. Bazı imparatorlar, Yahudileri zorla vaftiz etme yoluna başvurmuşlardı. Yaklaşık olarak 630–632 yıllarında, Bizans İmparatoru Heraclius (610–641 yılları arasında hüküm sürdü) imparatorluğu sınırları içindeki tüm Yahudilerin, Hıristiyanlığa dönmelerini emretmişti.[12] Yahudiler, İmparator III. Leo döneminde, 722–723 yıllarında da Bizans topraklarından kaçmışlardı; çünkü III. Leo Yahudileri Hıristiyanlığı kabul etmeye zorluyordu.[13]

Bizans'taki bu baskılar, Yahudiler için sonraki yüzyılda da tehdit oluşturmaya devam etti. 860'larda, İmparator Basil (867–886 yılları arasında hüküm sürdü) Yahudileri kanun yoluyla dönüştürmeyi denedi[14]; fakat bu plan da başarılı olamadı ve baskılar gittikçe daha da ağırlaştı. Dokuzuncu yüzyılın sonlarında, Bizans kanunları Yahudilerin kamu kurumlarında görev almalarını ve Hıristiyanlarla ya da Hıristiyan kölelerle evlenmelerini yasaklıyordu.[15] Kanuna göre, Yahudiler kutsal kitabın İbranice olanını değil Yunanca olanını okuyacaklardı. Bundan başka, eğer bir Yahudi, bir Hıristiyanı dininden döndürmeye kalkışırsa, ölümle cezalandırılacak ve tüm mallarına el konulacaktı. Yahudilerin, yasal araştırmalarda Hıristiyanların lehine şahitlik etmelerine ve yeni sinagoglar kurmalarına da izin verilmiyordu. Bu kanunlar açıkça, Bizans Yahudilerinin, Ortodoks Hıristiyanların yanında ikinci sınıf vatandaşlar konumunda olduğu anlamına geliyordu.

Bizans İmparatoru Romanus Romanus I. Lecapenus da (920–944 yılları arasında hüküm sürdü) 932 yılı dolaylarında kendinden öncekiler gibi- Yahudilere, Hıristiyanlığı kabul ettirmek için eziyet etmeye başladı. Romanus'un bu eylemleri yüzlerce Yahudinin öldürülmesi ve çok sayıda sinagogun tahrip edilmesine yol açtı.[16] Yahudiler, yaklaşık olarak 943 yılında, Müslüman ülkelerden ve Bizans'tan Hazarya'ya kaçmaya devam ediyorlardı; çünkü al-Masudi'nin aktardıklarına göre, İmparator Romanus tarafından hala Hıristiyanlığı kabul etmeleri için eziyet görüyorlardı.[17] Yahudilerin Bizans'tan kaçışı sürerken, Hazar Kralı Joseph Yahudileri ülkesine kabul etti. Hazar Yahudileri, yaptığı eziyetlerden dolayı nefret ettikleri Romanus'a "İblis" adını takmışlardı.[18] Kral Joseph, Romanus'un bu kötülüklerine, 943 yılı civarında Taman Yarımadası'na bir intikam saldırısı düzenleyip birçok Hıristiyanı öldürerek karşılık verdi.

The Schechter Letter adıyla bilinen tarihi belge, Yahudilerin, puta tapanların boyunduruğundan kurtulmak için Hazarya'ya geldiklerini yazar.[19] *The Schechter Letter*, Ermenistan yoluyla Hazarya'ya gelen Yahudilerin, Hazarlarla evlilikler yaptıklarını ve sünnetin yaygınlaşmasını sağladıklarını anlattığı gibi, aynı zamanda Sabbath geleneğinin, yöneticilerinin dönüşümünden önce, tüm Hazarlar arasında kabul edilmediğinden de bahseder. Yahudi göçmenler, Hazar geleneklerini öğrenmiş ve düşmanlarla yaptıkları savaşlarda Hazarlarla omuz omuza çarpışmışlardı.

Hazarya'ya, Mezopotamya'da (bugünkü Irak) yaşayan Yahudiler de göç etmişlerdi. Yaklaşık olarak 929 yılına ait bir kayıtta, Saadiah Gaon, Yitzhak ben Abraham adlı bir Yahudinin Mezopotamya'dan Hazarya'ya göç ettiğini yazmaktadır.[20] *The Schechter Letter* de Yahudilerin Hazarya'ya, hem Bizans İmparatorluğu ve Horasan'dan, hem de Bağdat'tan göç ettiklerini doğrulamaktadır.[21]

Sergei P. Tolstov tarafından ortaya atılan ve Hansgerd Göckenjan ile diğer birkaç tarihçinin kabul ettiği tartışmalı bir teoriye göre, Harezm (bugünkü Özbekistan) Yahudileri de Hazarya'ya göç edenler arasındaydı.[22] Bu teoriye göre, Yahudilerin bu göçü, aslında bir halk ihtilali olan "Mazdak İsyanı" nedeniyle meydana gelmişti. Sergei P. Tolstov ve yandaşlarının iddiasına göre; Harezm soylularından Hurzad ve komutan Hamagrad tarafından idare edilen bir "Judaist" mezhep, (tahminen 712–715 yılları arasında) Zerdüşt inanışını benimsemiş olan Harezm Şahı'na ve diğer yüksek soylulara karşı ayaklanmıştı. İsyan nedeniyle tahtı tehlikeye giren Şah, Harezm'i istila etmeye başlamış olan Kutaiba ibn Muslim liderliğindeki Araplardan yardım istemişti. 704 ya da 705 yılından beri Horasan Valisi olan Kutaiba, etkin bir yayılma politikası izliyordu. 705 yılında Tokharistan'a saldırmış, 712 yılında da bir dizi savaş sonunda Buhara ve Semerkant'ı ele geçirmişti.[23] Kutaiba Semerkant'taki putları yakmış, istila ettiği topraklarda yaşayanları da İslamı kabul etmeye zorlamıştı. Ayrıca, Semerkant, Buhara ve diğer şehirlerde de camiler inşa ettirmişti.[24] Harezm'i fethettikten sonra Yahudi karşıtı politikalar izleyen Kutaiba, isyankar "Judaist" mezhep üyelerini idam etmiş ve Yahudi alimleri, tüccarları ve sanatçıları sürgüne göndermişti.[25] Giles Whittel'e göre, Harezm'den sürgün edilen Yahudi entelektüeller ve tüccarlar, Güney Rusya'ya gitmiş ve Avrupa ile Orta Asya arasında yeni bir ticaret yolu kurmuşlardı. Simon Szyszman, bunlardan bazılarının, daha sonra Hazarya'dan ayrılarak Macaristan'a gittiklerini ve burada "Khalisioi" (bkz.bölüm 9) adını aldıklarını iddia etmiştir. Tolstov'un teorisi, tarihçilerden oldukça fazla eleştiri almış ve çoğunluk tarafından kabul görmemiştir.

Hazarların Judaizmi kabul etmelerinde en büyük rolü, Hazarya'ya yerleşen Yahudi göçmenler oynamıştır. Bu, Arap tarihçi Dimashqi'nin tahminen 1327 yılında yazdığı aşağıdaki kısa ifadede de belirtilmektedir:

> Ibn-al-Athir [yoksa al-Masudi'mi?], Harun'un döneminde, Bizans İmparatoru'nun Yahudileri nasıl göç etmeye zorladığını anlatıyor. Bu Yahudiler, Hazar ülkesine göç etiler ve burada yaşayan akıllı fakat eğitimsiz ırka kendi dinlerini sundular. Bu yeni inancın kendilerine, kendi inançlarından daha uygun olduğunu gören Hazaryalılar Yahudi inancını benimsediler.[26]

Harun el-Reşit, 786–809 yılları arasındaki Abbasi halifesiydi. Bu nedenle, Dimashqi'ye göre Hazarların Judaizme dönüşümü, sekizinci yüzyıl sonları ya da dokuzuncu yüzyıl başlarına denk düşmektedir.

Diğer tarihçiler, Hazarların Judaizmi kabul etmelerinin; Hazarya'nın politik bağımsızlığını, etrafını çevreleyen Müslüman ve Hıristiyan imparatorluklara karşı koruyabilmek için alınan, bilinçli bir siyasi karar olduğunu öne sürmektedirler.[27] Bu sonuçla, Hazarya, Hıristiyan Bizans İmparatorluğu ile Müslüman Halifeliği'nin gücü arasında dengede kalmıştı.

Diğer taraftan, Omeljan Pritsak ise Hazarların dönüşümünü yalnızca, gezgin Radhanitlerin ve İranlı Yahudi tüccarlar olan Varazların etkilerine bağlamaktadır.[28] Bu çıkarım, günümüzde varolan tarihi kaynakların hiçbiri ile desteklenememekle birlikte, tamamen de göz ardı edilmemelidir.

HAZAR ŞAMANİZMİ

Hazarlar, Judaizmi benimsemeden önce Şamanistti ve ruhlara ve gökyüzüne tapıyorlardı. İnanç sistemleri, Tengri (Gökyüzü) Şamanizmi idi. Şamanist Hazarlar, dua ederken yüzlerini doğuya dönerlerdi.[29] *Qam* ya da *tabib* olarak adlandırılan Hazaryalı hekimlere (şaman) büyük saygı gösterilirdi. Şamanlar şifacıydı ve geleceği görebildiklerine inanılırdı.[30]

Eski Hunlar ve Bulgar da benzer Şamanist geleneklere sahipti. Türki Şamanistlerin en önde gelen tanrısı, ölümsüz bir varlık olduğuna ve dünyayı yarattığına inanılan, gökyüzü tanrısı *Tengri* idi. *Umay* ana tanrıça, *Yer* ise en önemli su tanrısıydı.[31] Tengri dünyanın en üst katını yönetirdi. Bereket tanrıçası Umay ve su tanrıları "orta dünya"yı yönetirlerken, *Erlik-han* "alt dünya" yı (cehennem) yönetirdi.[32] Varachan Hunları, yıldırım tanrısı *Kvara*'ya taparlardı. Bulgar Şamanistler güneşe, aya ve yıldızlara taparlardı.[33]

Hayvanlar da tapınılan objeler arasındaydı ve her kabilenin kendine ait bir totemi vardı. Atlar, Tengri'ye verilen başlıca kurbanlardı. Çinlilerin ay takviminden türetilmiş olan eski Türk takviminde bir yıl, bir hayvan dönemini esas alırdı. Türkler çoğunlukla

on iki yıl kullanırlardı ve bu yüzden takvime "On İki Hayvan Takvimi" denirdi. Volga boylarındaki Türkler, takvimi ilk defa yedinci yüzyıl başlarında kullanmaya başlamışlardı. Bulgarlar; fare, inek, kurt ya da kaplan, tavşan, yılan, at, koyun, tavuk, köpek ve domuz yıllarından oluşan bir takvim kullanıyorlardı.[34] Bu takvimlerin daha değişik biçimleri de vardı. Örneğin; bazı Türk klanları, takvimlerine Çin takvimindeki ejderhayı almışlardı. Diğer Türkler ise ejderhanın yerine kimi zaman timsah kimi zaman balık koymuşlardı.[35]

Türkler, ilahi gücün tüm doğada olduğuna inandıkları için, inanç sistemleri Panteizmin bir şekli olarak da tanımlanabilir. Ağaçlar, bütün Türk toplumları tarafından kutsal sayılırdı. Türk mitolojisine göre; gökyüzünü büyük bir "kozmik ağaç" desteklerdi ve kainatın üst seviyelerine giriş kapısı olarak işlev görürdü.[36] Dünya üzerindeki diğer kutsal sayılan kısımlar; dağlar, nehirler ve pınarlardı.

Bazı kabileler, gümüş ve bronzdan putlar yapmışlardı. Şamanist inanç sisteminin bir diğer önemli unsuru da atalara tapınmaydı.

Şamanist Türklerin çadırlarının girişleri doğu yönüne bakardı. *Chou-shu* (Chou Hanedanı'na ait kayıtlar) da "Kağan'ın çadırının ön yüzü doğuya bakardı; çünkü bu güneşin doğuşuna gösterilen saygıydı" denmektedir.[37]

Türkler, her yıl 22 Mart'ta *Ulugh-kun* (Büyük Gün) dedikleri baharın gelişini kutlarlardı.[38] Büyük gün, *Oshlaq-ay*'ı getirirdi. Türklerin bundan başka, her ikisi de Kağan tarafından denetlenen iki önemli törenleri daha vardı: yazın gelişiyle birlikte Tengri'ye adaklar sunarlardı: her Türk, yılda bir kere ata yurduna hacca giderdi.[39]

AZİZ KİRİL'İN HAZARYA MİSYONU

Yahudilerin Doğu Avrupa'da giderek çoğalmaları, Hazarya yöneticilerinin ve halkının Yahudilerin varlığından haberdar olmalarını sağladı. Yahudiler, Hazarlar arasında Judaizmin temel unsurlarına duyulan ilginin giderek artmasına neden oldular. Hazarlar aynı zamanda, sekizinci yüzyılda Hazarya'ya yerleşmiş olan Hıristiyan vaizlerden de tek tanrıcılığı öğrenme fırsatı bulmuşlardı (bkz.bölüm 2).

Dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Hazarlar dini inançları üzerinde yeniden düşünmeye başlamışlardı. *The Life of Constantine* (Konstantin'in hayatı), 860 yılı civarında Hazar elçilerinin, Hıristiyan din adamlarının yardımını istemek için İstanbul'a geldiklerinden bahsetmektedir. Hazar elçileri şunları söylemişlerdi:

> Tanrının [Tengri, Altay Cennet Tanrısı], kainattaki her şeyin efendisi olduğunu çok eski zamanlardan beri biliyoruz... ve şimdi, Yahudiler bizi kendi dinlerini ve adetlerini kabul etmeye teşvik ediyorlar. Diğer tarafta Araplar da barış ve birçok değerli hediye vaat ederek, bizi kendi dinlerine çekmeye çalışıyorlar.[40]

Bu ifade, Yahudiler'in 860 yılında Hazarya'da dönüşüm için faal olarak uğraştıklarını ortaya koymaktadır.

860 yılında, Aziz Kiril ve Methodius, Hazarlar bir Hıristiyan din bilgininin Araplar ve Yahudiler ile fikir mücadelesi yapmak üzere Hazarya'ya gelmesini istedikleri için, Bizans İmparatoru III. Michael tarafından misyoner olarak Hazarya'ya gönderildiler. Kiril'in görevinin ana konuları, 870'li yıllarda muhtemelen Aziz Methodius tarafından yazılan *The Life of Constantine*'de kaydedilmiştir.

The Life of Constantine'de yazılanlara göre; Kiril, Hazar İmparatorluğu'na vardığında ilk olarak atanmış yöneticilerin Bizans'a özgü davranış şekillerini ve Hıristiyanların dini tartışmalarda kitaba bağımlı kalmalarını eleştiren bir Hazaryalı ile tanışmıştı. Sözel bir kültürün temsilcisi olan Hazaryalı, "Bizler... bilgiyi, sizin yaptığınız gibi yazdıklarımızla gurur duymadan, sanki onu içimize çekmişiz gibi sinemizden çıkarırız" diyerek, bilginin kafada saklanması gerektiğini savunuyordu.[41] Bununla birlikte, adam Kiril'in kutsal kitaptan sorduğu –Musa'dan önce kaç kuşak insanın yaşadığı ve her kuşağın kaç yıl sürdüğü ile ilgili- çok özgün bir soruya cevap verememiş ve Kiril, adamı Torah hakkındaki bilgisizliği nedeniyle azarlamıştı. Constantine Zuckerman, bu adamın, Judaizmin kitabının olmadığı zamanlardaki haline bağlı kalan bir Yahudi olabileceğini ileri sürmüştür.[42] Diğer taraftan, Francis Butler bu adamın, Kiril'in okuryazarlığı getirmesi ve paganlara öğretmesi rolünün altını çizmek için, metne eklenmiş hayali bir karakter olduğunu iddia etmektedir.[43]

Aziz Kiril, 860–861 yılı kış mevsiminde Cherson'da İbranice çalıştı. İbraniceyi öğrendikten sonra Kağan Zacharias'ın ikametgahına doğru yola çıktı. Bu yolculukta kendisine Methodius eşlik etti. Kiril artık Yahudi hahamlarla fikir mücadelesine girmeye hazırdı.

Rakip inançların temsilcileri arasında geçen ünlü dini tartışma, Kağan'ın sarayında, 861 yılı yaz mevsiminde başladı.[44] Kağan (o dönemde Hazarya'nın en üst düzeydeki otoritesiydi) ve Bek (o da ikinci sıradaydı), bir elçi ile yargıçlardan oluşan Bizans delegasyonunu kabul ettiler. Çok sayıda Hazaryalı, tartışmayı izlemek üzere hazır bulunuyordu. Tartışma esnasında Kağan, Kiril'e, halkının Hıristiyan teslisine değil bir tek tanrıya inandığını açıkladı.[45] *The Schechter Letter*, Arap ve Hıristiyan alimlerinin, Hazarları Judaizme dönmekten vazgeçirmek için gösterdikleri çabaları anlatır. Kiril, Hazarlara korkunç bir kaderden kaçınmak için Hıristiyanlığı seçmeleri gerektiğini ısrarla anlatmıştı.

Hazar liderleri, kendilerini tartışma boyunca "kitapsız bir güruh" olarak tanımladılar; fakat başvurabilecekleri kutsal kitaplar olduğundan da haberdardılar. Burada kutsal kitaplardan söz edilmesi, Torah kitaplarının Tizul Vadisi'ndeki bir mağarada saklandığından bahseden *The Schechter Letter* ile benzerlik gösteriyor. Kağan, Kiril'e, kutsal kitaplar hakkında söylediklerinin tamamen doğru ve güzel şeyler olduğunu; fakat Hazarların okuma yazma bilmemelerinin, Tanrı'nın isteği olduğunu söyledi.[46] Dini kitaplardan söz etmeleri, Hazarların Yahudilerle daha önceden dini konularda fikir alışverişi yaparak tartışmaya hazırlandıklarını gösteriyor; çünkü Hazarların kitapları kendi kendilerine okumaları mümkün değildi.

Ertesi gün, Kiril diğer misyonerler ile birlikte tartışmaya geri döndü. Daha sonraları, *The Life of Constantine*'de, Hazarların Torah'da sözü edilen çeşitli konulardan haberdar oldukları yazıldı.[47] *The Life of Constantine*, Hazarların, azizlerin tartışmadaki ustalıkları karşısında çok etkilendiklerini iddia etmektedir.

Kağan'ın sarayındaki hahamlar, azizlerin dinle ilgili olarak ileri sürdükleri tezlerle ikna olmamışlardı. Judaizme olan bağlılıkları eskisi kadar güçlü bir şekilde sürüyordu. Aziz Kiril, yalnızca iki yüz Hazaryalıyı Hıristiyanlığa döndürmeyi başarabilmişti[48]; fakat Cherson yakınlarındaki bir Kırım şehri ile savaşan bir Hazar valisini, bu şehirde yaşayan Hıristiyanları korumak amacıyla, savaşı durdurmaya ikna etmişti.[49]

The Life of Constantine, Bizanslı azizler ile Hazarlar arasında geçen tartışmaları anlatan yegane Hıristiyan belgesi değildir. Çeşitli kaynaklar, Aziz Methodius'un Moravia'da kaldığı süre içinde, paganlar ve Yahudilerden oluşan bir izleyici grubu önünde, "Zambrii" adında bir Hazaryalı ile dini bir tartışma yaptığından bahsetmektedirler.[50] *The Life of Methodius* (Methodius'un yaşamı) adlı eserin önsözüne göre, "Zambrii" Hıristiyanlığa saldıran bir "kafir" idi. Hikaye, Methodius'un, peygamberin ve havarilerin sözleriyle donanmış olduğu için, tartışma sırasında kafirleri ve Yahudileri nasıl saf dışı bıraktığını övünerek anlatır. Sözde, Methodius tüm rakiplerini bozguna uğratmıştı ve izleyici grubu, gazabının ateşiyle yanmamak için kaçmışlardı.

KRAL BULAN'IN DÖNÜŞÜMÜ

Hazarların ilk Yahudi yöneticisi Bulan [51], tartışmaya katılan Arap Mollaların, Hıristiyan Azizlerin ve Yahudi Hahamların savlarını dinledikten sonra, Judaizmde karar kıldı. Bazı kaynaklar, Bulan'dan imparatordan (Kağan) ziyade kral (*bek, melik, melek*) olarak bahsederler.[52] *The Schechter Letter*, ilk Yahudi kralın Hazarya'nın düşmanları ile yaptığı savaşlarda kazandığı zaferlerden sonra, en yüksek rütbeli komutan olduğunu yazar. Bulan ve ondan sonra tahta geçen varisleri, kağanlığın tüm askeri gücünün komutanı olarak, hatırı sayılır bir güce sahiplerdi. Önceden yalnızca kağana ait olan bu rol, artık bek ile ortak bir şekilde yürütülüyordu. Bu yüzden, her ne kadar bazı bilim adamları öyle olduğunu iddia ediyorlarsa da Bulan'ı kağan olarak adlandırmak mümkün değildir.

Molla, aziz ve haham, her biri Kral Bulan'a kendi inanç sistemlerinin yararlarını açıklamaya çalıştılar. Buna rağmen, Bulan Hıristiyan ve Müslüman temsilcilere, diğer iki dinden hangisinin daha üstün olduğunu ayrı ayrı sorarak, konuyu bir adım daha ileri götürdü. Hıristiyan aziz, Judaizmin İslam'dan üstün olduğunu; yine aynı şekilde Müslüman molla da Judaizmin, Hıristiyanlıktan

üstün bir din olduğunu ifade etti. Bu nedenle, Judaizmin tek tanrılı diğer iki büyük dinin kaynağı olduğunu gören Bulan, kendisi ve halkı için en uygun inancın Judaizm olduğuna karar verdi.

Yehudah ha-Levi'nin, Hazar kralının kendi zamanından yaklaşık olarak dört yüzyıl önce dönmüş olduğunu yazdığı *Sefer ha-Kuzari*'deki ifadesinde belirttiği tarihe dayandırılarak, Kral Bulan'ın Judaizme döndüğü tarihin, Bulan'dan hemen sonra yönetici aristokrat sınıfın ve birçok sıradan vatandaşın da dönüşü kabul ettiği, 740 yılı olduğu var sayılır. Bilim adamları bu senaryoya dayanarak, 737 yılında İslamı kabul etmeye zorlanan- her ne kadar çok kısa bir süre İslam'a bağlı kalmış olsa da (bkz.bölüm 7)- kağanın, Kral Bulan olabileceğini ileri sürmüşlerdi; fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, Bulan aslında bir kağan değil, bir bekti. Başka bilim adamları da Al-Masudi'nin-yaklaşık olarak 943 yılında yazdığı ve birkaç yüzyıl sonra Dimashqi tarafından desteklenen kayıtlarının tarihine dayanarak, Hazar kralının 786–809 yılları arasında Yahudi olduğunu iddia etmişlerdi. Bu tarihler mutlaka doğrudur demek yanlış olur; çünkü sekizinci yüzyılda Hazarlar arasında Judaizm olduğuna dair her hangi bir kanıt yoktur.

Dönüşümün tarihinin yeniden değerlendirilmesi çerçevesinde; Aziz Kiril'in yapmış olduğu, *King Joseph's Reply to Hasdai ibn Shaprut* (Kral Joseph'in Hasdai ibn Shaprut'a Cevabı)'nda "ünlü din tartışması" olarak adlandırılan, tartışmanın tarihinin daha önceden sözü edildiği şekilde 861 yılı olduğunu göz önüne alarak; Constantine Zuckerman, ha-Levi'nin öne sürdüğü 740 yılının ve al-Masudi'nin belirttiği 786–809 yıllarının yanlış olması gerektiğini açıklamıştır.[53] Tarihler arasındaki çelişki çoğunlukla, Bulan'ın (Judaizmin Şamanizm ile birleştirilmiş hali gibi) bir ikili inanç sistemi ya da Judaizmin (Karaizm* gibi) farklı bir mezhebini benimsediği ve standart hahamlık öğretisi olan Judaizmin Bulan'ın hüküm sürdüğü dönemden onlarca yıl sonra kabul edilmiş olduğu tezi ile açıklanmıştır. Zuckerman, Bulan'ın 740 yılında değil 861 yılı civarında hüküm sürdüğünü ve Hazar soylularının dönüşüm sürecinin, sanıldığı gibi iki ya da üç aşamada değil, tek bir aşamada sonuçlandığını, oldukça inandırıcı bir şekilde açıklamıştır.[54] Ancak, bu, Judaizmin halk arasında yayılması için, onlarca yıl geçmesi gerektiğini ortaya koyan güçlü göstergelerin yadsınmasını gerektirmez.

Yahudi Karait mezhebi ilkeleri. Karaitler, Yahudiliğin kurallarının kaynağını, yalnızca Torah'ın yazılı olan şeklinin oluşturabileceğine, sözel kaynakların geçerli olmadığına inanırlardı. (Ç.N.)

Hazarlar, Judaizmin Karait mezhebini değil, hahamlık öğretisi olan Judaizmi benimsemişlerdi.[55] *King Joseph's Reply*'ın kısaltılmış bir tercümesinde, Bulan'ın Judaizmi seçmesinden sonra gelişen olaylar şu şekilde anlatılıyor:

> O zamandan sonra, her şeye kadir olan Tanrı, ona yardım etti ve onu güçlü kıldı. O ve köleleri birbirlerini sünnet ettiler ve Torah' ı tercüme ederek içinde emredilenleri düzenli bir şekilde sıralamaları için "İsrailli bilgeleri" davet etti.

Kral Joseph, bu "İsrailli bilgeler" in kim oldukları hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.

Yaklaşık olarak 1009 ya da 1010 yılında, Abd al-Jabbar ibn Muhammad al-Hamdani tarafından yazılmış olan; *Kitab Tathbit Dala'il Nubuwwat Sayyadina Muhammad* (Efendimiz Muhammed'in Peygamber Olduğunun Kanıtları Kitabı)'na göre, Hazar Kralı'nın ve Hazar İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan klanların Judaizme dönmesinde en etkili rol, bir Yahudi misyonere aitti. Abd al-Jabbar, dönüşümün hiçbir şekilde "şiddete ve kılıca başvurulmaksızın" meydana geldiğini özellikle vurguluyor ve Hazarların kabul ettiği (sünnet olmak, haram yememek ve Sabbath günü çalışmamak gibi) bazı Yahudi kurallarını ve ayinlerini liste halinde veriyordu.[56] Ortaçağ Yahudi alimlerinden Haham Moses ben Nahman (Nahmanides) on üçüncü yüzyılda yazdığı *Torat Adonai Temimah*'ta ve Haham Yehudah Aryeh ben Joseph on altıncı yüzyılda yazdığı *Kol Yehudah*'ta [57], Bulan'ın sarayında yapılan din tartışmasında yer alan ve kralın dönmesini sağlayarak Judaizmin ilkelerini öğreten Yahudi hahamın adının Yitzhak ha-Sangari (Isaac Shangari) [58] olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Bulan'ın Judaizme dönüşünün hikayesini, İspanya Toledolu, Sefardik Yahudi filozof ve ozan Yehudah ben Samuel ha-Levi, 1120–1140 yılları arasında derlediği ve on ikinci yüzyılın ortalarında Arapça'dan İbraniceye çevirilen ünlü başyapıtı *Kitab al-Hujjah wa'l-Dahl fi Nasr al-Din al-Dhalil* 'de oldukça süslü bir şekilde anlatmıştır. Kitap, yaygın olarak The Book of the Khazars ("Hazarların Kitabı" [İbranice adı *Sefer ha-Kuzari* Arapça adı ise *Kitab al-Khozari*'dir]) adı ile bilinmektedir. Beş bölümden oluşan kitap, Judaizmin faziletlerini anlatır.

Sefer ha-Kuzari, Bulan'a, bir gece rüyasında bir meleğin göründüğünü ve "amaçladığı şeylerin, Yaratan tarafından arzu edilen şeyler olmakla birlikte, Hazar Şamanizminin ayinlerini ve kurban

etme törenlerini devam ettirmesinin hoş karşılanmadığını" anlattığını yazar. Ha-Levi, meleğin Bulan'a, dini faaliyetlerinin doğru olmadığı konusundaki uyarılarını tekrarladığını anlatmaktadır:

> Kralı, diğer inançları ve dinleri keşfetmesi için teşvik etti. En sonunda, kral ve krallığındaki tüm insanlar Judaizme döndüler. Hahamın [Sangari] ortaya koyduğu fikirler, bu olayda katalizör görevi yapmıştı; çünkü kral bu fikirlerin içinde, manevi huzuru ve zihinsel ahengi keşfetmişti.[59]

Kuzari'nin, Bulan'ın rüyasına girdiğini anlattığı meleğin bir benzerinden, Haham Petakhiah'ın seyahatnamesi, *Sibbuv ha-Olam*'da da bahsedilmektedir:

> Meshech'in yedi kralının rüyalarına giren melek, krallara inançlarından ve putlarından vazgeçerek, Amram'ın oğlu Musa'nın inancını kabul etmelerini buyurdu. Eğer yapmazlarsa, ülkelerini harabeye çevirmekle tehdit etti. Buna rağmen, krallar, melek, ülkelerini yakıp yıkmaya başlayıncaya kadar buyruğa uymadılar. Meshech kralları ve ülkelerinde yaşayanlar dinlerini değiştirdikleri zaman, melekler, alimler kurulunun başkanından, bilgelerin müritlerinden bazılarını, kanunları ve Babil Talmudu'nu öğretmeleri için, krallara göndermesini istediler.[60]

Ha-Levi, Kral Bulan'ın Warsan Dağları'na yaptığı yolculuktan sonra, Judaizme daha da artan bağlılığını anlatmayı sürdürüyor: [61]

> Kral ve başyardımcısı, denizin yakınlarındaki bir çölün ortasında yükselen bu dağlara gittiler. Gece yarısı, Yahudilerin her hafta sonu Sabbath kurallarını yerine getirdikleri bir mağaraya vardıklarında kendilerini Yahudilere gösterdiler ve bu mağarada sünnet olarak Judaizme döndüler. Kalplerinde taşıdıkları Judaizme adanmışlık hisleriyle ülkelerine döndüler; fakat, ilk başlarda bu inançlarını gizlediler. Akıllıca bir kararla, sırlarını kendi yakın çevrelerinden seçerek oluşturdukları bir gruba, yavaş yavaş, adım adım açıklamaya başladılar. Sayıları, sırlarını halka açıncaya kadar git gide arttı ve nihayet, tüm kitleleri Judaizme dönmeye ikna ettiler. Değişik ülkelerden kitaplar ve Yahudi bilgeler getirip, onlardan Torah'ı öğrendiler.
>
> Hazar kitapları, Hazarların düşmanlarına karşı savaşlarda kazandıkları başarıları, fethettikleri ülkeleri, keşfettikleri gizli hazineleri ve askerlerinin sayısını yüz binlere

> çıkardıklarını detaylı olarak anlatıyordu. Kitaplarda ayrıca, Hazarların Torah'a duydukları derin bağlılığı ve Musa'nın yaptırdığı Tabernacle'ın* tıpa tıp aynısını yaptıkları yere kuracakları tapınağa duydukları özlem de ayrıntılarıyla anlatılıyordu. Hazarlar, aralarında yaşayan Yahudilere büyük saygı gösteriyor ve onlarla övünüyorlardı.[62]

Hazarların Judaizmi kabul etmeleri, ortaçağ Avrupa tarihinin en ilgi çekici gelişmelerinden biriydi. Bir zamanlar, Yehudah ha-Levi'nin hayali bir dönüşüm hikayesi yarattığı düşünülüyordu; fakat Hazarların dönüşümünün hikayesini anlatan Kuzari'nin gerçekleri yansıttığı gittikçe daha net bir şekilde anlaşılmıştı. 864 yılında, Aziz Kiril'in Hazarya seferinden yalnızca birkaç yıl sonra, Hazarların Judaizme bağlılıkları ilk kez *in Expositio in Matthaeum Evangelistam*'da anlatıldı (bkz.bölüm 1). Bulan'ın dönüşümü, Doğu Avrupa Yahudileri için, eşi benzeri olmayan görkemli bir dönemin başlangıcı olmuştur.

*Seyyar Yahudi tapınağı.(Ç.N.)

SCHECHTER MEKTUBU

948 yılı yazında, Yitzhak bar Nathan Constantinapolis'te bilim adamları kadar engin bir bilgi birikimine sahip ve aynı zamanda kağanın gözdesi olan bir Hazar Yahudisiyle tanıştı. Adı bilinmeyen bu Yahudi, Yitzhak'ın isteği üzerine Hazar tarihi ile ilgili bir deneme kaleme aldı.[63] Zuckerman'a göre mektubun orijinali tahminen 949 yılında yazılmıştı.[64] Zuckerman devam ediyor:

> Mektubun, içeriğinde anlatılan olaylardan en fazla beş yıl sonra yazıldığına ve Constantinopolis'te Hasdai ibn Shaprut'un habercilerine teslim edildiğine inanmak için her türlü nedenimiz var.[65]

Bu metin, günümüzde *Schechter Letter* ya da *Cambridge Document* (Cambridge Belgesi) olarak bilinmektedir. 1890'ların sonunda, Solomon Schechter bunu ve diğer önemli *Genizah** belgelerini, Kahire'deki eski bir sinagogda bulmuştu.[66] Kahire Genizah Belgeleri, yüzlerce yıldır el sürülmemiş olarak durduğu karanlık

**Judaizmde, eski bilgilerin kaydedildiği bir çeşit veri havuzu da denilebilecek kutsal el yazmaları ve dini objelere verilen ad. Bunlar genellikle, sinagogların tavan aralarında ya da mahzenlerinde saklanırdı.(Ç.N.)*

bir mahzende bulunmuştu. 1896 yılında, İngiltere Cambridge'e getirilen bu değerli ortaçağ kayıtları, hala Cambridge Üniversitesi Taylor-Schechter Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir.

The Schechter Letter, Hazarların ve Ermenistan'dan Hazarya'ya göç eden Yahudilerin evlilikler yaparak, nasıl "tek bir halk haline geldiklerini" de anlatmaktadır.[67] Belgede bahsi geçen kişi, sıradışı bir Yahudi askerdi; Hazarya'nın amaçları için savaşan soylu bir savaşçıydı ve Hazarya'nın düşmanlarına karşı büyük bir zafer kazanmıştı. Bu zaferin sonunda, Hazarlar bu Yahudiyi ordu komutanı (bek) olarak atamışlardı. Bundan dolayı, belgenin yazarı bu Yahudiyi, Yahudi krallık hanedanının kurucusu olarak addetmektedir.

The Schechter Letter daha sonra, dini tartışmaya ve Judaizmin kraliyet ailesi ve sıradan halk tarafından resmen kabul edilmesine kadar giden olayların bir başka uyarlamasıyla devam eder. Tanrı, dini inançlarını Judaizm çerçevesinde yenilemesi için kralı etkilemişti. Karısı Serakh ve babası da kralı Judaizme dönmesi için teşvik etmişlerdi. Kralın, Judaizmi tüm unsurları ile kabul etmesi, Bizanslı ve Arap hükümdarları öfkelendirmişti.[68] Kral, kendi inançlarını tanımlamaları için, sarayına Yahudi, Müslüman ve Hıristiyan bilgelerini davet etmişti. Her biri, kendi inançlarının faziletlerini anlatmıştı; fakat Yahudi bilge Torah'ı ve eski İsrail toplumlarını anlattığı zaman, Yunanlı ve Arap bilgeler, Yahudinin söylediklerinin tamamen doğru olduğunu onaylamışlardı. Bununla birlikte, bazı konular hala daha tam olarak açıklanmamıştı. Hazar yöneticiler bununla ilgili olarak, Yahudi bilgeye Tizul'daki mağarada saklanan Torah kitaplarını sormuşlardı. Yahudi bilgenin bu kitapları da açıklamasından sonra, Hazarlar ve İsrailliler Judaizmi her yönüyle kabul etmişlerdi. Belgenin tam bu bölümünde, Hazarya'ya Yunanistan, Bağdat ve Horasan'dan göç eden Yahudilerden bahsedilmektedir. Bir Yahudi bilgesi yargıç olarak (*kağan*) atanmıştı. Bu arada, bekin adı Sabriel olmuştu.[69]

Belge, onuncu yüzyıl Hazarya'sının askeri meselelerini, özellikle de Alan-Hazar ve Hazar-Rus etkileşimini (bkz.bölüm 7 ve 8) tasvir ederek devam ediyor.

Mektupta anlatılan olaylar, tarihsel olarak doğrulanmaktadır. Barselona Hahamı Yehudah ben Barzillai, Sabbath kuralları ve Yahudi bayramları üzerine yaklaşık olarak 1100 yılında yazdığı bilimsel incelemesi *Sefer ha-'Ittim*'de bahsettiğinden beri, belgenin orijinal olduğu biliniyor.[70]

The Schechter Letter, ünlü Sefardik diplomat, Hasdai bar Yitzhak ibn Shaprut'a hitaben yazılmıştı. Birçok bilim adamı, Hasdai'nin Kral Joseph'e yazmadan önce mektubu okuduğunu, bu yüzden belgenin Shaprut'a Hazar liderleri ile doğrudan temas kurma ilhamı verdiğini öne sürmüşlerdir.

HAZAR YAZIŞMALARI

Hasdai ibn Shaprut'un onuncu yüzyıl Hazar Kralı Joseph ile yaptığı ünlü "Hazar Yazışmaları", Hasdai'nin, bağımsız bir Yahudi krallığının hala varlığını sürdürdüğünü tam olarak doğrulama isteğinden doğmuştur.[71]

Bir hekim olan Hasdai, İspanya'nın Kordoba şehrinde yaşıyordu. Hasdai, Kral Joseph'e, Horasanlı gezgin tüccarlardan, Hazarya adında bir Yahudi krallığının varlığını öğrendiğini yazmıştı. İlk başta biraz kuşku duymuştu; fakat Bizans büyükelçileri Hazarya'nın gerçekten varolduğunu doğrulamıştı. Elçiler Hasdai'ye, Kral Joseph tarafından yönetilen, *Al-Kuzari* adında bir krallık olduğunu ve Hazaryalı tüccarların buradan Bizans'a balık, kürk ve daha birçok mal getirdiklerini söylemişti.[72]

Gittikçe artan bir umutla, Hasdai Hazar Kralı'na bir mektup iletmenin yollarını araştırdı. Nathan'ın oğlu Yitzhak, Hasdai'ye mektubunu Hazarlara götürmeyi teklif etti; fakat -kabileler arasındaki savaşlar ve Karadeniz'in fırtınalarının güvenli bir sefere izin vermemesi nedeniyle- Hazar'a giden yollar güvensiz olduğu için, mektubu Constantinopolis'ten öteye götüremedi. Bununla birlikte, Hasdai *The Schechter Letter*'ı geri almayı başardı. Hasdai

mektubu göndermenin yollarını aramayı sürdürdü. 953 yılı civarında, Givlim Kralı'nın büyükelçileri olan iki Orta Avrupa Yahudi'si, Saul ve Joseph, mektubu *Saqlab Givlim* (Slav Hırvatistan)'den Macaristan'daki Yahudilere göndermeyi kabul ettiler. Mektup buradan son durağı olan Hazarya'ya gitmek üzere, önce Rusya oradan da Bulgaristan'a iletilecekti. Saul ve Joseph, Hasdai'ye, 947 yılında Mar'Amram adında kör bir Hazaryalı Yahudi bilginle tanıştıklarını söylemişlerdi. Amram, Hazar Kralı'nın sarayında yaşayan ve onunla aynı masada yemek yiyen bilge bir İsrailli idi.[73]

Yaklaşık olarak 954 yılında[74], Hasdai'nin yazın danışmanı Menahem ben Jacob ibn Saruq[75], Hasdai'nin talimatları doğrultusunda, mektubun son taslağını hazırladı. Hasdai mektupta, Hazar Kralı'na ülkesinin nasıl bir yer olduğu, ordusunun büyüklüğü, krallığın yönetim yapısı, Judaizm kurallarına ne derece uyulduğu ve egemenliği altında hangi klanların yaşadığı gibi, birçok soru soruyordu. Mektup Hazar Kralı'na, bir Alman Yahudisi olan Haham Jacob ben Eliezer tarafından iletildi.[76]

Kral Joseph'in cevabı, Hasdai'ye yaklaşık 955 yılında ulaştı. Joseph mektupta, atası Bulan'ın sünnet olduğunu, Judaizmi resmen kabul ettiğini ve büyücüler ile putperestleri krallık topraklarından kovaladığını ve sadece tanrıya inandığını anlatıyordu. Cevapta, Hazarların, Kafkas dağlarının güneyindeki Ardabil (Erdebil)[77] şehrine saldırmalarından sonra, kutsal kitapta anlatıldığı şekilde, şamdanları, masaları, kutsal kasesi ve sunağı ile bir tabernacle inşa edildiği yazılıyordu. Bulan, rüyasına giren melek bunu yapmasını buyurduğu için, bu sunağı inşa ettirmişti. Bulan'a, eğer buyrukları yerine getirir ve bir sinagog inşa ederse, Tanrı tarafından yardım göreceğine dair söz verilmişti.

Joseph'in cevabında bahsettiği bir başka önemli nokta da Bulan'ın varisi Kral Obadiah'ın birçok değişik ülkeden Yahudi bilginlerini, Torah'ın, Talmud'un, Mishnah'ın ve duaların anlamlarını öğretmeleri için Hazarya'ya çağırmasıydı:

> O günlerden sonra, Bulan'ın oğullarının oğullarından olan Obadiah kral oldu. Obadiah namuslu ve adil bir adamdı. Krallığı yeniden düzenledi ve Yahudi dinini tam anlamıyla ve doğru bir şekilde kabul ettirdi. Sinagoglar ve okullar inşa etti, birçok İsrailli din bilginini ülkeye getirdi ve bunları altınlarla ve gümüşlerle ödüllendirdi. Bilginler, ona yirmi dört kitapta (Torah), Mishnah, Talmud

ve Khazzan tarafından şart koşulan duaları açıkladılar. Obadiah Tanrı'dan korkar, kanunlarına ve emirlerine büyük sevgi duyardı.

Kral Obadiah'ın dinde yaptığı bu reform yaklaşık olarak 860'lar ya da 870'lerde meydana gelmişti.[78] Birçok bilim adamına göre, Obadiah'ın bu dine olan hevesi, Hazar halkının Yahudi kutsal kitaplarını tanımasına ve böylece birçok Şamanist Hazaryalının Judaizme dönmesine neden olmuştu. Hazarların Talmud ve Mishnah'ı öğrenmiş olmaları, Hahamlık (Rabbinik) Judaizmine eğilimli olduklarını göstermektedir.

Obadiah'tan sonra tahta, oğlu Hezekiah, Hezekiah'tan sonra da onun oğlu Menasheh geçmişti. Bundan sonra, Menasheh yaşayan bir varis bırakmadığı için, yerine Obadiah'ın kardeşi Hanukkah kral oldu. Bunları takip eden tüm Hazar krallarının adları da İbrani adlarıydı. Yehudah ben Barzillai'ye göre, Yahudi kralların adları tahta geçtikleri sıraya göre şöyleydi: Bulan, Hezekiah, I. Menasheh, Yitzhak, II. Menasheh, Benjamin, Aaron ve Joseph.[79] *Kral Joseph'in Cevabı* daha eksiksiz bir sıralama veriyor: Bulan; Bulan'ı takip eden bir ya da birkaç kral, sonra Obadiah, Hezekiah, Menasheh, Hanukkah, Yitzhak, Zebulun, II. Menasheh, Nisi, Aaron, Menahem, Benjamin, II. Aaron ve Joseph. Görüldüğü gibi, Yehudah ben Barzillai'nin sıralamasında Obadiah yer almamaktadır; fakat bu, Zuckerman'ın söylediği gibi, Obadiah'ın var olmadığı anlamına gelmez. Ne olursa olsun, her iki liste de Benjamin ve Aaron' un, Joseph'ten önce olduklarını doğruluyor.

Kral Joseph'in Cevabı'nın her iki kopyasının da gerçek bir belgeye dayandıkları ve sahte olmadıkları yaygın olarak bilinen bir gerçektir.[80] Hem Haham Yehudah ben Barzillai hem de Haham Abraham ibn Daud, on ikinci yüzyılda yazdıkları kitaplarında *cevap*tan bahsetmektedirler.

KIEV MEKTUBU

Kiev Mektubu (*The Kievan Letter),* Kahire Genizah'tan gelen ve daha önce tanımlanamamış olan bir bölüm belgeyi inceleyen Norman Golb tarafından, 1962 yılında bulundu. Mektubun üzerinde tarih olmadığı için, kesin olarak yazıldığı tarihi söylemek çok güç; fakat çoğunluk tarafından, muhtemelen onuncu yüzyıldan kalma olduğu düşünülüyor. Omeljan Pritsak'a göre, mektubun tarihi, Kiev'in Hazar hakimiyeti altında olduğu 930 yılı civarına denk geliyordu.[81] Diğer tarafta, Leonid Chekin mektubun Pritsak'ın öne sürdüğü 930 yılından daha erken bir tarihte, 870 ile 930 yılları arasında yazıldığını iddia ediyordu.[82] Kiev mektubu parşömen üzerine yazılmıştı ve son yıllarda Hazarlar ile ilgili olarak ortaya çıkarılan yegane yeni, fakat şimdiye kadar bulunan belgelerin de en eski olanıydı.

Mektubun konusu, Jacob ben Hanukkah'ın yaşadığı talihsiz olaydı. Bu tavsiye mektubunu Jacob'un adına, Kievli Hazar Yahudileri yazmışlardı. Jacob'un kardeşi faiz karşılığı borç para almıştı; fakat uğradığı bir saldırıda hayatını kaybetmiş ve aldığı para da çalınmıştı. Borç verenler bu olayı öğrenince, kardeşine kefil olan Jacob'u hapsetmişlerdi. Jacob, Kievli Hazar Yahudileri borç ve-

renlere altmış altın sikke ödeyip onu özgürlüğüne kavuşturuncaya kadar, bir yıl boyunca tutsak kaldı. Mektubun amacı, eksik olan kırk sikkenin, diğer Yahudi toplulukları arasında tamamlanmasıydı. Mektubu yazanlar, diğer yoldaşlarını, Jacob'a lütufkar bir katkıda bulunmaları için teşvik ediyorlardı:

> Efendiler, şimdi gözlerinizi cennete çevirin ve uygun şekilde davranın; çünkü hayırseverliğin gücünü bilirsiniz; çünkü hayırseverlik insanları ölümden kurtarır.[83]

Belge, İbrani harfleri ile İbranice yazılmıştı; fakat sayfanın sol alt köşesine, fırça kalem ile Türki runik formda bir kelime eklenmişti. Altı harften oluşan runik kelime, Hazar dilinde "okudum" anlamına gelen *[h]oqurüm* idi.[84] Bu sözcüğün İbranice bir belgede yazılı olması, mektubu hazırlayan Hazar memurlarının, hem İbraniceyi hem de Hazar dilini bildiklerini gösteriyor.

En ilginç kısmı ise mektubu Jacob adına yazan on bir Hazar Yahudisinin imzalarıdır; çünkü isimleri İbrani ve Hazar kökenli isimlerin karışımından oluşmaktadır. Onuncu yüzyıldaki Kiev Yahudi toplumunun bu on bir üyesinin isimleri aşağıda verilmiştir:

Abraham ha-Parnas ("bağış yapan")	Kufin bar Joseph
Yitzhak ha-Parnas ("bağış yapan")	Reuben bar Simson
Yehudah bar Yitzhak Levi	...el bar Manäs
Gostata bar Kiabar Kohen	Hanukkah bar Moses
Manär bar Samuel Kohen	Yehudah (unvanı Sawarta)
Sinai bar Samuel	

İki imzadaki isim Kohen ve bir tanesindeki de Levite olmasına rağmen, bu Hazarların büyük Birçoğunluğu, muhtemelen proselitlerin soyundan geliyorlardı. Kohen (Aaronit Papaz) ve Levite (İsrail Klanı Levi'nin mensuplarını belirtir) unvanları babadan oğula geçmesine rağmen, Golb, Şamanist Tengri rahiplerin (*qam*), Judaizme döndükten sonra bu unvanları aldıklarını öne sürmektedir.[85] Hatta Israel Kasovich'e göre, Bulan'dan sonra gelen ve Shem değil Japheth'in soyundan geldiklerini iddia eden Hazar kralları, kendilerini "Kohanim" olarak adlandırmışlardı.[86] Bilim adamlarının bir kısmı, İsrailoğlu olmayan kimselerin Kohen ve Levi unvanlarını almalarına, Judaizm kanunlarınca izin verilmediği gerekçesiyle, Golb'un hipotezine karşı çıkıyorlar. Hazarya'daki

Kohanim ve Levite'leri, Türki kadınlarla evlenen Orta Doğulu Yahudilerin torunları olarak açıklamak mümkündür.

Kiev Mektubu'ndaki isimlerin ne anlama geldiği ve kökenlerinin neresi olduğu konusu, bilim adamları arasında birçok tartışmaya neden olmuştur. Gostata'nın baba adı Kiabar, onun bir Kabar olduğunu belirtiyormuş gibi görünüyor.[87] Kiev kayıtlarına dayanarak; Kiabar ile Kiev'in, nüfusunu Yahudilerin oluşturduğu, Kopyrev Konets bölgesi arasında pekala bağlantı kurulabilir (bkz.bölüm 2). Pritsak, Gostata'nın, Türki Bulgar Klanı mensubu Gostan'dan geldiğini ileri sürmüştü.[88] İmzaların içinde yer alan diğer Oghurik Türk isimleri Manär (büyük adam) ve Manäs (en büyük)'tır.[89] Pritsak, Kufin ismi ile Kuzey Kafkasya'daki Kuban Nehri ve bu bölgede yaşayan Kup'i Klanı arasında bir ilişki kurmuştur. Pritsak aynı zamanda, Yehudah'ın unvanı olan "Sawarta"nın, Yehudah'ın Türki bir klan olan Sabirlere mensup olduğunu gösteriyor olabileceğini kaydetmiştir.[90] Diğer tarafta ise Rus tarihçi A. N. Torpusman, Gostata (Gostyata?), Kufin (Kupin?) ve Sawarta (Severyata?)'nın, gerçekte Doğu Slavlarına ait isimler olduğunu iddia etmiştir.[91]

Kiev Mektubu'nda bunlardan başka neler var? Mektuptaki "bu dünyadaki meyveleri yiyeceksiniz" gibi deyimler, ortaçağ boyunca Yahudilerin yazdıkları diğer mektuplarda kullandıkları tipik Judaik deyimlerdi.[92] Golb'a göre buradan çıkarılması gereken sonuç; Kiev'de yaşayan Hazarların Hahamlık Judaizmini uyguladıklarıdır. Golb, mektubun aynı zamanda, birçok sıradan Hazarın Judaizmi inanç olarak benimsediklerini de gösterdiğini açıklamaktadır:

> "Kiev Mektubu'nun, Hazarlarla ilgili diğer İbranice metinlerin özgün belgeler olduklarını gösterdiğini ve hepsinin birlikte, Hazarya'da Judaizmin yalnızca yönetim kademesiyle sınırlı kalmadığını; aksine, Hazarya'daki yerleşim birimlerinde çok güçlü bir şekilde kök saldığını, hatta Kiev sınırlarına kadar yayıldığını da ortaya koyduğunu söyleyebiliriz."[93]

JUDAİZMİN HAZARLAR ARASINDAKİ YAYGINLIĞI

Hazarlar arasındaki Judaizmi anlatan çeşitli ortaçağ belgeleri, günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüze kadar gelebilen, Arap ve Karait kaynakları ile diğer kaynaklar, Yahudilerin Hazarlar üzerinde çok etkili bir gücü olduğunu ve çok sayıda Hazaryalının Yahudiliğe döndüğünü göstermektedir.

Hazar krallarının dönüşümü, Judaik uygulamalara geçişin yalnızca ilk adımıydı. Judaizm, dokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru, kısmen kral Obadiah ve ardıllarının uyguladığı hararetli Judaizm taraftarı politikaların da etkisiyle, Hazarya'nın her tarafına yayılmaya başlamıştı.[94] Onuncu yüzyıla gelindiğinde, Judaizmin Hazarlar arasında hakim din olduğunu gösteren çok sayıda gösterge vardır.

Sekizinci yüzyılda Hazar kağanlarının ya da beklerinin hangi birinin Yahudi olduklarına dair bir kanıt yoktur. *The Life of Saint Abo* (Aziz Abo'nun Yaşamı), 782 yılında Hazar kağanının pagan olduğunu çok açık bir şekilde anlatmaktadır.[95] Bu dönemdeki kağanlar -Baghatur Kağan gibi- Türk isimleri taşıyorlardı ve Judaizmin etkili olduğunu gösteren hiçbir iz de yoktu. Aslında bu dönemde -Ermenistan'dan ve Kırım ile Taman yarımadalarındaki ko-

lonilerden göçenler gibi- Hazarya'da birçok Yahudi toplumu vardı; fakat bunlar ne kağanı ne de beki kendi dinlerine dönmeye ikna edememişlerdi.

Judaizmin Hazarya'daki ilk dönemlerinde, Yahudi dini yalnızca Hazarya'yı yöneten kesim arasında ağırlıktaydı. Hazarların büyük Birçoğunluğu hala daha, Yehova'ya değil, Tengri'ye tapıyordu. Yehudah ha Levi'ye inanırsak, hükümdar (muhtemelen bek) 740 yılı civarında dönmüştü. Diğer taraftan, eğer al-Masudi'nin verdiği tarih doğruysa, hükümdarın döndüğü tarih 786 ile 809 yılları arasındaki bir tarihti. Ibn Khordadbeh ise 846–885 yılları arasındaki dönemde yalnızca bekin Yahudi olduğunu yazmıştır.[96] Ne yazık ki *The Schechter Letter*, Hazarya-İsrail karışımı olan muzaffer komutanın, Bulan (Sabriel)'ın, ne zaman Hazar beki olduğu ya da Yahudi bilgesinin ilk Yahudi Kağan olarak ne zaman atandığı ile ilgili bir tarih vermiyor. Bununla birlikte, bu iki olayın oluş sırası: Yahudi bekin, kağan olan Yahudiden önce tahta geçtiği şeklinde saptanmıştır. Herhangi birisi, ilk Yahudi Bek'in Judaizmin kuralları ve ritüelleri hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığını ve 861 yılında Judaizme kesin olarak geçilmeden önce, Judaizmi Hazarya'da yalnızca en temel kurallarıyla uygulamakla yükümlü olduğunu düşünebilir. Bulan'ın 840 ve 850'ler boyunca süren iktidarı sırasında, Hazarya'yı Judaizme tam anlamıyla ve içtenlikle bağlı kalmadan ya da Judaizmin halk arasında yayılması için uğraşmadan yönetmiş olması pekala mümkündür; bu da ibn Khordadbeh'i, Hazarya'da hiç kimsenin Yahudi olmadığı sonucuna götürmüştür. Bu arada, kağan Şamanizme bağlı kalmıştı ve ismen de olsa Yahudileşmiş olmasına rağmen (*Sefer ha-Kuzari*'de anlatıldığı gibi) pagan tanrılarına bağlılığının sürdüğünü açıklayan yardımcısı bek, hala daha kağanın inancının etkisi altındaydı.

Ibn Khordadbeh'in çalışması, Judaizmin Hazar İmparatorluğu'ndaki ilk dönemlerini anlatmaktadır. 860'larda, kağanlık tahtına, ilk defa olarak, bir Yahudi geçmişti. Bu konuyu, İranlı tarihçi ibn Rustah, 903 yılında Hazar yöneticilerinin (kağan, bek, generaller ve şefler) ve soylularının Judaizme inandıklarını; fakat Hazar halkının tamamının hala Şamanizme bağlı olduğunu yazdığı kitabında ele almıştır.[97] Ibn Rustah'ın bilgisinin, dokuzuncu yüzyıl sonlarından kalma isimsiz bir belgeye dayandığı hemen hemen kesindir.[98] Bu yüzden, onuncu yüzyıldaki olayları yansıtmamaktadır.

Yahudi kağanlar ve bekler, kendilerini tamamen yeni dinlerine adamışlardı. Arap seyyah ibn Fadlan, kağanların adanmışlığına bir örnek olarak, Müslümanların Dar al-Babunaj'da bir sinagogu yıktıklarını öğrenen bir kağanın, misilleme olarak Atil'deki bir caminin minaresini yıktığını ve müezzinleri öldürdüğünü anlatmaktadır.[99] Yöneticilerin Judaizme gösterdikleri bu bağlılık, imparatorluk halkını da geniş ölçüde etkilemişti.

Hazar Judaizasyonu'nun –Judaizmin sıradan Hazar halkının arasında yayılmasının- son dönemi, Obadiah'ın saltanat dönemi ile 930'lu yıllar arasında bir tarihte meydana gelmiştir. Ibn Fadlan yaklaşık 921 ya da 922 yılında; "Hazarlar ve kralları Yahudiydi"[100] diye yazarken, Ibn al-Fakıh 902 yılında; "Hazarların tamamı Yahudiydi; fakat yakın zamanlarda Judaist olmuşlardı demektedir.[101] Al-Masudi 943 yılında, kağan, maiyeti ve Hazar klanı üyelerinin Yahudi dininin gereklerini uyguladıklarını aktarmıştı.[102] Tahminen Al-Mukaddisi, 985 yılında derlediği *Descriptio Imperii Moslemici* adlı eserinde; "O ülkede [Hazarya'da] en çok; koyun, bal ve Yahudi vardır" demektedir.[103] Bu bölümde Abd al-Jabbar, Hazarların, aralarında Sabbath ve bayram günleri çalışmamak, yasaklanmış hayvanların etini yememek, sünnet olmak gibi kuralların da bulunduğu, Torah'ın getirdiği tüm yükümlülükleri kabul ettiklerini yazmıştır. Aquitaine Keşişi Druthmar 864 yılında yazdığı *Expositio in Matthaeum Evangelistam'* da "...bunların hepsi [Gazari]Yahudi dininin gereklerini yerine getirmektedirler. Bununla birlikte, ırkdaşları olan Bulgarlar, kısa bir süre önce Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir." diye yazar.[104] Tüm bu kaynaklar, aristokrat sınıfa dahil olmayan çok sayıda Hazaryalının Judaizmi kabul ettiğini göstermektedir.

Onuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar yazılmış olan ve bu ifadelerle çelişen Arapça kayıtlar da mevcuttur. Örneğin: al-Istakhri, (tarihi 932 ya da 951 yılı olarak tahmin edilen) tuttuğu bir kayıtta, Yahudilerin Müslümanlar ve Hıristiyanlarla karşılaştırıldıklarında, yönetim kademeleri dışında, Hazarya'da sayısal olarak çok küçük bir grup olduklarını ifade etmektedir.[105] Bunun yanında, kral ve yardımcılarının Judaizmi kabul ettiklerini de eklemiştir. Yine buna benzer şekilde, al-Bakri (yaklaşık olarak 1094 yılında) Hazar İmparatorluğu halkının büyük bir kısmının Müslüman ve Hıristiyanlardan oluştuğunu yazmıştır; "...fakat aralarında putperestler ve farklı mezheplere mensup olanlar da vardı; ancak, kralları Yahudi dinine inanıyordu."[106] Anonim bir on ikinci yüzyıl

kaynağı olan *Risalat fi'l Aqalim,* Hazarya halkının büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunu; fakat krallarının Yahudi olduğunu aktarmaktadır. Eski Arapça kaynakların bir özetini çıkaran Yakut (yaklaşık olarak 1229'da), "Yahudilerin sayısıyla karşılaştırıldığında, Hazarya'daki Müslüman ve Hıristiyanlar daha çoktur" demektedir.[107] Bu dört Arap kaynağının şu şekilde yorumlanması gerektiğine inanıyorum: Hazar İmparatorluğu, bünyesinde (Müslüman Bulgarlar, pagan Slavlar, pagan Hunlar vb. gibi) Yahudi olmayan birçok halkı barındırırken, (sayıca diğer gruplardan daha üstün olan) Hazar halkı, diğer delillerin gösterdiği gibi, ırksal olarak, büyük oranda Yahudiydi. Diğer bir deyişle, bu kaynaklar Judaizmin sadece Hazar Klanı arasındaki değil, Hazar İmparatorluğu sınırlarında yaşayan tüm halklar arasındaki yaygınlığını anlatıyormuş izlenimini vermektedir. Bu dört kaynağın Hazarya'daki büyük Yahudi varlığını yadsımasının, en azından üç tane daha başka nedeni olması muhtemeldir: Arap yazarlar, Kırım, Sarkel, Kiev gibi, Judaizmin en yaygın olduğu batı bölgelerinde yaşayanlardansa, Volga ve Hazar Denizi kıyılarında yaşayan Hazarlardan söz ediyorlardı; Yazarlar Müslüman oldukları için, Judaizmin imparatorlukta yaygın olarak kabul görmüş olmasını itiraf etmeye istekli değillerdi; ya da yazarların bilgileri, ibn Rustah'ın olduğu gibi, güncel olmayan kaynaklara dayanıyordu.

Karait, İran ve Yahudi kaynaklarında, Judaizmin Hazarlar arasında birinci din olduğunu kanıtlayan başka deliller de vardır. Onuncu yüzyılın ilk yarısında, Karait tarihçi ve kutsal kitap yorumcusu Jacob al-Kirkisani, yazdığı *Kitab al-Riyadh wa'l-Khada'iq* (Parklar ve Bahçeler Kitabı)'de, Hazarların Judaizmi kabul ettiklerini yazmıştır.[108] Diğer Karait yazarları, Hazar Yahudilerini reddetmişler ve onlara "gerçek Yahudi" yerine *mamzerim* demişlerdir. Örneğin; Bizanslı Jacob ben Reuben şöyle yazar:

> "[Peygamber] Zachariah (Zekeriya) "Aşdot'ta melez bir halk oturacak" (Zekeriya 9:6) derken, Diaspora'daki Yahudi cemaatine girecek olan Hazarları kast etmişti." [109]

Japheth ben Ali ya da Jeshuan ben Yehudah tarafından, Arapça yazılmış olan bir başka Karait tefsirinde de Hazarların *piç* melezler olduğunu anlatmak için Zachariah'ın ayeti kullanılmıştır:

> "Biz ulusların Nebukadnezar gelip onları ülkelerinden çıkarmadan ve onları birbirlerine karıştırmadan önce bu durumda olduğunu ve bilinmeyen adetlerinin muhtemelen Ammonitler ve Moabitler'in adetleriyle aynı olduğu-

> nu anlattık. Bu durum, aralarındaki Yahudi olmayanları (al-Goyim) ayıran [Peygamber Eliyahu*] gelinceye kadar devam etti. Ve onlar birbirlerinden haberdar oldular ve eski durumlarına döndüler. Ve şöyle söylendi: "Aşdot'ta melez bir halk oturacak" (Zachariah 9:6) ve bu da İsrail kavminin Aşdot'u ve civarını, yerleşmeleri için onlara verdiğinin deliliydi. Bu kavmin Hazarlar olduğu ortaya çıkacaktı ki bunlar, Yahudi dinini büyük sürgün zamanında kabul etmişlerdi. Judaizmi büyük göçten önce kabul edenlere gelince; Yüce Tanrı onları, Ezekiel 47:23 te belirtildiği gibi, çoktan İsraillilerin arasına yerleştirmişti: "Ve o yabancı hangi kabilede konuksa, mirasını orada vereceksiniz." [110]

Bir diğer Ortaçağ kaynağı, İranlı Denkart da Hazarların Judaizmini eleştiriyor; fakat farklı bir nedenden dolayı:

> Dine gelince, çok açıktır ki inancın aralarında yaygınlaşmasıyla, inancın gücü ve büyüklüğü aralarındaki kavgaları bitirdi ve mutluluk ve kazanç getirdi; fakat ne zaman ki sahte öğretiler üzerlerine çullanmaya başladı ve aralarına yerleşti, o zaman değiştiler. Bu yüzdendir ki Roma'daki sahte İsa öğretisi, Hazarlar arasındaki Musa öğretisi ve Türkistan'daki Mani, bunların daha önceleri sahip oldukları güç ve ihtişamı yok etti ve sonunda, yıkık bitik bir ülkeye döndüler ve Manikizm**, Roma'da felsefenin yıkıldığı gibi yıkılıp gitti.[111]

Oldukça bilgili birkaç Sefardik alim de Hazarların Judaizme dönüşünü yazmıştır. Bir İspanyol Yahudisi olan, yazar Abraham ibn Daud (tahminen 1110–1180) 1161 yılında yazdığı *Sefer ha-Qabbalah* (Hadis Kitabı)'nda konuya şöyle yer vermiştir:

> Yabancı memleketlerde, Sala kentinden yayılmış Yahudi toplumlarına rastlarsınız. Bunlar Magrip ülkesinde, tüm Afrika'da, Mısır'da, Arabistan, Babil, Elam, İran, Dedan, Girghasitlerin ülkesi Jurjan, Tabaristan, Dalyam ve proselit Hazarların yaşadığı Itil Nehri civarında yaşarlar. Hazarya Kralı Joseph, Hasdai'ye bir mektup yazmış ve kendisinin ve tüm halkının ilahi dine inandıklarını bildirmişti.[112]

İlyas Peygamber. (Ç.N.)

***"Aydınlanma Havarisi" ya da "en büyük aydınlatıcı" olarak ta bilinen Mani tarafından, İ.S.üçüncü yüzyılda İran'da başlatılan iki inançlı din akımı.(Ç.N.)*

Hazarya'nın çöküşünden sonra, yabancı ülkelere yerleşen Hazar Yahudileri hakkındaki bazı tanımlamalar da oldukça anlamlıdır. Ibn Miskawayh'ın yazdığı, 965 yılında Hazar Kralı hariç , "tüm" Hazarların İslam'ı kabul ettikleri doğrudur[113]; fakat Miskawayh, yalnızca Harezmliler tarafından fethedilen Hazarlardan söz ediyordu (bkz.bölüm 8). Bu belirli Hazar grubu, Judaizmi gönüllü olarak değil, politik nedenlerden dolayı yapılan baskılarla terk etmişti. Bu sırada, birçok Hazar hala Yahudiydi. Bu durum, *The Rus'ian Primary Chronicle* ve Haham Petakhiah'ın seyahat günlüklerinde de Solomon ben Duji ve oğlu Menahem ben Solomon adındaki iki Hazaryalı tarafından Hazar Yahudileri arasında başlatılan Mesihi hareketinin anlatıldığı bazı üstü kapalı kayıtlarda olduğu gibi, doğrulanıyor (bkz.bölüm 9).

Bu bölümde alıntı yapılan kaynakların büyük bölümü, bu bölümde daha önce bahsedilen; *The Schechter Letter, King Joseph's Reply, Kol Yehudah, Sefer ha-Kuzari, the Kievan Letter ve Dimashqi* gibi kaynaklarda yer alan ve Hazar Judaizmini kanıtlayan delillerle tutarlıdır.

ARKEOLOJİK KANITLAR

Daha önce sözü edilen ve Judaizmin, kraliyet ailesine mensup olmayan Hazarlar arasında da var olduğunu kanıtlayan delillere ek olarak, hatırı sayılır çoklukta arkeolojik ispat da mevcuttur.

Hazar Yahudilerinin Phanagoria'da (Tmutorokan) yaşadıkları kesin olarak bilinmektedir; çünkü Taman Yarımadası'nda, bir yüzüne (yedi kollu menorah, shofar, lulav gibi) Yahudi sembolleri, diğer yüzüne ise Türk klan sembolleri (*tamga*) kazınmış olan, altmıştan fazla mezar taşı bulunmuştur.[114] Bu taşlardan birçoğu sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllara tarihlenmiştir.

Kırım Yarımadası'nda bulunan Hazar mezar taşlarında da shofar, menorah ve Aaron'un asası gibi figürlerin yanında Türk klan sembolleri de görülmektedir.[115] Chufut-Kale'de bulunan ve İbranice yazılmış mezar taşlarından bir tanesi 846 yılından kalmıştır. Geri kalanların birçoğu da onuncu ve on birinci yüzyıllardan kalmadır (bkz.bölüm 9). Hazar Yahudilerine ait mezarlar, Kerch boğazında da bulunmuştur.[116] 1996 yılında bir Rus araştırma ekibi, Kerch'teki bir dağda duvarlara oyulmuş birkaç menorah figürü bulmuştu.

Taman ve Kırım Yarımadası'nda bulunan objeler, bu Yahudilerin Türk kökenli olduğunu göstermeleri bakımından, oldukça değerlidir.

Kanıtların en ilgi çekici olanlarının bir kısmı Sarkel'de bulunmuştur. Sarkel'de bulunan tuğlaların ve taşların üzerlerine kazınmış olan canlı varlıkların resimleri, geometrik desenler ve semboller, Türk runikleri ve Yahudi menorahları ve bazı Hazar sembolleri ile kare şeklindeki İbrani harflerine benzer harfler, antik Kırım yerleşimlerinde ortaya çıkarılanlara çok benzemektedir.[117] Verkhneye Saltovo ve Sarkel'de bulunan Hazar mezarlarından çıkarılan bronz aynaların üzerinde, altı köşeli Davut yıldızı kabartmaları vardır.[118] Birkaç bilim adamı, Sarkel'in tam ortasında bir sinagog olduğunu iddia etmektedir. Sarkel yakınlarındaki bir köyde de altından yapılmış gerçek bir Hazarya menorahı bulunmuştur.

Rostov Müzesi'ndeki bilim adamları, kazılardan çıkarılan taşınabilir bir sunağın parçalarından, bir Hazarya tabernacle'ı olduğu anlaşılan bir yapıyı, yeniden inşa etmeyi deniyorlardı.

Gelecekte de yeni arkeolojik keşiflerin süreceğini umalım; çünkü bilinmeyen herhangi bir ortaçağ dokümanının ortaya çıkması beklenmiyor.

SONSÖZ

Toplanan kanıtlar, Vladimir Minorsky'nin aşağıda açıkladıklarına benzer güncel, fakat modası geçmiş görüşlerle çelişiyor:

> Judaizm Hazarlar arasında yayılabileceği bir alan bulmuştu; fakat bu alan yalnızca belirli bir kesimin kullanımına özgü kılınmıştı ve yalnızca toplumsal piramidin en tepesindekileri ilgilendiriyordu. Bu arada, halkın büyük çoğunluğu eski göçebe uygulamalarına saplanıp kalmıştı...[119]

Dunlop'un fikirleri de farklı değil:

> Hazarların Judaizmi kabul etmiş Türkler oldukları unutulmamalıdır. Bu da muhtemelen, Hazarların Judaizminin daima yarım yamalak olduğu anlamına gelir.[120]

Bu yargılar artık saf dışı edilebilir. Yeni belgesel ve arkeolojik deliller, Judaizmin sıradan Hazarlar arasında oldukça yaygın olduğunu kanıtlamaktadır.

Sonuç olarak; yalnızca Hazar krallarının ve soylu sınıfın Yahudi dinini kabul etmediği ve Hazar tarzı Judaizmin, standart ilahi inanç olarak tanımlanması gerektiği çok açıktır.

NOTLAR

1. Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akademiai, 1983), sf. 14, 17, 59.

2. Raphael Patai, *The Jews of Hungary* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), sf. 23-24.

3. Vicki Tamir, *Bulgaria and Her Jews* (New York: Sepher-Hermon Press, 1979), sf. 3.

4. Zev Katz, 'The Jews in the Soviet Union," in *Handbook of Major Soviet Nationalities*, ed. Zev Katz, et al. (New York: The Free Press, 1975), sf. 358-359.

5. Vsevolod L. Vikhnovich, "From the Jordan to the Dnieper," *Jewish Studies (Mada'e ha-Yahadut)* 31 (1991): 17- 18.

6. Robert S. MacLennan, "In Search of the Jewish Diaspora: A First-Century Synagogue in Crimea?" *Biblical Archaeology Review* 22:2 (March/April 1996): 46.

7. A.g.e. sf. 46-47.

8. A.g.e. sf. 49-50.

9. Vsevolod L. Vikhnovich, "From the Jordan to the Dnieper," sf. 16-17.

10. A.g.e. sf. 18.

11. Sassani Hanedanı Pers ülkesini (bugünkü İran) yaklaşık 226 yılından 641 yılına dek yönetmişti.

12. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor," *Revue des Etudes Byzantines* 53 (1995): 241.

13. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 3 (New York: Columbia University Press, 1957), sf. 176.

14. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion ," sf. 255.

15. Stanford J. Shaw, "Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire," *Belleten* C. 54:68 (1991): 1081.

16. A.g.e. sf. 1080.

17 Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the Tenth-Eleventh Centuries* (Cambridge, England: W. Heffer and Sons, 1958), sf. 146.

18. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982), sf. 115.

19. A.g.e. sf. 107

20. Abraham E. Harkavy, "Rab Sa'adyah Gaon al debar ha-Kuzarim," in *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*, ed. G. A. Kohut (Berlin: S. Calvary 8c Co., 1897), sf. 245.

21. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 111.

22. Tartışmalar için, bkz. V. Altman, "Ancient Khorezmian Civilisation in the Light of the Latest Archaeological Discoveries (1937—1945), "Journal of the American Oriental Society 67:2 (1947); Itzhak Ben-Zvi, The Exiled and the Redeemed, trans. Isaac A. Abbady (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1961), sf. 212; Hansgerd Gockenjan, Hilfsvolker und Grenzwachter im mittelalterlichen Ungarn (Wiesbaden, West Germany: Franz Steiner, 1972), sf. 45; Simon Szyszman, "Le roi Bulan et le probleme de la conversion des Khazars," Ephemerides Theologicae Lovanienses 33 (1957): 74; Giles Whittell, Cadogan Guides—Central Asia (London: Cadogan Books, 1996), sf. 183.

23. Luc Kwanten, Imperial Nomads (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979), sf. 47

24. Wasilii V. Barthold, Turkestan Down to the Mongol Invasion, 3rd ed., trans. H. A. R. Gibb and T. Minorsky (London: Luzac & Co., 1968), sf. 185.

25. Tarihçi al-Biruni burada, Harezmli bilginlerin 712 yılında kovulmalarını anlatıyor. Kutaiba ibn Muslim ordusunun desteğini kaybettikten sonra, 715 yılında öldürülmüştü.

26. Douglas M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars (New York: Schocken, 1967), sf. 89-90.

27. Antal Bartha, Douglas M. Dunlop, Arthur Koestler, Paul Wexler ve Ananiasz Zajackowski bu görüşü savunanlar arasında yer almaktadır.

28. Omeljan Pritsak, 'The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," *Harvard Ukrainian Studies* 3:2 (Sept. 1978): 280- 281; Omeljan Pritsak, "The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians," in *Ukrainian Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. Howard Aster and Peter J. Potichnyj (Edmonton, Alberta, Canada: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990), sf. 5.

29. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion sf. 243.

30. *Asian Mythologies*, ed. Yves Bonnefoy, trans. Gerald Honigsblum, et al. (Chicago: University of Chicago Press, 1993), sf. 329. Oğuz şamanları yerin altındaki kötü ruhları kovmak, iyi ruhların himayesini sağlamak için transa girerlerdi.

31. Peter B. Golden, "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre- _inggisid Nomads of Western Eurasia," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 44.

32. Sev'yan I. Vainshtein, 'The Turkic Peoples, Sixth to Twelfth Centuries," in *Nomads of Eurasia*, ed. Vladimir N. Basilov, trans. Mary F. Zirin (Seattle: University of Washington Press, 1989), sf. 59.

33. David Marshall Lang, *The Bulgarians* (Boulder, CO: Westview Press, 1976), sf. 33.

34. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz, 1992), sf. 250.

35. *Asian Mythologies*, ed. Yves Bonnefoy, sf. 324,

36. A.g.e. sf. 328.

37 Peter B. Golden, *An Introduction to the History of theTurkic Peoples*, sf. 149-150.

38. *Ulugh-kun* sözcüğü, 1070'lerde Mahmut al-Kashgari tarafından, en büyük karşılaştırmalı sözlük olan *Divan-ı Lugat-it-Türk'e* alınmıştır.

39. Luc Kwanten, *Imperial Nomads*, sf. 45.

40. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1 (New Haven, CT: Yale University Press, 1948), sf. 346.

41. Francis Butler, 'The Representation of Oral Culture in the Vita Constandni," *Slavic and East European Journal* 39:3 (1995): 367.

42. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion . . . ," sf. 244.

43. Francis Butler, "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*," sf. 368, 377.

44. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion . . . ," sf. 245.

45. Francis Butler, "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*," sf. 371.

46. A.g.e. sf. 372.

47. A.g.e. Butler, Hazarların Torah hakkında bilgi sahibi olduklarına ilişkin kaydın, Paganların dahi Eski Ahit'in temel öğelerinden haberdar oldukları gibi yanlış bir varsayım yürüten yazar tarafından *Life of Constantine*'e eklendiğini söyler. Kanıt olaraksa, Butler başka bir kaynaktan alıntı yapar; *Life of Stephen of Perm*'de Aziz Stephen, Perm'de pagan Finlilerle tanıştığını, bunların Torah'ın buyruklarından haberdar olduğunu söylese de bu olayın gerçekliği tartışılır niteliktedir.

48. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion . . . ," sf. 243.

49. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936), sf. 113.

50. Roman Jakobson, "Minor Native Sources for the Early History of the Slavic Church," *Harvard Slavic Studies* 2 (1954): 65.

51. *Bulan* sözcüğü "geyik" sözcüğünün Türki karşılığıdır. Bu sözcük Hazar diline ek olarak Cuvaşça, Tatarca ve Kıpçakçada da görülmektedir. Bulan'ın İbranicesi Sabriel'di.

52. Omeljan Pritsak, 'The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 278, 279.

53. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion . . . ," sf. 246.

54. A.g.e. sf. 250. Eğer bu görüşme, Life of Constantine'de belirtildiği gibi sekizinci yüzyıldan sonra gerçekleştiyse, Yahudi krallarının hanedanı 740-965 yılları arasında değil, yalnızca 861 yılından 965 yılı civarına kadar devam etmiş olmalıdır.

55. Peter B. Golden, Khazar Studies, cilt 1 (Budapest: Akadémiai, 1980), sf. 23; Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 138; Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 13-15, 30. Bkz. Chapter 11 for a refutation of the claim that Karaism existed in Khazaria.

56. Shlomo Pines, "A Moslem Text Concerning the Conversion of the Khazars to Judaism," *Journal of Jewish Studies* 13 (1962): 47.

57. Kol Yehudah, Sefer ha-Kuzari üzerine yapılmış en ünlü tefsirdir. Yitzhak ha-Sangri ile ilgili olarak da, Haham Moscato, Shem Tov ibn Shem Tov tarafından yazılmış olan Sefer ha-Emunot (İnançlar Kitabı)'tan alıntılar yapmıştır.

58. Haham Yitzhak ha-Sangri, muhtemelen Bizans şehri Sangarus'tan ya da Türkiye'nin kuzeybatısındaki Sangarus Nehri (bugünkü Sakarya Nehri) kıyısındaki bir bölgeden gelmiştir.

59. Yehuda HaLevi, *The Kuzari*, trans. N. Daniel Korobkin (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1998), sf. 1.

60. *Jewish Travellers*, ed. Elkan N. Adler (London: George Roudedge 8c Sons, 1930), sf. 83.

61. Hazar kıyılarındaki Warsan Dağları, Kuzey Kafkasya Hunlarının başkentinin adı olan Warachan'ın ismi adı ile adlandırılmaktadır (bkz.Peter B.Golden, "Khazaria and Judaism," sf.139). *Varachan*, Arapçadaki *Balanjar*'ın Ermenice formudur. Varachan Hunları Derbent'in kuzeyindeki Sulak Nehri Havzası'nda yerleşmişlerdi. Pritsak, Varachan'ın muhtemelen günümüzde Makhachkala yakınlarındaki Tarqu olduğunu ileri sürmektedir (bkz.Omeljan... Pritsak "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 263).

62. Yehuda HaLevi, The Kuzari, sf. 55-56.

63. Bu denemenin yazarı, Hazar Kralı'nın maiyetinden olduğunu iddia ediyordu (Paul E. Kahle, The Cairo Geniza (London: Oxford University Press, 1947), sf. 17). Ashtor, denemenin orijinalinin Yunanca yazıldığını ve daha sonra İtalyanca'ya vakıf olan bir Yahudi tarafından tercüme edildiği kuramını ortaya atmıştır (bkz.Eliyahu Ashtor, *The Jews of Moslem Spain*, cilt 1, trans. Aaron Klein and Jenny M. Klein (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1992), sf. 200, 207); fakat, bu kuram çoğunluk tarafından kabul görmemiştir. Pritsak orijinal metnin Arap alfabesi ile İbranice yazıldığını öne sürmektedir (bkz.Norman Golb and

Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 129).

64. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion sf. 241. The extant copy of the Schechter Letter dates back to the eleventh or twelfth century. *Schechter Letter*'ın günümüze gelen kopyası, on birinci ya da ikinci yüz yıla tarihlenmektedir.

65. A.g.e. sf. 259.

66. Bkz. Paul E. Kahle, *The Cairo Geniza*, sf. 7-8, 17.

67. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 107

68. A.g.e. sf. 109.

69. A.g.e. sf. 113.

70. A.g.e. sf. 75. Yehudah ben Barzillai, Schechter Letter'ın bir kopyasını kendi gözleri ile gördüğünü ve metnin orijinalinin Constaninopolis'te yazıldığına dikkat çekerek, metinde dönüşümün hikayesinin olduğu kadar, Kral Joseph ve Aaron'un askeri faaliyetlerinin de anlatıldığına işaret ediyor.

71. Jewish Travellers, ed. Elkan N. Adler, sf. 32. Hasdai ve Joseph'in karşılıklı olarak yazdıkları mektuplar, mükemmel bir İngilizce çeviri ile kısa bir süre önce yeniden yayınlandı. Hasdai'nin mektubu için, bkz. Yehuda ha-Levi, *The Kuzari*, sf.342-349; Joseph'in mektubu için de, bkz. aynı eser, sf.350-357.

72. A.g.e. sf. 27

73. A.g.e. sf. 30.

74. Bazı bilim adamları *The Query of Hasdai ibn Shaprut*'un 961 yılında yazıldığına inanıyorlar.

75. Menahem ibn Saruq Torah üzerine yapılan çalışmalarda rehber görevi yapan; fakat, dil bilgini ve ozan Dunash ben Labrat'tan büyük eleştiriler alan sözlüğü *Mahberet* ile ün yapmıştır.

76. *Jewish Travellers*, ed. Elkan N. Adler, sf. 32.

77. Görünüşe göre, Hazarlar Ardabil'e 730 yılı civarında saldırmışlardır (bkz.Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 274).

78. Douglas M. Dunlop, Obadiah rönesansının yaklaşık olarak 800 yılı civarında ortaya çıktığını iddia etmektedir (bkz. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf.170). Zuckerman'ın araştırmaları ise, 60 ya da 70 yıl daha sonra ortaya çıktığının daha akla yakın olduğunu ortaya koymaktadır.

79. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion...," sf.. 249-250. Kralların sıralaması, Hazarya tarihinin kaydedildiği bir diğer Hazar belgesinden -muhtemelen *Kuzari*'de Yehudah ha-Levi tarafından bahsedilen ünlü "Books of the Khazars"dan- alınmıştır. İspanya'ya Hazar kraliyet ailesi ve Hazaryalı bilginler tarafından getirilmiş olması gereken bu kayıtlar, Hazarların Bulgar topraklarını işgal etmesi ile ilgili detaylar içerdiği gibi, muhtemelen Joseph'in atalarının tahta geçiş öykülerini de anlatıyor olmalıdır.

80. A.g.e. sf. 248; Metni, 1932 yılında yazdığı *Evreysko-Khazarskaya perepiska v X veke* adlı kitapta Rusçaya çeviren Pavel Kokovtsov, mektupların gerçek olduğuna inanıyordu. Sadeleştirilmiş bir çevirisinin Yitzhak Aqrish tarafından on altıncı yüzyılda yazılan *Kol Mebasser* adlı kitapta yer aldığı *Reply*'ın kapsamlı versiyonunun on üçüncü yüzyıldan kalmış olması muhtemeledir (bkz.Norman Golb and Omeljan Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, sf. 76).

81. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 71.

82. Leonid S. Chekin, 'The Role of Jews in Early Russian Civilization in the Light of a New Discovery and New Controversies," *Russian History/Histoire russe* 17:4 (Winter 1990):384.

83. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 15.

84. A.g.e. sf. 41-42. Bu runik harfler sağdan sola doğru yazılıyordu.

85. A.g.e. sf. 27.

86. Israel I. Kasovich, *The Eternal People* (New York: The Jordan Publishing Co., 1929), sf. 305.

87 Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 55.

88. Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'*, cilt 1 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981), sf. 69.

89. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 40.

90. A.g.e. sf. 38.

91. Vsevolod L. Vikhnovich, "From the Jordan to the Dnieper," sf. 22.

92. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 31.

93. A.g.e. sf. 32.

94. Bir teoriye göre; yoğun Judaistleşme hareketleri Kabarların isyanları ile eş zamanlıdır. İmparator Constantine VII. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*'da Kabarların Hazar hükümetine karşı bir iç savaş başlattıklarını yazmıştır. Antal Bartha'ya göre; Kabar isyanları, Kabarların Yahudi inancının Hazar İmparatorluğunda yayılması ile gelen hukuki ve idari değişikliklere karşı çıkmaları ile ilgilidir (bkz. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centruies,* çeviren K. Balazs -Budapeşte: Akademiai, 1975- sf.63). Omeljan Pritsak'a göre, Hazar Kağanı Xan-tuvan'ın (Dyggvi) karşı olmasına rağmen Hazar Beki'nin Judaizm'i desteklemesi nedeniyle, 830'larda büyük bir Kabar ayaklanması başlamıştı (bkz.Omeljan Pritsak, *The Origin of Rus'*, 1. basım, sf.28, 171, 182). Kağanın destekçileri, Judaizm'in imparatorlukta yayılmasına karşı olanlardı. Bir dizi çarpışma sonunda, karşıtların birçoğu öldürüldü ve kağan yenilgiye uğratıldı. Yandaşları ile birlikte Yahudi bekin elinden kaçan kağan, Pritsak'ın iddiasına göre, Rostov'a yerleşti ve 839 yılında ilk Rus Kağanlığı'nı kuran İskandinavları durumdan haberdar etti. Yine Pritsak'a göre, kağan bir İskandinav kızı ile evlenmişti. Asi Kabarların daha sonra Macaristan ve Transilvanya'ya göç ettikleri bilinmektedir (bkz.bölüm9). Daha başka belge olmaması nedeniyle, bu teoriler ispatlanmamış spekülasyonlar olarak değerlendirilmelidir; çünkü, ne kağanın ne de halkın Kral Obadiah'ın dini politikalarına karşı çıktığını gösteren ya da bu politikalar ile Kabar isyanları arasında ilişki kurmamızı sağlayacak herhangi bir belge günümüze ulaşmış değildir.

95. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1, sf. 292.

96. Omeljan Pritsak, 'The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 279.

97. Douglas M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, sf. 104.

98. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion...," sf.253. İbn Rustah'ın çalışmasının ne kadar eski olduğunu gösteren bir başka örnek de, Rustah'ın beki daha önceki ünvanı *isha* ile tanımlamasıdır. 830'lara gelindiğinde, bek uzun bir zamandan beri yeni ünvanı ile anılıyordu. Bu yüzden, ibn Rustah'ın bazı kayıtları 830'lardan önceye dayanıyor olmalıdır (bkz.Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf.108).

99. Peter B, Golden, "Khazaria and Judaism," sf. 153.

100. A.g.e. sf. 140.

101. A.g.e.

102. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th—11th Centuries*, sf. 146.

103. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 3, sf. 197.

104. Omeljan Pritsak, "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," sf. 271.

105. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 91-92.

106. Frederick I. Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians," *American Slavic and East European Review* 13 (1954): 8.

107. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," sf. 142.

108. Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium* (New York: Ams Press, 1968), sf. 67

109. A.g.e. sf. 71.

110. Abraham E. Harkavy'nin "Rab Sa'adyah Gaon al debar ha Kuzarim" adlı çalışmasında yer alan orijinal metinden tercüme edilmiştir (bkz. *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*, sf. 246-247).

111. Fransızca baskısından çevrilmiştir: *La légende de Zoroastre selon les textes pehlevis*, ed. Marijan Molé (Paris: C. Klincksieck, 1967), sf. 237.

112. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 127.

113. A.g.e. sf. 244.

114. Vsevolod L. Vikhnovich, "From the Jordan to the Dnieper," sf. 19; J. G. Lipman, "Taman," *The Jewish Encyclopedia*, cilt 12 (New York: Ktav, 1901-1906), sf. 40.

115. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 27.

116. Ehud Ya'ari, "Skeletons in the Closet," *The Jerusalem Report* (Sept. 7, 1995): 27.

117. Bozena Wyszomirska, "Religion som enande politisk-social länk—exemplet: det Kazariska riket," *Arkeologi och Religion*, ed. Lars Larsson and Bozena Wyszomirska (Lund, Sweden: University of Lund, 1989), sf. 137-138.

118. A.g.e. sf. 138, 143, 144. Kuşkusuz, Hazarya'da ortaya çıkarılan bu Yahudi yıldızlarının Paganlar ya da Şamanist Türkler

tarafından yapılmış olması da olasıdır. Sembolizmin Hexagram (altı köşeli yıldız) ile ilişkisinin tarihini daha detaylı olarak görebilmek için; bkz. Gerbern S. Oegema, *The History of the Shield of David: The Birth of a Symbol* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996). Oegema'ya göre; hexagram, bunu "Süleyman'ın Mührü" olarak adlandıran Asya'daki Yahudi olmayan toplumlar tarafından yaratılmıştır. On üçüncü yüzyıldan itibaren "Davud'un Kalkan'ı" olarak adlandırılmaya ve Yahudi hanedan arması olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ortaçağdan bu yana Fas ve Türk bayraklarında yer alan hexagramın, Oegema'ya göre, bu şekildeki farklı kullanımı İspanya'ya ve sonra da Orta Avrupa'ya Müslüman ülkelerden yayılmıştır. Hexagram 1350'lerde Prag Yahudilerinin bayrağına eklenmiştir. Altı köşeli yıldız Hıristiyan Almanlar ve Batı Slavları tarafından da kullanılmıştır (bkz.Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews* -Columbus, OH: Slavica, 1993- sf.123). Sembol bundan sonra, Orta Avrupa'dan Polonya ve Rusya Yahudileri arasında yayılmaya başlamıştır (bkz. Oegema, sf. 129-130). Ne yazık ki, Oegema efsanevi Hazar David al-Roy (Menahem ben Solomon'un takma adı) nedeniyle, Hazarya hexagramlarından da, hexagramın "Davud'un Kalkan'ı" adını almasıyla ilgili teoriden de bahsetmemektedir.

119. Vladimir F. Minorsky, "A New Book on the Khazars," *Oriens* 11 (1959): 122.

120. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 195.

7

HAZARLARIN DİĞER HALKLARLA İLİŞKİLERİ

Bizans ve Pers imparatorluklarının çevresinde güçlü bir imparatorluk olan Hazar İmparatorluğu, ortaçağın ilk dönemlerindeki birçok askeri ve siyasi olayda yer almıştır. Hazarlar, komşularıyla her zaman istikrarlı ilişkiler kurmamışlardır. Göreceğimiz gibi, Hazarlar, kimi zaman dostluk kurdukları Bizanslılar, Alanlar ve Oğuzlarla, bir başka zaman aşırı şekilde düşman olabiliyorlardı.

ARAP-HAZAR SAVAŞLARI VE GÜNEY KAFKASYALI LİDERLER İLE İLİŞKİLER

Avrupa, Asya ve Orta Doğu'yu birbirine bağlayan Hazarya, stratejik bakımdan çok önemli bir konuma sahipti. Hazarlar, topraklarını genişletmek konusunda, oldukça saldırgan bir tutum izliyorlardı. Kağanlar, Derbent'in sınır kaleleri ve Güney Kafkasya toprakları ile Orta Doğu'nun kuzey bölgelerinin kontrolü için halifelere ve emirlere meydan okumuşlardı. Hazarların, bu yüzden, Arapların sert direnişleri ile karşılaşmaları kaçınılmazdı ve Araplar ile Hazarlar, yedinci ve sekizinci yüzyılda birbirleriyle savaştılar. Bu savaşlar Arap-Hazar Savaşları olarak bilinir.

Arap-Hazar Savaşları'nın başlamasından yüzyıldan daha fazla bir süre önce, Hazarlar büyük bir hırsla topraklarını genişletiyorlardı ve kısa bir süre sonra da gözlerini Mezopotamya ve Kuzey İran'a çevirmişlerdi. Dokuzuncu yüzyıl Arap tarihçisi Ya'qubi'ye göre, Gürcistan (Jurzan) ve Güney Kafkasya'daki eski Arnavutluk'u (Arran), 488 ve 531 yılları arasında bir dönem[1], Hazar-Türk Kağanı'nın bir temsilcisi (khalifa) yönetiyordu. Daha sonra, bu ülkelerin kontrolünü Sasaniler ele geçirdi. Ünlü Derbent Kalesi (Arapça adı Bab al-Abwab), 531–578 yılları arasında hüküm süren, İran'ın Sasani Hükümdarı I. Khusrau Anushirvan'ın emri ile

inşa edilmişti ve kuzeydeki Hun-Türklerini güneydeki Arap-İran'dan ayıran bir kapı işlevi görüyordu. Çok önemli bir stratejik konuma sahip olan Derbent, Arap-Hazar Savaşları süresince sayısız mücadelelere sahne olmuştu. Ancak, bu erken dönemde İslam dini henüz gelişmemişti ve bu yüzden Türk klanları henüz, bitmek bilmeyen Müslüman yayılmacılığı ile uğraşmak zorunda değillerdi.

Yedinci yüzyılın başlarında, Arabistan'daki Kureyş Kabilesi mensubu olan Muhammed, yalnızca bir tek tanrı (Allah) olduğunu ve Mekke'deki putlara tapan Arapların günahkar olduklarını vazetmeye başlamıştı. Muhammed'in öğretileri ya da "vahiyler", İslam'ın kutsal kitabı Kuran'da toplandı. Mekkeliler, önceleri bu tek tanrılı inancı reddettiler. Muhammed, 622 yılının Eylül ayında Medine'ye ulaştığında, buranın Yahudi ve Hıristiyan sakinlerinin direnişi ile karşılaştı. Aynı günlerde, Medine'de iki kabile şiddetli bir savaşa tutuşmuştu. Muhammed, kabileler arasındaki anlaşmazlığa arabuluculuk etti ve Medine'nin önderi oldu. Takip eden birkaç yıl içinde, Araplar arasında İslamı destekleyenlerin sayısı gün geçtikçe arttı. 630 yılında, Muhammed, Mekke halkına İslamı kabul ettirdi. 633 yılında Müslüman Arap askerleri, İran içlerine girmeye başladılar ve nihayet 641 yılına gelindiğinde, Sasani Hanedanı yıkıldı ve Müslümanlar hakimiyeti tamamen ele geçirdiler. Yedinci yüzyılın kalan kısmında, Müslümanlar Kuzey Afrika, İspanya ve Orta Doğu'nun tamamını fethederek güçlü iktidarlar kurdular. Müslümanlar, bundan çok kısa bir süre sonra da dikkatlerini bozkırlardaki paganlara çevirdiler.

Hazarlarla Araplar arasındaki ilk savaş, 642'den 652'ye kadar sürdü. Bu savaş, Arap generali 'Abd ar-Rahman'ın 642 yılında Hazarya'ya saldırmasıyla başladı. Araplar 651–652 yılları boyunca Hazarya'yı istila etmeye uğraştılar ve Derbent'in kuzeyine kadar ilerlemeyi başardılar; fakat ele geçirmeye çalıştıkları Hazar başkenti Balanjar'da, Hazarlar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Savaş 652 yılında bittiğinde, aralarında ünlü komutanları Salman ibn Rabiyya'nın da bulunduğu, dört bin Arap hayatını kaybetmişti. İki taraf arasındaki düşmanlık, arka arkaya yapılan savaşlardan sonra dahi bitmemişti. 655 yılı civarında, birçok Abhazya ve Alan savaşçısının desteklediği bir Hazar ordusu, Habib ibn Maslama önderliğindeki Arap ordusunun üzerine yürümek üzere, Samandar'da toplandı.[2] Bu savaş, Habib'e, Hazarlardan, üç yıl önce öldürülen komutan Salman'ın intikamını alması emredilince daha

da şiddetlendi. Hazarlar, 661–662 yılında Güney Kafkasya'da yer alan eski Arnavutluk'a saldırdılar; fakat Arnavutluk Prensi Hazarları geri püskürttü ve topraklarını yağmalamalarına engel oldu.

Hazar ordusu, 683–685 yılları arasında Arnavutluk, Ermenistan ve Gürcistan'ı zapt ederek birçok bölgeyi harap ettiler ve çok sayıda esir ve değerli ganimetler ele geçirdiler. Arap orduları, Ermenistan'da çok ağır kayıplar vermişlerdi. Hem Ermeni hem de Gürcü krallar, Hazar istilacıları ile yaptıkları savaşta ölmüşlerdi.

713 ya da 714 yılında, tecrübeli General Maslama ibn 'Abd-al-Malik Derbent'i ele geçirdi ve Kuzey Kafkasya Hunlarının topraklarına başarısız bir akın yaptı.[3] Hemen hemen aynı günlerde, seksen bin kişilik bir Hazar ordusu Arnavutluk'u geçici olarak ele geçirmişti. Hazarlar, 717 yılında yine bir güney bölgesi hedefine, Azerbaycan'a doğru sefere çıktıkları zaman, Halife 'Umar ibn 'Abd-al-Aziz (712–720 yılları arasında hüküm sürmüştü) ordularını Hazarların üzerine gönderdi ve onları bölgeyi terk etmeye zorladı. Halife ordusunun komutanı Hatin ibn al-Nu'man elli Hazaryalıyı esir aldı.

İkinci Hazar-Arap savaşı 722 yılından 737 yılına kadar sürdü ve Kafkasya'nın geleceğine çok büyük etkileri oldu. Otuz bin Hazar askeri, 722 ya da 723 yılında Ermenistan'ı istila etti ve Thubayt al-Nahrani komutasındaki Arap ordularını, Ermenistan'ın Marj al-Hijara bölgesinde tam bir bozguna uğrattı.[4] Araplar Suriye'ye kaçtılar. Buna misilleme olarak, Jarrah ibn Abdullah al-Hakami'nin önderlik ettiği bir Arap ordusu, 723 ya da 724'te Hazar topraklarına girerek kuzeye doğru ilerledi. Jarrah'ın orduları, birçok Hazaryalıyı öldürüp birçoğunu da esir aldıkları savaşın sonunda, Balanjar'ı ele geçirdiler. Balanjar halkının bir kısmı boğularak öldürüldü[5], sağ kalanlar da şehri terk ederek daha kuzeydeki bölgelere yerleştiler.[6] Balanjar'ın Hazaryalı valisi ise Samandar'a kaçtı. Arap orduları Samandar önlerine kadar ilerlediler; fakat buradan güneye çekildiler. Maslama ibn 'Abd-al-Malik, Halifeliğin yeni Ermenistan ve Azerbaycan valisi olarak ilan edildi. Maslama'nın yardımcısı, 725 ya da 726 da Hazarya'ya saldırdı ve bazı köyleri ele geçirdi. Bundan sonra, Hazar Kağanı'nın oğlu Barjik tahminen 726 ya da 727 yılında güneye, Azerbaycan içlerine bir sefer düzenledi; fakat Araxes Nehri yakınlarında Araplar tarafından yenilgiye uğratıldı.

Maslama, 727 ve 728 yıllarında Hazarya'ya bir başka akın daha düzenledi. 728 yılında kağanın ordularıyla, neredeyse bir ay

boyunca hiç durmadan savaştı. Kağan şiddetli yağmurlar ve fırtınalar yüzünden kaçmak zorunda kaldı. 729–730 yıllarında Azerbaycan'a saldıran Hazarlar mağlup oldu ve Araplar, aşağı don havzasındaki Hazar başkenti Al-Bayda'ya kadar ilerlediler. Bununla birlikte, Barjik komutasındaki Hazar ordusu, 730 yılında (Ermenistan ve Azerbaycan'ı tekrar ele geçirerek) kazandığı büyük zaferde, İran'daki, üç gün süren Ardabil (Erdebil) Savaşı'nın sonunda neredeyse tüm Arap ordusunu yok etmişti.[7] Arapların, savaştaki en büyük kayıplarından biri, General Jarrah'tı.[8] Barjik ise savaştan sağ olarak çıkmıştı. Hazarlar, Ardabil şehrini başarılı bir şekilde ele geçirdiler ve şehirdeki tüm erkekleri öldürdüler. Azerbaycan, Tebriz ve Ermenistan tamamen yağmalandı. Hazarlar, güneyde Musul'a kadar saldırdılar; ancak, Arap orduları Hazarların bu ilerleyişine son verdi ve Hazar ordusunun büyük bir kısmı öldürüldü. Sağ kalan Hazarlar kuzeye, anavatanlarına kaçtılar.

Thomas Noonan, ikinci Hazar-Arap Savaşı'nın ilk bölümünün önemini şöyle yorumluyor:

> Hazarlar en sonunda yenilmiş olsalar bile, bu olaylardan bir tek net sonuç çıkıyor. Güney Kafkasya'ya çok büyük akınlar düzenleyen, Jarrah gibi deneyimli bir komutanın önderliğindeki Arap ordularını yok eden, İran ve Irak sınırlarını aşan ve Ermenistan ve Azerbaycan'daki Arap yönetimini tehdit eden Hazarlar, gerçekten de korkulması gereken düşmanlardı.[9]

Maslama ibn 'Abd-al-Malik komutasındaki güçler, dalgalar halinde yayılarak Derbent'i geçti ve 730 yılının sonlarına doğru, Hazarya'yı yeniden işgal etti; fakat dondurucu soğuklar nedeniyle geri çekilmek zorunda kaldı. Hazarlar, 731 yılında Derbent'i Araplardan geri aldılar ve buraya bir garnizon kurdular. Maslama, buna (731 yılında) Hazarya'nın iç kısımlarını işgal edip yeniden Balanjar ve Samandar'a kadar ilerleyerek karşılık verdi. Hazar Kağanı'nın oğlu Barjik'i öldürdü[10] ve kağanı yaraladı. Araplar, her ne kadar son çarpışmadan zaferle ayrıldılarsa da Hazarlar peşlerine düştüğünde güneye çekilmek zorunda kaldılar. Derbent'teki Hazar garnizonu, Araplar su kaynaklarını zehirledikten sonra dağıtıldı. Böylece, Derbent 732 yılında yeniden, tam olarak Arapların hakimiyeti altına girdi.[11]

Halifenin Ermenistan Valisi, General Marwan ibn Muhammed'in yönettiği Araplar, 737 yılında büyük bir çarpışma sonun-

da Hazarları yendiler. Marwan ve orduları, Kafkas Sıradağları'nın arasından geçen Darial Geçidi'ni aşarak Balanjar, Samandar ve Al-Bayda'ya ilerlediler.[12] Hazarlar, Marwan'ın ordularına hazırlıksız yakalandılar; çünkü, Arapların kendileriyle bir barış anlaşması imzalamak istedikleri söylenerek aldatılmışlardı. Marwan Dağıstan'a girdiğinde, Hazarlar kaçtılar ve başkentlerini de Samandar'dan Atil'e taşımak zorunda kaldılar. Marwan'ın orduları Volga'nın doğu kıyısından ilerleyerek Burtas'a saldırdıklarında, Hazar ordusu nehrin batı kıyısındaydı. Araplar Volga Nehri'ni geçerek Hazarlara saldırdılar. Çarpışmada Tarkan öldü ve Marwan Hazar Kağanı'nı esir etti. Marwan, kağanı İslam Halifeliği'ni desteklemeye söz vermesi ve her ne kadar kısa bir süre sonra inancını değiştireceğinden şüphe duymuyorduysa da İslam'ı kabul etmesi için zorladı.[13] Marwan'ın ordusu bundan sonra Güney Kafkasya'ya döndü.

Hazarların Güney Kafkasya'yı ele geçirme girişimi başarısızlığa uğramıştı. Kafkas Dağları ve Derbent Kalesi şehri, Hazar İmparatorluğu'nun güney sınırları halini aldı ve Araplar Derbent'in güneyinde bulunan ülkeler üzerindeki egemenliklerini korudular; fakat, 737 yılında Halifeliğe bağlılık sözü vermeye zorlanmasına ve bu yüzden, bir süre mısır ve esir çocuklardan oluşan yıllık vergisini ödemesine rağmen, Hazarlar, krallıklarının bağımsızlığını korudular. Hazarya'yı bağımsız bir devlet olarak koruyabilmek için askeri güç temel şarttı ve geniş bir at kaynağı ile profesyonel bir orduya sahip olan Hazarlar, bu sayede topraklarını koruyabileceklerdi. Ancak, bu noktada, Hazar-Arap Savaşı'nın ikinci bölümünün Terek ve Sulak Nehri Vadisi'nde yer alan ve birçoğu ya yıkılan ya da terk edilen Hazar yerleşimleri için çok acı sonuçlar doğurduğunu da belirtmek gerekir.[14]

Hazar-Arap Savaşı'nın en önemli sonucu; Hazarların, Arapların Doğu Avrupa'nın içlerine doğru ilerleyişlerini durdurmalarıdır. Sonuç olarak, Araplar İslam dinini Kafkas Dağları'nın kuzeyinde yaşayan çok sayıda insanın arasında yayma fırsatı bulamadılar.[15]

Savaşın, 720'ler ve 730'larda süren ikinci bölümü, Hazarlar ve diğer klanlar arasındaki gerilimi azaltmamıştı.

754 yılından hemen sonra, Ermenistan'ın Arap valisi Yezid ibn Usaid al-Sulami, kağanla kalıcı bir barış yapmak ve böylece Hazar tehdidi altındaki Ermenistan'ın güvenliğini sağlamak amacıyla, Hazar kraliyet ailesi ile ilişki kurmanın yollarını arıyordu.[16] Yezid, kağanla, evlilik yoluyla bir akrabalık bağı kurmak istiyor-

du. Tahminen 758 yılında, Abbasi Halifesi Mansur, Yezid'e kağanın kızlarından bir tanesi ile evlenmesi talimatını verdi; fakat bir ideal uğruna girişilen bu hareket, sonunda Hazarlar ve Müslümanlar arasında çok daha fazla savaşa neden olacaktı.

Ibn A'tham'ın yazdığına göre, bu dönemde Hazar Kağanı Baghatur'du. Baghatur, Yezid'in, kızıyla evlenme isteğini memnuniyetle kabul etmişti. Ermeni tarihçi Levond, Baghatur'u *Xak'an* (kağan) ve "kuzeyin kralı" olarak adlandırmış ve kızını da prenses anlamına gelen *Xat'un* (hatun) adıyla tanımlamıştır. Yezid ve Baghatur'un kızı 759 ya da 760 yılında evlendiler ve Baghatur, drahoma olarak 100.000 dirhem verdi.

Evlilik töreninden sonra gösterişli bir tören alayı düzenlenmişti. Beraberlerinde binlerce at, deve, katır, koyun ve sayılamayacak kadar çok hizmetçi götüren yaklaşık on bin Hazar soylusu, geline, güneydeki Müslüman şehri Bardhaa'ya kadar refakat etti.[17] Kervanda, aynı zamanda altın ve gümüş plakalarla kaplanmış arabalar ve değerli madenlerden yapılmış çok sayıda çeşit çeşit kap kacak da yer alıyordu.

Hatun yeni kocasına, İslam inancını ve Kuran okumayı öğrenmeyi arzu ettiğini söyledi. Yezid, karısına yardımcı olmaları için Müslüman hocalar tuttu. Bir süre, her şey çok güzel gitti. Hazarlar ve Araplar arasındaki barış hayali sonunda gerçeğe dönüşmüştü; fakat evlenmlerinden yalnızca iki yıl dört ay sonra, Hatun iki küçük çocuğuyla birlikte Bardhaa'da öldü. Yezid, karısı ve çocuklarının ölümüyle perişan olmuştu. Hazarlar hatunun ölümünü Müslümanların planlandığı bir komplo olarak yorumladılar; çünkü, hatunun saraydaki nedimeleri, kağana kızının zehirlendiğini söylemişlerdi.

Bunun bir komplo olduğunu varsayan Hazarlar intikam aldılar. Tabari'nin kayıtlarına göre; Hazarlar ve diğer Türkler, 762 yılında Derbent'i geçerek güneye yöneldiler ve Ermenistan'daki Müslümanları öldürdüler.[18] Hazar ordusunun başında, Tarkan rütbesi taşıyan Harezmli bir paralı asker vardı.[19] Bu dönemde binlerce Gürcü esir edildi. Hazarlar 763–764 yılları boyunca Yezid'i ele geçirmeye çalıştılar. Yezid kaçtı; fakat birçok Müslüman öldürüldü. Hazar askerleri 764 yılında, Azerbaycan'daki Arnavutluk topraklarını ele geçirdiler ve sonra da Doğu Gürcistan Prensliği (Grusia) ile Tiflis kentini aldılar. Hazarlar, aynı yıl içinde Ermenistan'ın bir bölümünü de yakıp yıktılar. Sonunda, sözde Tarkan ve sürüsü, ele geçirdikleri değerli ganimetleri ve sayısız esirleriyle kuzeyde bir bölgeye çekilerek emekli oldular.[20]

Gürcü kayıtlarında bahsedilen bir diğer hikaye de Baghatur'un kızı ve Yezid'in evlilik öyküsüyle benzerlikler taşımaktadır. Tahminen 796 ya da 797 yılında, Gürcistan Kralı Archil'in dört kızından biri olan Prenses Shushan'ın dilere destan güzelliğini duyan bir Hazar kağanı, prensese evlenme teklif eder ve bunun karşılığında, K'aghrt halkını Gürcistan'dan temizleyeceği sözünü verir.[21] Shushan'ın annesi ve erkek kardeşleri, böyle bir evliliğe karşı çıkarlar; fakat kağan ısrarlarını sürdürür. Üç yıl sonra, kağan, Hazar generali Buljan'ı büyük bir orduyla Shushan'ı zorla ele geçirmek için gönderir. Buljan'ın ordusu Kaxet'e girer ve Prenses Shushan ile erkek kardeşi Prens Juansher'ın yaşadığı kalenin etrafını kuşatır. Buljan'ın ordusu kısa sürede Tiflis'i ve Gürcistan'ın tamamını ele geçirirler. Bu arada, kağanla evlenmektense ölmeyi tercih eden Prenses Shushan, parmağındaki yüzüğün içindeki zehiri içer. Prens Juansher, kardeşini gömer. Hazar Kağanı prensesin ölümü ve cesedinin sarayına getirilmemesinden dolayı Buljan'a çok öfkelenmiştir. Bu yüzden yardımcısına, Buljan'ın boynuna bir ip bağlamasını ve kafasını kesmesini emreder. Yedi yıl sonra kağan tarafından serbest bırakılan Juansher'in Gürcistan'a dönmesine izin verilir.[22] Bu hikaye ile daha önce sözünü ettiğimiz Yezid'in hikayesi arasındaki benzerlikler nedeniyle; bazı bilim adamları Sushan ile kağanın nişanlanmasının, hayali ve destansı bir öykü olabileceğini öne sürmüşlerdir.[23]

Aynı temayı işleyen üçüncü bir öykü daha vardır. Güney Kafkasya Bölge Valisi, Fadhl ibn Yakhya al-Barmaki, 790'larda Derbent yakınlarındaki bir Hazar kalesine saldırır. Aslında, Hazar Kağanı'nın kızlarından biriyle evlenmeyi planlamaktadır; fakat, kız Bardhaa'ya giderken yolda ölür.[24] Hazar soyluları, kağana kızının bir komplo sonucu öldüğünü söylerler. Kağan buna çok öfkelenir ve her tarafı yakıp yıkması için, Güney Kafkasya'ya büyük bir ordu gönderir. Bu öykü, Sushan ve Yezid'in hikayeleri ile büyük benzerlikler taşımaktadır ve olayların tamamen tarihi olaylar mı yoksa sadece birbirinin tekrarı motifler mi olduğu da net değildir. Thomas Noonan, aralarındaki benzerliklere rağmen, bunların tarihi olaylar zincirinde yer aldıklarını ve gerçekte farklı olayları anlattığını iddia etmiştir.[25]

Gürcistan Prensi (*eristavi*) Nerses ve daha sonraları bir Hıristiyan azizi olan Tiflisli Abo, 780 yılı civarında Hazarya'yı ziyaret ettiler. The *Life of Saint Abo*'ya göre, Hazar Kağanı, Nerses'i ve maiyetindekileri büyük bir içtenlik ve cömertlikle ağırladı. Ner-

ses, kağana, ülkesinin Araplarla savaş halinde olduğunu ve yardım edip edemeyeceğini sordu; fakat kağan destek sözü vermeyi reddetti. Abo, Hazarya kraliyet sarayını ziyareti sırasında bir Hıristiyan rahibi tarafından vaftiz edilerek Hıristiyan azizi oldu ve Ocak 786'da öldü.

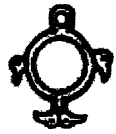
Batı Gürcistan'daki Bizans sömürgesi Abhazya (Ap'xazeti) 780'lerde, o zamanki Hazar Kağanı'nın torunu olan, Hıristiyan Prens II. Leon tarafından yönetiliyordu.[26] Leon Abhazya'nın bağımsızlığını ilan edince, Hazarya Leon'a özgürlüğünü kazanması için destek verdi. Ibn Rustah'ın kayıtlarında bahsettiğine göre; bu olayların sonucu olarak, Abhazya sekizinci yüzyılın sonlarına doğru bir Hazar sömürgesi haline geldi.[27]

Başka bazı anlaşmazlıklar yüzünden, zaten kırılgan olan Arap-Hazar barışını tamamen ortadan kaldırdı. 796 yılında Ermenistan Valisi olan Sa'id ibn Salm, Al-Bab (Derbent)'in Arap komutanı Najm ibn Hashim'i idam etti. Najm'ın oğlu, Güney Kafkasya'yı yerle bir etmiş olan büyük bir Hazar ordusunun desteğini elde etti. 799 yılında, Hazar Kağanı asi Hayyun'la (Najm'ın oğlu) birlikte, çok sayıda Müslüman'a korkunç acılar ve felaketler yaşatacakları, Güney Kafkasya'ya ilerledi.[28] Hazar ordusu, Azerbaycan'daki Araxes Nehri'ne kadar olan bölgeyi istila etti. Bu, Hazarların Transkafkasya'da Araplara karşı yaptıkları en son büyük akındı.

Hazarlar, onuncu yüzyılın başlarında, Kafkasların kuzeyinde yeni yandaşlar kazandılar. Derbent'in kuzeybatısında yerleşmiş bir ulus olan Shandon, 912 yılında Hazarlarla ittifak yaptı.[29] 909 ya da 912 yılında Shirvan'ın (Azerbaycan'da bir bölge) Müslüman kralı, al-Bab ile birlikte Shandan'a saldırdı. Hazarlar ve Sarir bunları kovaladılar.[30] Shirvan Kralı Ali ibn Haytham, tahminen 912 ya da 913 yılında Hazarlara karşı savaşırken öldü.

916–917 yılları civarında, bir Hazar ordusu Qaytaq (Khaydaq) *Salifan*'ına (prens), Al-Bab'ın emiri Abd-al-Malik ibn Hashim'in elinden kurtulması için yardım etti. Daha sonra Abd-al-Malik de Hazarlardan yardım isteyecekti.[31] Abd-al-Malik, 4 Ocak 916 tarihinde emir olmuştu; fakat yeğeni Abul-Najm onun yönetimine şiddetle karşı çıkıyordu. Hazar-Qaytaq güçleri birleşerek, Abul-Najm ve yandaşlarını yakalamayı başardılar[32] ve Abd-al-Malik haklı olarak elde ettiği emir unvanını taşımaya devam etti.

Bu olaylar, Hazarların, zaman zaman tarihi önem taşıyan bir rol oynadıkları Kafkasya meselelerine sürekli olarak karıştırıldıklarını net olarak göstermektedir.

BİZANS İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLER

Bizanslılar ve Hazarlar arasında, yedinci yüzyılda başlamış olan, uzun dönemli bir ilişki vardır.

Bizans İmparatoru Heraclius, İranlılara karşı bir blok oluşturmak için, Hazarlarla 626 yılında askeri bir ittifak yapmıştı. İttifak, İmparator Heraclius ve o zamanlar Hazarya'yı da topraklarında barındıran Batı Türk İmparatorluğu'nun lideri olan Kağan Ziebl'in, Tiflis'te tanışmaları sonucu oluşmuştu. Heraclius'un kızı Epiphania[33] ya da Eudocia'ya[34] evlenme teklif eden Ziebl, Bizans ordusuna ihtiyat gücü olarak kırk bin asker vermeyi önermişti. Eudocia ile nişanlanan Ziebl, tahminen 630 yılında, çıkan bir iç karışıklık sırasında öldü.[35]

İttifak şartları uyarınca, Hazarlar ve Bizanslılar İran Kralı Khusrau II. Parviz'e karşı birlikte savaştılar. Bizans ve Hazar orduları kazandıkları Nineveh Savaşı'ndan sonra (627), Sasani İran ülkesini harap ettiler. Khusrau 628 yılında öldürüldü ve İranlılar Bizans'la barış anlaşması imzalamak zorunda kaldılar.

Savaş, bundan sonra İran'dan Güney Kafkasya'ya kaydı. Ziebl'in kırk bin atlısı 628–629 yıllarında, Tiflis'i istila edip yağmaladı. Sayısız esir ve değerli hazineler ele geçirdiler. Bartha bunu şöyle anlatıyor:

> Hazarlar çok sayıda değerli eşya ele geçirdiler. Bunların arasında; değerli madenlerden yapılmış tabak-çanaklar, fincanlar, kadehler, boynuzdan yapılmış içki kaseleri ve "tsorom" denilen büyük içecek kapları vardı.[36]

Bir Hıristiyan kilise lideri olan Viroy, Hazar savaşçılarının kampına giderek, kazandıkları zaferin onuruna, tuzlu suya batırılarak yenen etler, şarap ve deve sütünden oluşan bir ziyafet verdi.

Hazarlar aynı zamanda, 620'lerin sonlarına doğru (günümüzde Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan, eski Arnavutluk'taki Shakki'nin doğusunda bulunan) Qabala bölgesini de ele geçirmişlerdi.[37] Hazarlar, Kafkasya Arnavutlarına bir ültimatom vermişlerdi. Buna göre; ya teslim olup Hazar ülkesinin vasalı olacaklardı, ya da on beş yaşından büyük tüm erkekler kılıçtan geçirilecek ve kadınlar ile çocuklar köle yapılacaktı.[38] Arnavutlar, Hazar ordu komutanına yüklü miktarda fidye ödeyerek erkeklerini ölümden kurtardılar. Ardından, esir alınan tüm Arnavutlar serbest bırakıldı. Bununla beraber, Arnavutluk'taki Derbent ve Lp'ink' gibi bölgeler Hazar İmparatorluğu topraklarına dahil edilmişti. Kur ve Araxes nehirleri kıyılarında yaşayan halk tahminen 629 ya da 630 yılında vergiye bağlanmıştı.[39] Aynı şekilde, 629'da Tiflis de vergi ödemeyi kabul etmiş ve maden üretimi, balıkçılık ile tüm sanatsal ve ticari faaliyetlerin kontrolü, Hazar hükümet yetkililerine bırakılmıştı.[40] Bir Hazar ordusu, Ermenistan'ı işgal etmiş ve İranlıların karşı saldırılarını başarıyla savuşturmuştu. Böylece, Hazarlar Gürcistan, Kafkasya Arnavutluğu ve Ermenistan'ın bir bölümünü egemenliği altına almış, fakat Ermenistan'ın büyük bölümü Bizans idaresinde kalmıştı.

630 yılı dolaylarında, Batı Türk Kağanı çıkan bir iç karışıklıkta öldü (bkz.bölüm 1). Bunun sonucu olarak da Hazarların Güney Kafkasya'daki egemenlikleri son buldu. İranlılar 632 yılında Ermenistan ve Azerbaycan'ın kontrolünü geri aldılar. Bundan başka, Ziebl'in ölümü üzerine Bizans'la yapılan ittifak da ortadan kalkmıştı. Bizans ve Hazar arasındaki ilk ittifak, yalnızca dört yıl sürmüştü. İzleyen yıllarda, aşağıda bahsedeceğimiz gibi, Hazarlar ve Bizanslılar aralarında yaptıkları evlilikler yoluyla iki kez daha bir araya geleceklerdi.

695 yılındaki bir ayaklanmadan sonra, Bizans İmparatoru II. Justinian tahttan indirilerek Cherson'a sürgün edildi. Justinian, 700–704 yılları arasında bir tarihte Cherson'dan kaçarak Doros'a geldi. Hazar kraliyet ailesine mensup bir kadınla evlenmesi de bu

döneme rastlar. Doros'a gelen Justinian, Hazar Kağanı Busir'den sığınma hakkı talep etti.[41] Kağan bu isteğe olumlu yanıt vererek, kız kardeşi Theodora'yı Justinian ile evlendirdi. Theodora, imparatorla evlendikten sonra Hıristiyan oldu.[42] Theodora ve Justinian, Tmutorokan'a yerleştiler ve burada Tiberius adını verdikleri bir oğulları oldu. Tiberius altı yaşındayken öldürüldü.

Evlilikten hemen sonra, Hazarlar ile Justinian arasındaki dostluk bağları zayıflamaya başladı. Vakanüvis Theophanes'e göre, Hazar Kağanı, Papatzi'ye (Hazarların Tmutorokan'daki temsilcisi) ve Balghitzi'ye (balıkçı) Justinian'ı öldürmeleri emrini vermişti. Bu emri vermesinin nedeni, yeni Bizans İmparatoru Apsimar-Tiberius'un, Justinian'ı ölü ya da diri teslim etmesi halinde, kağanı değerli hediyelerle ödüllendireceğini vaat etmesiydi.[43] Kağan'ın kölelerinden birisinin Theodora'ya haber vermesi üzerine, Theodora kocasını uyardı. Kağan, kaçmasını önlemek için Justinian'ı göz hapsine aldırdı; fakat Justinian (tahminen 704 yılında) kaçmayı başardı.

Justinian, 705 yılında Bizans İmparatorluğu tahtını geri aldıktan sonra Cherson'un yönetimini ellerinde tutan Hazarlardan intikam almak için savaş başlattı. O dönemde Cherson'u, Hazar Tudun'u Zoilus yönetiyordu. Justinian, Cherson'u ele geçirmek için bir ordu gönderdi; içlerinde Kırımlı soyluların da bulunduğu birçok Chersonlu işkence edildikten sonra idam edildi. Tudun Zoilus ve diğer Hazar yetkilileri ile soylular esir alınarak İstanbul'a gönderildiler.[44] Justinian, şehre yeni atadığı yöneticilerin kağandan yardım istemeleri üzerine, Tudun'u Cherson'a geri göndermek zorunda kaldı. Tudun, dönüş yolunda öldü; bunun üzerine, Hazarlar çok sayıda Bizans askerini öldürdüler. Cherson halkı, Justinian'ın otoritesini reddetti ve bir Ermeni olan Philippicus'u destekledi. Justinian, Cherson'a yeni bir sefer düzenledi. Philippicus savaş alanından kaçtı ve kağana sığındı. Bundan sonra beklenmedik bir şey oldu: Justinian komutasındaki Bizans askerleri, Philippicus'un tarafına geçtiler.

Hazarlar, 711 yılında Cherson' daki asilerle ittifak yaptılar ve Justinian'ın tahttan indirilmesine yardımcı oldular. Sonunda, Philippicus bir suikast sonucu öldürülen Justinian'ın yerine, yeni Bizans İmparatoru olarak tahta geçti. Justinian'ın 711 yılında tahttan indirilmesinden sonra, Hazarlar Bizanslı yöneticilerle yeniden dostça ilişkiler kurdular; ancak, 713 yılındaki bir askeri darbeden sonra Philippicus tahttan indirildi.

Hazar ve Bizans kraliyet aileleri arasındaki üçüncü evlilik, İmparator III. Leo'nun oğlu, İmparator V.Constantine ile Hazar Prensesi Chichek (Chichak) arasında yapıldı.[45] 730 yılında, Leo kağana elçiler göndererek oğlunun prensesle evlenmek istediğini iletti. Evlilik 732 ya da 733 yılında gerçekleşti. Bizanslıların Tzitzakion dedikleri prensesin adının anlamı Türkçede "Çiçek" demekti.[46] Chichek, evlendikten sonra Hıristiyan dinine geçti ve Irene adını aldı. Chichek ve V.Constantine'in, 775–780 yılları arasında Bizans İmparatoru olarak hüküm süren oğulları IV. Leo (doğumu 25 Ocak 749), "Hazar" unvanıyla anılıyordu. Prenses Çiçek 752 yılında öldü.[47] IV. Leo'nun soyağacı tablo 7-1'de gösterilmiştir.

Hükümdar ailesi dışındaki bazı Bizanslılar da Hazar kökenlidir. Bizanslı filozof ve 858–867 yılları ile yine 877–886 yılları arasında Bizans Patriği olan Photius'un (820–891) kökeni kısmen Hazarlardan geliyordu.[48]

Bazı Hazar savaşçıları, dokuzuncu yüzyılın sonlarında Bizans İmparatoru'nun hizmetine girmişti. Bunlar, 886–912 yılları arasında hüküm süren İmparator VI. Leo'nun ("zeki Leo") kraliyet muhafızları olarak görev yapıyorlardı. 894–897 yılları arasındaki Bulgar-Bizans savaşı sırasında, Leo'nun ordusu Bulgar İmparatoru I. Simeon'a saldırdığında, Bulgarlar da buna bir karşı saldırıyla cevap vermişler ve Bizans ordusunu püskürterek Hazar muhafızları esir almışlardı. Ibn Rustah'ın 903 yılında düştüğü bir kayda göre, Hazar muhafızlar Constantinopolis'teki sarayın kapılarında görev yapıyorlardı.[49] Hazar muhafızlar, Constantine VII. Porphyrogenitus'un (913–959) hükümdarlığı sırasında, 950 yılında da sarayda görev yapıyorlar ve sık sık sarayın düzenlediği ziyafetlerde ve törenlerde yer alıyorlardı.[50]

Bizans-Hazar ilişkileri, onuncu yüzyılın ortalarına doğru bozulmaya başlamıştı (bkz bölüm 6'daki, Kral Joseph'in I. Romanus'tan intikam almak için yaptıklarını anlatan kısım ile bölüm 8'deki, 1016 yılında Georgius Tzul'un kağanlığının yıkılması için Bizans'ın verdiği desteğin anlatıldığı kısım). İki imparatorluk arasındaki en son karşılıklı işbirliği girişimi, 830 yılında Sarkel'deki kalelerin inşasıdır (bkz.bölüm 2). Bizans'ın onuncu yüzyılda Hazarya'ya düşmanlık besleme nedenlerinin bir açıklaması, Hazarların 861 yılında Judaizmi kabul etmeleridir. Bir Yahudi krallığının varlığı, Ortodoks Hıristiyanlık için bir tehdit unsuru olarak görülüyordu. Bizans imparatorlarının Yahudilere yaptığı eziyetler (bkz.bölüm 6), Yahudi Hazar krallarına duydukları düşmanlıkla açıklanabilir.

ALANLAR İLE İLİŞKİLER

İran dillerinden birini konuşan ve bir Kafkasya halkı olan Alanların, Hazarya ile istikrarlı bir diplomatik ilişkileri yoktu. Gerekli gördükleri durumlarda Hazarlarla ittifak yaparlarken, bir başka zaman çok şiddetli çatışmalara girebiliyorlardı.

Bu bölümün başlarında da belirttiğimiz gibi, Hazarlar 655 yılı civarında Alanlarla askeri bir işbirliği anlaşması yapmışlardı. Bu birliktelik, sekizinci yüzyıla kadar sürmedi. Örneğin; Tabari ve Ya'qubi'nin günlüklerinden, Hazarların 721–722 yıllarında Alanlara saldırdıklarını biliyoruz. *The Schechter Letter*, -Bulan olarak da adlandırabileceğimiz- Kral Sabriel'in, adı verilmeyen bir Alan Kralı ile barış anlaşması yaptığından söz etmektedir.[51] *The Schechter Letter*, Alan-Hazar ilişkilerinin geçmişinden bahsetmemektedir; fakat bu ilişkilerin çok da sıcak olmadığı tahmin edilebilir. Bu barış anlaşması, Hazarlara oldukça güçlü ve yararlı, yeni bir müttefik sağlamıştı. İttifak, diğer devletlerin Hazarlardan korku duymaya başlamalarına neden olmuştu; fakat aynı zamanda Hazarlar ile diğer devletler arasında daima var olan savaş ihtimalini de yükseltmişti. Alanlar; Burtalar, Oğuzlar, Bizanslılar, Peçenekler ve Kara Bulgarlara karşı sürdürdükleri savaş sırasında, Hazar-

lara destek vererek bağlılıklarını sürdürmüşlerdi; çünkü aralarından bazıları Yahudi dinindendi.[52] Hazar Kralı bu destekle, düşmanlarına başarıyla karşı koymuştu.

920 yılında Hazar Kralı, Benjamin'di.[53] Burtalar (bozkır Alanları ya da Aslar) Hazarların çok sayıdaki düşmanlarından bir tanesiydi.

Benjamin'in varisi, 930'lu yılların başlarında hüküm süren Kral Aaron'du.[54] *The Schechter Letter*'e göre, Bizans İmparatoru, Alan Kralı'nı Hazarlara karşı savaşmaya ikna etmişti ve bunun sonucunda Alan Kralı, Hazarların can düşmanı haline gelmişti. Kral Aaron, bu tehlikeli durumu bertaraf etmek için, derhal gerekli önlemleri aldı. Oğuz Kralı'ndan yardım isteyen Aaron, Alanlara karşı savaşa sürmek üzere, Oğuz ordularını kendi tarafına almıştı. Oğuzlar Alan Kralı'nı esir ederek Aaron'a teslim etiler.[55] Bununla birlikte, olayların akıl almaz bir biçimde şekil değiştirmesiyle, Hazar ve Alan Kralı kısa bir süre sonra müttefik olmuşlardı. Bu yeni ittifak, iki önemli sonuç doğurmuştu. Bunlardan ilki, Aaron'un oğlu Joseph'in, Alan Kralı'nın kızıyla evlenmesiydi. Diğeri ise; Alanların birçoğunun Hıristiyanlığı reddederek.[56] Hazarların kabul ettiği Judaizme dönmeleriydi (bkz.bölüm 10).

Ne yazık ki Alanlarla Hazarların yaptığı bu son ittifak çok uzun ömürlü olmadı. Politik ve dini boyutlarda oldukça güçlenmiş olan Alan-Hazar dostluğu, Aaron'un saltanatı sona erip yerine oğlu Joseph'in geçmesiyle –Joseph'in Alan Kralı'yla aile bağları olmasına rağmen- yerini eski düşmanlıklara bıraktı. Bu yüzden, onuncu yüzyılın ortalarında -İmparator Constantine VII. Porphyrogenitus'un *De administrando imperio*'da yazdığına göre- Bizans, Hazarlara karşı Alanları destekledi.[57] VII. Constantine, Hazarlar ile Alanlar arasında bir savaş patlak vermesi halinde, Alanların Hazarya'da büyük sıkıntılara ve zarara neden olabileceğini yazmıştır.

DİĞER TÜRK BOYLARI İLE İLİŞKİLER

Oğuz Türkleri (Tork, Uz ya da Ghuzz olarak da bilinirlerdi), dokuzuncu yüzyıl sonlarında Peçeneklerle savaşırken Hazarlarla ittifak yapmışlardı.[58] 913 yılında, Hazarlar ve Oğuzlar, Peçenekleri Volga ve Ural nehirleri arasındaki bölgeyi terk ederek, batıya doğru çekilmeye zorladılar.[59]

Hazar-Oğuz birliği, Benjamin'in Hazar tahtına geçmesine kadar sürdü. *The Schechter Letter*'de yazılanlara göre, Kral Benjamin Burtalara ek olarak, Bizanslıları, Peçenekleri ve Oğuzları da düşmanları arasında saymaya başlamıştı. Gardizi, Hazarların Peçenekler, Oğuzlar ve Burtalarla savaştığından ve hem Gardizi hem de Ibn Rustah, Hazarların her yıl Peçeneklere saldırdıklarından bahsetmektedir.[60] Ibn Fadlan ünlü seyahatnamesinde, Hazar Kralı'nın Oğuz rehinelerinden söz etmektedir[61]; ancak, 921 yılı civarında Oğuzlarla savaşan Hazarlar, *The Schechter Letter'a* göre, Kral Aaron'un döneminde 932 yılındaki bir savaşta onlarla ittifak yapmışlardır.[62] Birkaç yıl sonra, Kral Joseph'in hükümdarlığı sırasında, Hazarlar; Oğuzlar, Çerkezler, Burtalar, Bab al-Abwab ve Kuzeyliler ile ittifak yapmışlardır.

Bulgarlar ve Hazarlar, aralarında kan bağı olmasına rağmen, onuncu yüzyılda yollarını ayırmaya başlamışlardı. Bulgarlar, politik ve dini dolarak Hazarya ve onun Judaizminden oldukça bağımsız bir hale gelmişlerdi. Volga Bulgarları 922 yılında, İslamı devlet dini olarak kabul etmiş ve ülkede camiler ve din okulları kurmuşlardı. Bulgarlar aynı zamanda, Türki runik alfabesinin yerine de Arap alfabesini benimsemişlerdi. 921 ya da 922 yılında Prens Shilki'nin oğlu Almush Volga Bulgarlarının *El-teber* (hükümdar)'i idi. 922 yılında Volga Bulgaristan'ını ziyaret eden Ibn Fadlan, Hazar Kralı'nın, Almush'un kızlarından biri ile evlenmek istediğini; fakat kızlardan birinin ölmesi ve diğerinin de zaten bir başka hükümdar ile evli olmasından dolayı, bu isteğini gerçekleştiremediğini yazar.[63] Volga Bulgaristan'ı, Hazarya'nın Ruslar tarafından istilasından sonra, tam bağımsız bir devlet olarak Ural Dağları'nda yaşayan Bulgarlar tarafından kuruldu. 1236 yılında, Moğollar Volga Bulgaristan'ını istila etti ve devletin bağımsızlığına son verdi.

Hazarlar, Kuzey Kafkasya Hunlarıyla da yakın ilişkiler kurmuşlardı. Yedinci yüzyıl sonlarında, Kuzey Kafkasya Hunlarının *El-teber*'i olan Alp, savaş esnasında Hazar Kağanı'nın ordularına sık sık yardım eden bir Hazar vasalıydı.[64] Kafkasya Arnavutluğu'nu işgal edip birçok değerli ganimet ele geçiren Alp, bundan sonra Hazar Kağanı'nın kızıyla evlenmişti. Onuncu yüzyıl sonlarında yaşamış olan Ermeni tarihçi Moses Kalankatvatsi'ye göre; Chat-Hazar, Hun başkenti Varachan'da, Prens Awch'i Tarkan'ın saray nazırı ve Hazar Büyükelçisi olarak görev yapıyordu.[65]

MACARLAR İLE İLİŞKİLER

Macarlar, Hazarlarla batıya doğru yaptıkları sayısız göçleri sırasında bağlantı kurmaya başlamışlardı. Macarların birçoğu, sekizinci yüzyılın ilk yarısında anavatanlarını terk ederek Lebedia (Levedia) bölgesine yerleşmişler ve takip eden yüzyılın ortalarına kadar burada yaşamışlardı. Lebedia, Hazar İmparatorluğu sınırları içinde, Don ve Donets nehirleri ile Azak Denizi arasındaki topraklarda yer alıyordu.

Eski Macarlar, Türk kültürüne bağlıydılar. Bu da eski Slav ve Bizans kayıtlarının, Macarlardan neden *Ungroi* (Onogurlar), *Ungry, Unnoi* ve *Turkoi* olarak bahsettiğini açıklamaktadır.[66] Constantine VII. Porphyrogenitus, Lebedia'da yaşayan Macarların, Hazarlarla ittifak yaptıklarını yazmıştır.[67] Porphyrogenitus'a göre, Macarlar ve Hazarlar ortak düşmanlarına karşı, birçok kez birlikte savaşmışlardı.

Macar klan isimlerinin birçoğu Türkçe kökenlidir.[68] Bundan başka, Türkçe kökenli yüzlerce kelime de modern Macarcada kullanılmaktadır. Aşağıda bunlardan bazı örnekler bulacaksınız (Ç=Çuvaş dili; H=Hazar dili; EM=Eski Macarca; T=Türkçe).[69]

Macarca	*Hazarca/Türkçe*
alma ("elma")	T: alma ("elma")
atya ("baba, ata")	T: ata ("baba")
búza ("buğday")	T: bughdai ("buğday")
csicsóka (Beyaz yer elması; sarı ve H, büyük çiçekleri olan bir bitki)	T: chichek ("çiçek")
etel ("nehir" EM)	H: atil ("büyük nehir") Ç: as-til ("büyük su")
érdem ("fazilet, değer")	T: erdäm ("fazilet, değer")
jobagy (EM yönetici unvanı)	H: Yabghu, T: jabghu (yönetici unvanı)
köldök ("göbek, merkez")	T: kindik, Ç: kentek ("göbek, merkez")
sárga ("sarı")	T: sarigh ("sarı")
sátor ("çadır")	H: chater, T: chadirç ("çadır")
tábor ("ordugah")	H: tovar, T: tabur ("ordugah")
talyiga ("dört tekerlekli araba")	H: talyga ("yük arabası")
teve ("deve")	T: deve
túzok ("toy kuşu")	T: toghdaq ("toy kuşu")

Betu ("mektup"), diszno ("domuz"), gyapju ("yün"), ir ("yazı"), szo ("söz") ve tyuk ("tavuk") gibi kelimeler de Türkçe kökenli diğer Macarca kelimelerdir. Bilim adamları, Macarcadaki Türkçe sözcüklerin Hazar dilinden mi yoksa Bulgarca ya da diğer bazı

dillerden mi türediği hakkında ortak bir yargıya varamamışlardır. Istvan Fodor'a göre; tarım, hayvancılık, bahçecilik ve mandıracılık ile ilgili olarak kullanılan Macarca sözcükler, Bulgarcadan alınmıştır.[70] Macarlar bu sözcükleri gerçekten Bulgarcadan almış olsalar bile, bu Bulgarca sözcükler muhtemelen Hazarcadaki karşılıkları ile benzeşiyorlardı; çünkü, Bulgarca, Hazarca ile çok yakın ilişkileri olan bir dildi (bkz.bölüm 4).

833 yılında hala Don ve Dinyeper nehirleri arasında yaşayan Macarlar, 840-850'lerde Lebedia'dan Etelköz (Etelküzü) olarak bilinen bölgeye göç etmeye zorlandılar.[71] Pontus steplerinde yaşayan Peçenekler, Macarları Hazarya'dan batıya doğru sürmüşlerdi.[72] Etelköz, Dinyeper ve Dinyester nehirlerinin arasındaki yerleşim yerleri ile bu nehirlerin doğusu ve batısında bulunan toprakları, içinde barındırıyordu. Macarlar, Etelköz'de 894–896 yılına kadar yerleşimlerini sürdürmüşlerdi.

Peçenekler Macarları Lebedia'dan Etelköz'e göçe zorlayınca, Hazar Kağanı, yedi Macar klanına bir prensin idaresi altında toplanmalarını tavsiye etti. Constantine VII. Porphyrogenitus'a göre; bir Hazar Kağanı, soylu bir Hazar kadınını -Macar klanlarını yöneten birkaç liderden bir tanesi olan- Leved (Lebedias ya da Elöd olarak farklılıklar gösterir) adındaki üst düzey bir Macar yöneticisiyle (*voyvoda*), askeri desteğini sağlamak amacıyla evlendirmişti.[73] Kağan Leved'e, Hazar hükümdarlığına bağlı olmak kaydıyla tüm Macarların kralı olmasını önermişti. Leved, kral olma önerisini çocuğu olmadığı için reddetti ve krallığın Almos ya da Almos'un oğlu Arpad'a verilmesini önerdi. Böylece, Arpad hanedanının atası olan (Ügyek'in oğlu) Almos, Etelköz'de Macar Prensi olarak ilan edildi. Almos önderliğindeki Macarlar, 840 yılı civarında Kiev'in yönetimini ele geçirdi.[74] Macarların, dokuzuncu yüzyıl sonlarında Kiev'deki varlığını, Kiev yakınındaki Ugorskoye yerleşimi kanıtlamıştır.[75] Almos'un varisi Arpad, alışılmış Hazar yöntemleri uyarınca, bir sonraki Macar yöneticisi olarak (yaklaşık olarak 890 yılında) babasının yerine geçti. Bundan sonra, Macar krallarının Arpad'ın soyundan gelenler arasından seçilmesi gelenek halini aldı ve Arpad hanedanı, hiç çocuğu olmayan Kral III. Andrew'nun 1301 yılında ölümüne kadar devam etti.

Ibn Rustah, Etelköz'ü, ağacı ve suyu bol olan bereketli topraklar olarak tarif ediyor. Macarlar Etelköz'deki egemenlikleri süresince hapsettikleri Slavları, Bizanslılara Kerch'te köle olarak sattılar[76]; fakat Kiev'deki Doğu Slavları ile Macarlar, genellikle iyi ilişkilere sahiplerdi.[77]

Macarların Etelköz'de yerleştikleri süre boyunca, Hazarlar Macarlarla henüz kaynaşmamışlardı. Örneğin; Kabarlar 881 yılında Viyana yakınlarında, yedi Macar kabilesinden hiçbir destek almadan savaşmıştı.[78] Bununla birlikte, Arpad'ın büyük oğlu Levente'nin Bulgarlara karşı, bir Hazar ordusunu yönetmesi, aralarında sıkı bağlar olduğunun işaretidir.[79]

Birçok bilim adamı, Macarların, Hazar yönetim yapısından etkilendikleri konusunda fikir birliği içindedirler. Macarlar, Hazarların ikili krallık sistemini benimsemişlerdi. Yönetimde, bir *kende* (lider, sakral kral) ve bir *gyula* (hiyerarşide ikinci sırada yer alan ve ordunun idaresi de dahil olmak üzere, devlet işlerinin asıl yöneticisi) vardı. Arpad ikinci gyula idi. Macar yönetiminde, birde *harka* denilen üçüncü bir yönetici daha vardı. En sonunda, aynı Hazarlarda bekin gücünün kağanın gücünü gölgede bıraktığı gibi, gyula da kendeden çok daha önemli bir konuma gelmişti.

893 yılında, Oğuzlara saldırarak bunları bölgelerinden kovan, İran Samanid Hanedanı emiri İsmail ibn Ahmet, batıya doğru yeni bir göç dalgasının başlamasına neden oldu.[80] Ural ve Volga arasında yerleşmiş olan Peçenekler, Oğuzlar tarafından Volga'nın karşı kıyılarına, hatta Don Nehri'nin de karşı tarafına geçmeye zorlandılar. Tuna Bulgarlarıyla ittifak yapan Peçenekler de Etelköz'de yerleşmiş olan Macarlara saldırdılar. Bu saldırı, Macarları batıya, (895–896 yıllarında) Karpatlar'a doğru çekilmek zorunda bıraktı. Bu göç, günümüzde Macarlar tarafından her yıl kutlanmaktadır.

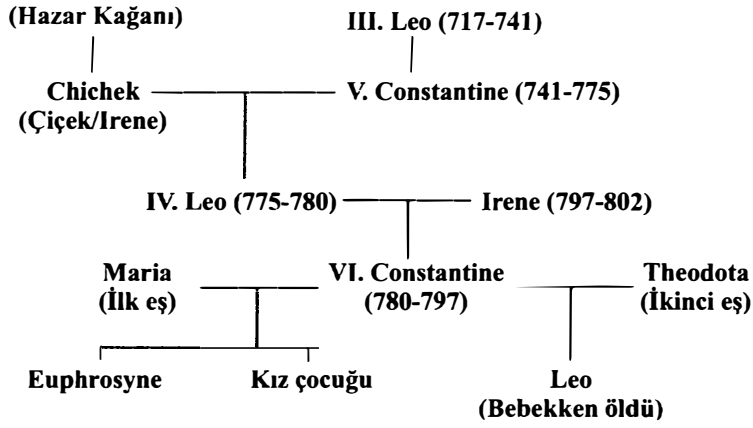
Macarlar'ın 896 yılında Orta Avrupa'ya yerleşmelerinden sonra, Hazarlar Macarların arasında yaşamaya başlamış ve onlarla kaynaşmışlardı (bkz.bölüm 9).

RUSLAR İLE İLİŞKİLER

Hazar İmparatorluğu ile Ruslar arasındaki ilişkiler, çalkantılı ve saldırgan olarak tanımlanabilir. Hazar İmparatorluğu, Kral Joseph'in *Hasdai ibn* Shaprut'a yazdığı cevabında da belirttiği gibi, neredeyse her an Ruslarla savaş halindeydi. Rus-Hazar anlaşmazlıklarının kapsamını ve bunların Hazarlar üzerindeki yıkıcı etkilerini, 8.bölümde bulabilirsiniz.

Tablo 7-1. Hazar Prensesi Chichek'in Soyundan Gelen Kraliyet Ailesi

NOTLAR

1. Douglas M. Dunlop, 'The Khazars," *The Dark Ages*, ed. Cecil Roth and I. H. Levine (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), sf. 326.

2. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984): 179.

3. A.g.e. sf. 183. General Maslama'nın en güçlü düşmanlarından bir tanesi, Sirvan üzerindeki Hazar hakimiyeti süresince, Lakz bölgesinde bulunan Samur Nehri kıyısındaki Mukrak (Mikrakh) köyünün yöneticisi olan Hazar şefi Samsam (al-Simsam)'dı (bkz. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the Tenth through Eleventh Centuries* (Cambridge, England: W. Heffer & Sons, 1958), sf. 81).

4. Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, sf. 329; Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia..." sf. 183-184.

5. Svetlana A. Pletnyova, *Khazary* (Moscow: Nauka, 1986), sf. 26.

6. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia...," sf. 184. Balanjar'ın bazı sakinleri kuzeyde Volga Bulgaristan'ına kadar gitmişlerdi. İbn Faldan 922 yılında burada İslamı kabul etmiş olan bin kadar "Balanjar" ile karşılaşmıştı.

7. A.g.e. sf. 187. Yalnızca yüz civarında Arap askeri hayatta kalabilmişti.

8. Douglas M, Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, sf. 329.

9. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia. sf. 188.

10. Károly Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D." *Acta Orientalia Acadewiae Scientiarum Hungaricae* 11 (I960): 75.

11. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1 (New Haven, CT: Yale University Press, 1948), sf. 222.

12. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam (The Regions of the World)* (London: Luzac & Co. 1937), sf. 452.

13. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, 1. Baskı (Budapeşte: Akadémiai, 1980), sf.65. Kağan, Marwan tarafından gönderilmiş olan iki Müslüman –Nukh ibn al-Sa'ib al-Asadi ve 'Abd-al-Rahman al Khawlani– fıkıh alimi ile görüşmüştü. Bu ikisi kağana bazı hayvanlarını etlerinin yenmesi ve şarap içilmesi ile ilgili İslami yasakları anlatınca, kağan kendisinin bu yasaklardan muaf tutulup tutulamayacağını sormuştu. İki bilgin bunu üzerine, İslam kanunlarından hiçbir şekilde sapmanın mümkün olamayacağını anlatmışlardı. Kağan iki bilginin baskılarına boyun eğerek İslam'ı kabul etmişti. Eğer kağan Müslümanlığı kabul etmemekte direnseydi, katledilecekti.

14. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia. ." sf. 198-199.

15. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken, 1967), sf. 87

16. Károly Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D." sf. 79.

17. A.g.e. sf. 80.

18. A.g.e. sf. 81.

19. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam* (The Regions of the World), sf. 451.

20. Paul Peeters, "Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis," *Analecta Bollandiana* 52 (1934): 33.

21. *K'art'lis C'xovreba* (The Georgian Chronicle), ed. Robert Bedrosian (New York: Sources of the Armenian Tradition, 1991), sf. 97

22. Ermenistan Ostikan'ı (valisi) Xosroydis, Hazarların intikam almak için harap ettikleri Tbilisi (Tiflis)'yi yeniden inşa ettirmişti.

23. Paul Peeters, "Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis," sf. 51.

24. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia. ." sf. 246.

25. A.g.e. sf. 247

26. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1, sf. 65-66 II. Leon'un annesi Hazar Kağanı'nın kızıydı. Abhazya, 523 yılından beri Bizans İmparatorluğu'nun bir parçasıydı.

27. Vladimir F. Minorsky, "A New Book on the Khazars," *Oriens* 11 (1959): 129. The Kingdom of Abkhazia lasted until 978.

28. Vladimir F, Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 1Oth-llth Centuries*, sf. 69.

29. A.g.e. sf. 102.

30. A.g.e. sf. 106.

31. A.g.e. sf. 70, 93. Quaytaq bölgesi, Derbent'in kuzeybatısında, Darbak Nehri'nin kıyısında bulunmaktaydı.

32. A.g.e. sf. 43.

33. John J. Norwich, Byzantium: *The Early Centuries* (New York: Alfred A. Knopf, 1989), sf. 294.

34. Paul Peeters, "Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis," sf. 50.

35. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia. ." sf. 176.

36. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, trans. K. Balazs (Budapest: Akademiai, 1975), sf. 140.

37. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-llth Centuries*, sf. 17

38. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia. ." sf. 174-175.

39. A.g.e. sf. 175.

40. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 104.

41. Busir, aynı zamanda Ibusir-Glavan ve Glavianos olarak da bilinir.

42. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1969), sf. 142.

43. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936), sf. 81.

44. A.g.e. sf. 82; Thomas S. Noonan, "Byzantium and the Khazars: a special relationship?" *Byzantine Diplomacy*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot, England: Variorum, 1992), sf. 112.

45. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1, sf. 65.

46. Bizanslılar Çiçek'in onuruna, bir çeşit tören giysisine *tzitzakion* adını vermişlerdi (bkz. Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe* (New York: Random House, 1976), sf. 48).

47. Károly Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D." sf. 78.

48. Omeljan Pritsak, 'The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism," Harvard Ukrainian Studies 3:2 (Sept. 1978): 267

49. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 219.

50. A.g.e. Bu ziyafet ve törenlerin birçoğu, Paskalya ve Şükran günü yemeği gibi, Hıristiyan adetleridir.

51. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982), sf. 113.

52. A.g.e. sf. 113, 115.

53. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor," *Revue des Etudes Byzantines* 53 (1995): 254.

54. A.g.e. sf. 255.

55. Norman Golb and Omeljan Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, sf. 115.

56. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism. ." sf. 255.

57. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, sf. 117

58. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 60.

59. Rene Grousset, *The Empire of the Steppes*, trans. Naomi Waldorf (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1970), sf. 182.

60. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism. ." sf. 254.

61. Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe*, sf. 42.

62. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism. ." sf. 254.

63. Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe*, sf. 43.

64. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia. ." sf. 180.

65. Vladimir F. Minorsky, Hudud al-'Alam (The Regions of the World), sf. 411; Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz, 1992), sf. 234.

66. Z. J. Kosztolnyik, *Five Eleventh Century Hungarian Kings* (New York: Columbia University Press, 1981), sf. xi.

67. Istvan Fodor, *In Search of a New Homeland*, trans. Helen Tarnoy (Gyoma, Hungary: Corvina, 1982), sf. 213.

68. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 57

69. Bu örneklerin bazıları şu kaynaklardan alınmıştır; A.g.e. sf. 50-52; Istvan Fodor, In Search of a New Homeland, sf. 233; Lajos M. Ligeti, "The Khazarian Letter from Kiev and Its Attestation in Runiform Script," *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1981): 15. Dilbilimci Alfred Hamori ve Paolo Agostini'ye önerileri için teşekkürü borç bilirim.

70. Istvan Fodor, *In Search of a New Homeland*, sf.224-225. Fodor'a göre (a.g.e. sf. 226-227), Macarca, Macarların İran Alanları ve Saltovo bölgesindeki Türki Bulgarların arasında yaşadıkları dönemlerde, Macarca kelime haznesine katılmış olan Alan kökenli sözcükler de içermektedir. Bunlara; *üveg* (Alanca *avg*, "cam"), *hid* (köprü), *vert* (zırh), *zold* (yeşil), *gazdag* (zengin) ve *vendeg* (misafir) gibi sözcükler örnek verilebilir. Fodor, Don Nehri havalisinde yaşayan Alanların büyük kısmının, sonunda Bulgar dilini benimsedikleri ve Saltovo'daki Alan yerleşim bölgesinde bulunan Mayaki kalesinin inşasında kullanılan taşlara Türki rünik harflerle yazılar yazıldığı teorisini geliştirmiştir (bkz.adı geçen eser, sf.226). Bu durumda, hem Türki hem de İran kökenli söz-

cüklerin gezgin Macarlar tarafından benimsendiği Saltovo'nun multietnik bir bölge olduğu açıktır.

71. A.g.e. sf. 239-240.

72. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, sf. 64; Peter B. Golden, Khazar Studies, cilt 1, sf. 76; Rene Grousset, *The Empire of the Steppes*, sf. 181.

73. Carlile A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1930), sf. 229-230.

74. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1, sf. 332.

75. Vladimir la. Petrukhin, 'The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The Formation of the 'Russian Land' in the Middle Dnepr Area," *Russian History/Histoire russe* 19 (1992): sf. 396-397.

76. Istvan Fodor, *In Search of a New Homeland*, sf. 251-252.

77. A.g.e. sf. 258-259.

78. Gyorgy Gyorffy, King Saint Stephen of Hungary, trans. Peter Doherty (New York: Columbia University Press, 1994), sf. 27 Bu bilgi, Culmite'de yapılan "Cowari" Savaşı'nı anlatan *Annales Iuvavenses maximi*'den alınmıştır.

79. A.g.e. sf. 42.

80. A.g.e. sf. 16.

8

HAZAR İMPARATORLUĞU'NUN ZAYIFLAMASI VE ÇÖKÜŞÜ

Hazarlar; Ruslar, Bizanslılar ve Moğolların saldırılarıyla krallıklarını kaybettiler. Bu bölüm, Hazarya'nın çökmesine neden olan olayları incelemektedir.

SONUN BAŞLANGICI

İlk Rus Kağanlığı, 830'larda Volga'nın orta kesimlerinde kurulmuştu.[1] 885 yılı civarında, Doğu Slav klanları birleşmiş ve onuncu yüzyılda Hazarların gücünü gölgede bırakarak, gittikçe daha büyük bir güç haline gelmeye başlamışlardı.[2] Aynı dönemde, Hazarların "Varang", al- Masudi'nin de "Al-Pharange" olarak adlandırdığı İskandinavyalı gezici tüccarlar ve korsanlar, Ruslarla bütünleşmeye başlamışlardı. Varangialı yöneticilerin unvanı *kölbeki* (denizler hakimi) idi[3]; çünkü, Hazarların aksine, Varangialıların çok sayıda gemisi vardı.

Hazarlar, onuncu yüzyılda Ruslar ve Dağıstanlılarla birçok anlaşmazlık yaşamaya başlamışlardı. Örneğin; 901 yılı Ağustos'unda, kralları Tun-Kisa ibn Buljan al-Khazari önderliğindeki Hazar orduları, Derbent'e saldırdı.[4] Muhammed ibn Hashim ve al-Bab bölgesi gazileri bu saldırıyı püskürttüler.

Arap tarihçi al-Masudi, Hazarların, hırslı Rusların saldırılarına maruz kaldıkları bir dizi dramatik olaydan bahsetmektedir.[5] Hazar Kralı 913 yılında, elde ettikleri kazancın yarısını vermeleri koşuluyla, beş yüz Rus gemisinin Volga'nın güneyine doğru ilerlemelerine izin vermişti. Ruslar Atil'i geçerek Hazar'ın güneyine,

Tabaristan ve diğer kıyı yerleşimlerine doğru ilerlediler. Bu sırada Ruslar, zorbalığa ve talana başlamışlardı. Öldürdükleri çok sayıda erkeğin kadınlarını ve çocuklarını esir alarak mallarını yağmalamışlar ve köylerini yakmışlardı. Daha sonra kuzeye yönelen Ruslar, Bakü yakınlarındaki adalara varmışlar ve buralarda binlerce Müslümanı kılıçtan geçirmişlerdi.

Bakü'de geçici olarak kaldıkları birkaç aydan sonra, Ruslar kuzeye doğru ilerlemeye devam ederek Atil'e vardılar. Atil'deki Müslüman Arsiya askerleri, çok sayıdaki dindaşlarının Kafkasya'da Bizanslılar tarafından katledildiğini öğrenmiş ve intikam almak istediklerini Hazar Kralı'na bildirmişlerdi. Hazar Kralı'nın iradesi altındaki Arsiya, oldukça güçlüydü ve savaş teçhizatı bakımından da zengindi. Buna dayanarak savaş hazırlıklarına başlamışlardı. Rusya ve Arsiya arasında büyük bir savaş patlak verdi. Atil'deki Hıristiyanların bir kısmı, Arsiyalı Müslümanların on beş bin kişilik ordusuna katılmıştı. Hazarlar üç gün süren savaştan, Ruslara karşı zafer kazanarak çıktılar. Ruslar, yaklaşık olarak otuz bin adam kaybetmişlerdi. Bunların birçoğu savaş sırasında ölmüştü. Yalnızca beş bin kadarı hayatta kalabilmiş, Volga'nın kuzeyine doğru kaçmayı başarabilmiş olan bu beş bin kişinin çoğu da kaçtıkları yerde Burtalar ve Bulgarlar tarafından öldürülmüştü.

Rus şiir ve düz yazı ustası Alexander Pushkin (1799–1837), 1822 yılında yazdığı ünlü manzum eseri "*The Lay of the Wise Oleg* (Akıllı Oleg'in Şarkısı)'de, Rus Prensi Oleg'in, Hazarlara öfkelendiği için savaş açtığını anlatır; *"Şehirlere, mezralara ve ovalara saldırıp yağmaladıkları için / Oleg, kılıçlarını ve alevlerini onların üzerine gönderdi."*[6] Eser, her ne kadar Oleg'in Hazar köylerini ve şehirlerini yağmalayarak yıktığından ve bu sayede ün ve şeref kazandığından bahsediyor olsa da tarihi kayıtlar Oleg'in nihai kaderinin zafer olmadığını göstermektedir. *Rus'ian Primary Chronicle*'da, Oleg'in hüküm sürdüğü döneme romantik bir bakış açısıyla yaklaşarak, Oleg'in, bir yılanın ayağını ısırması sonucu zehirlenerek öldüğünü anlatır.[7]

Çok daha doğru bir kayıt olan *The Schechter Letter*, Oleg'in yaptıklarını detaylı olarak anlatır. *The Schechter Letter*'da anlatıldığına göre; Rus Kralı Oleg'i Hazarlarla savaşa yönelten, Tmutorokan'a saldırması için teşvik eden, Bizans İmparatoru I. Romanus Lecapenus'tur. Romanus bu şekilde, Kral Joseph'in Hazarya'da yaşayan Hıristiyanlara yaptıklarına misilleme yapmış oluyordu (bkz.bölüm 6). Oleg Tmutorokan'ı, şehrin komutanı "*rab hashmo-*

nia (Hasmonya'nın Reisi)"nın şehirde olmadığı bir gece ele geçirdi. Ünlü Hazar *baliqhci*si Pesakh, Oleg'in yaptıklarını haber alarak Bizans'a ait bazı Kırım şehirlerine yürüdü. Bunlardan üç tanesini ele geçiren Pesakh, çok sayıda erkek ve kadını öldürdü. Daha sonra Cherson'a yürüyen Pesakh, burada da birçok düşmanı esir etti ve yakalayabildiği tüm Rusları katlederek Hazarları Ruslardan kurtardı. Pesakh aynı zamanda, Oleg'in Tmutorokan'dan yağmaladığı tüm ganimetleri de geri almıştı. Oleg Hazar ordularına karşı direndi; fakat sonunda Pesakh'a teslim olmak zorunda kaldı.[8] Hazarlar, Ruslara karşı bir kez daha kesin bir zafer elde etmişlerdi. Zuckerman'a göre, bu olay 930'ların sonlarında meydana gelmişti.[9]

Oleg, kendisini Hazarlara karşı ayartanın Romanus olduğunu Pesakh'a itiraf etti. Bunun üzerine Pesakh, Ruslar ve Hazarların tekrar karşı karşıya gelmesini önlemek için, Oleg'i Romanus'a karşı savaşmaya zorladı. Ruslar Bizanslılarla 941 yılında haziran-dan eylüle kadar, dört ay boyunca denizde savaştılar[10]; fakat Bizans donanması tarafından bozguna uğratıldılar. Oleg'in askerlerinin büyük bir kısmı öldü. Oleg ve askerlerinden sağ kalanlar "FRS"[11] ye kaçtılar ve orada öldüler.

Prens Oleg, 944 ya da 945 yılında Pers İmparatorluğu'nda öldü.[12] Oleg'in askerleri, Güney Kafkasya'ya saldırmalarının ardından yok oldular. Ibn Miskawayh, Rus lider ve komutasındaki yedi yüz askerin, Azerbaycan Hükümdarı Marzuban ibn Muhammed yönetimindeki ordular tarafından katledildiğini anlatır. Bu arada, 944 yazında, Kiev Ruslarının yeni prensi İgor, Bizanslılarla, serbest ticareti ve savaş zamanında karşılıklı yardımlaşmayı güvence altına alan bir barış antlaşması imzalamıştı.[13]

Hasdai ibn Shaprut'un Kral Joseph'e yazdığı mektup, Hazarlarla Ruslar arasında onuncu yüzyıl ortaları boyunca süren düşmanlık nedeniyle, İspanya'dan Hazarya'ya doğrudan doğruya Kiev Rusya'sı yolu ile değil, sırasıyla Macar, Rus, Bulgar ve son olarak da Hazar Yahudileri aracılığı ile gönderilmişti. 950'lerin ortalarında, Kral Joseph, Hasdai'ye Rusların Hazarya'ya yaptıkları saldırılarla ilgili olarak, aşağıdaki görüşlerini aktarmıştır:

> Nehrin [Volga] halicinde yaşıyorum ve Tanrı'nın yardımıyla nehrin girişini koruyor ve Hazar Denizi'ni gemileriyle geçerek gelen ve İsmailiye'ye [Arabistan] ulaşmaya çalışan Ruslara engel oluyorum. Aynı şekilde, bu düşmanların Bab-al-Abwab'ın [Derbent] kapılarından girme-

lerine de engel oluyorum. Bu yüzden onlarla sürekli savaş halindeyim ve eğer bir kere geçmelerine izin verirsem, tüm İsmailiye ülkesini Bağdat'a kadar yakıp yıkarlar.

Bu paragraf, Ruslar ve Hazarlar arasındaki dinmek bilmeyen çalkantıları vurgulamaktadır.

962 yılında, Hazarlar, süvarilerin ve saldırgan piyade askerlerinin öncülük ettiği bir orduyla bölgenin hakimiyetini yeniden ellerine geçirmek için, Kırım'daki birçok köy ve şehri yerle bir etmişlerdi.[14] Kırım Gotları kendilerini Hazarlara karşı koruyabilmek için Ruslardan yardım istediler. Svyatoslav Gotların yardım çağırısına cevap verdi ve 960'larda "barbar" Hazarların üzerine yürüdü.

RUS İSTİLASI

Rus'ian Primary Chronicle'ın ilk bölümündeki *Poviest' vremennykh lyet* (Zamanın Hikayesi)'de yer alan ve kehanete benzeyen ilginç bir hikaye, Hazarlar ve Rusların ürettiği kılıçları birbirleriyle karşılaştırarak, Rusların Hazarlara egemen olacağını öngörmektedir. Hikayeye göre; Dinyeper Nehri'nin doğu kıyısı boyunca uzanan ormanlık tepelere doğru, burayı kendilerine yurt edinmiş olan Polianialı Slavlardan vergi almak üzere ilerleyen Hazar savaşçıları, bölgeye vardıklarında Polianialılar vergi olarak her kulübe başına bir kılıç verirler. Görevlerini yerine getirmenin övüncüyle geri dönen savaşçılar, Slav kılıçlarını kağana sunarlar; fakat sarayda bulunan Hazar şefleri, bu kılıçların felaket habercisi olduğunu söylerler; çünkü, Kiev kılıçlarının her iki ağzı da keskindir ve yalnızca bir ağzı kesen Hazar kılıçlarından tartışma götürmez biçimde üstündür.[15] Hazar şefleri; "Bir gün gelecek ve Ruslar bizden ve diğerlerinden vergi alacaklar" derler.[16] Hikaye, Rus silahlarının Hazarlarınkinden daha üstün olduğu sonucuna dayanarak, Güney Rusya ve Ukrayna'nın batısındaki toprakları ele geçirerek Hazarların askeri ve siyasi egemenlik dönemine son veren Rus hakimiyetini önceden haber vermektedir.

Hazarları parçalayan darbe, Prens İgor ve karısı Olga'nın oğlu, (962–972 yıllarında hüküm süren) Kiev Grand Dük'ü Svyatoslav'dan geldi. Svyatoslav'ın hayatı savaşlar ve fetihlerle geçmişti. *Rus'ian Primary Chronicle*, Svyatoslav'ın, yetişme çağında Asmund tarafından eğitildiğini ve askeri taktikleri de *Voyvoda* Svyneld'den öğrendiğini aktarır. Ortaçağ kayıtları, Svyatoslav'dan birçok bölgeyi ele geçirmiş, yürekli ve güçlü bir lider olarak bahseder.

Rus'ian Primary Chronicle'a göre, Svyatoslav Hazar şehri Sarkel'i ve şehrin değerli kalesini, 965 yılında ele geçirmişti.[17] Bir haberci, Hazarlara yaklaşan saldırıyı haber vermişti. Bu sayede, Hazar savaşçıları savaş alanında toplanmış ve savaşa hazırlanmışlardı. Hazar Kağanı savaşçılarına, Svyatoslav'a karşı savaşı kaybettikleri sırada katılmıştı. O meşum günde meydana gelen olayların ayrıntıları oldukça eksiktir. Verilen kayıpların ve esirlerin kayıtları tutulmamıştır. V. N. Tatishchev, Svyatoslav'ın Sarkel'de ele geçirdiği Hazar esirleri, Ros Nehri kıyısındaki topraklara yerleştirdiğini öne sürmüştür.[18] Svyatoslav, Alanları ve Çerkezleri de hakimiyeti altına almıştır.

Svyatoslav, 966 yılında Viyatikyalıları da (Doğu Slavlarının bir grubu) egemenliği altına almış ve onlardan vergi almaya başlamıştır. Svyatoslav, iki yıl önce Viyatikyalılara kime vergi verdiklerini sormuştu. Viyatikyalılar o tarihte, Hazarlara her saban başına bir gümüş para verdiklerini söylemişlerdi.[19]

Ibn Hauqal 975–977 yıllarında tuttuğu kayıtlarında, Rusların, Bulgarları yendikten sonra Volga'nın güneyine doğru ilerlediklerini ve Atil'i zaptettiklerini anlatmaktadır.[20] Bu olay 967 yılında olmuştur.[21] Atil'in fethinden sonra Hazarlar şehirden kaçmıştı. Ibn Hauqal'a göre, Atil'de yaşayan Hazarlardan bir kısmı, 969 yılında Hazar Denizi'ni geçmişler ve sığınacak bir yer bulmak amacıyla, Oğuz Türkleri'nin oturduğu Siyah-Kuh (Siacouye) denilen adaya kadar gitmişlerdi.[22] Günümüzdeki adı Manghishlaq olan Siyah-Kuh, Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kıyılarındaydı. Bir başka Hazar grubu, güneye, Terek Nehri halicinin başlangıcındaki diğer bir Hazar adasına kaçmışlardı. Bir kısım Hazar ise Bakü'ye kaçmıştı.

Hazar mültecilerinin bir kısmı, Gurganj Emiri Ma'mun ibn Muhammed'in saldırısına uğramış ve Müslümanlığı kabul etmeye zorlanmışlardı.[23] Bununla birlikte, Müslüman Şirvan Şahı Muhammed ibn Ahmet al-Azdi, Şirvan otoritesinin tebaası haline gelmelerine rağmen, bazı Hazarların Atil ve Hazaran'a dönmelerine yardımcı olmuştur.

Hazar Kağanı, Harezm'in desteğini sağlayabilmek için, 965–967 yılları civarında İslamı kabul etmiştir. Al-Mukaddisi 986 yılında, "Gurjania" da yaşayan Arapların Hazarlara saldırdıklarını ve Hazar Kralı'nı Müslümanlığı kabul etmeye zorladıklarını duyduğunu yazmıştır.[24] Keza, Rusların Hazarları yendiğini ve ülkelerini ele geçirdiğini de yazmıştır.[25] Kiev Rusya'sının Büyük Prens'i, Svyatoslav'ın oğlu Vladimir (980–1015 yıllarında hüküm sürmüştür), aralarında Tmutorokan'ın da bulunduğu eski Hazar yerleşimlerinin bir kısmının kontrolünü eline geçirmiş ve Samandar'ın ünlü bağlarını ve bahçelerini yaktırmıştı. Harezm yönetimi altındaki Hazarların büyük bir bölümü İslamı kabul ederken, bir kısmı ise din değiştirmeyi reddetmişti. Harezm orduları, İslamı kabul etmeyen Hazarların yerleşmiş oldukları şehirleri zapt etmişti.[26]

Ruslar, Sarkel ve Atil gibi başlıca Hazar şehirlerini ele geçirmeleri ile Volga ve Don gibi prestijli ticaret yolları üzerindeki kontrollerini Doğu Slavlarına bıraktılar. Svyatoslav'ın fetihlerini takip eden dönemde, Don ve Donets vadilerini büyük ölçüde sömürgeleştirdiler. Slavlar, Hazarlardan miras olarak yalnızca topraklarını almamışlardı; Julius Brutzkus'a göre, Ruslar Hazarlardan geleneklerini, yasal prosedürlerini, yönetim sistemlerini ve askeri örgütlenmelerini de model olarak almışlardı.[27] Brutzkus, Hazarların giyim eşyaları, kap kacak, ticaret ve taşımacılıkla ilgili olarak kullandıkları sözcüklerin, Kiev Rusları'nın ilk dili olan Doğu Slav lisanına girdiğini de anlatır. *Bogatyr* ("şövalye" Hazarca *baghatur* ya da *bogatur*dan gelir. Anlamı "cesur savaşçı"dır), *telega* ("dört tekerlekli araba" Hazarca *talyga* ["yük arabası"]dan gelir) ve *verv* ("aile topluluğu", Hazarca *verevi* ["aile evi"]den gelir) gibi Türkçe kökenli sözcükler de Rusların kelime dağarcığına yerleşmiştir.

HAZAR İMPARATORLUĞU'NUN İLHAKI

Hazarlar, siyasi bağımsızlıklarını 1016 yılının sonuna dek, bir dereceye kadar da olsa sürdürdüler. Son Hazar Kağanı'nın adı George Tzul'du ve görünüşe göre Tzul, Hıristiyan'dı. Tzul hakkında çok fazla bilgi yoktur. Bilim adamlarının, Tzul'un Kırım mı yoksa Taman Yarımadası'nı mı yönettiğine dair ortak bir fikirleri yoktur; fakat Tzul'un her iki bölgeyi de yönetmiş olması mümkündür. Tzul'un, Don, Volga ve Kafkasya arasındaki küçük bir bölgede hüküm sürdüğü de ortaya atılan iddialar arasındadır.

1016 yılında, Bizans İmparatoru II. Basil ve Ruslar, Hazarların üzerine birleşik bir ordu gönderdi.[28] Bu ordunun başında (Büyük Prens Vladimir'in kardeşi) Sfengus ve Mongus vardı. Georgius Tzul Ruslar tarafından esir edildi ve Hazarlar, hem Kırım hem de Taman yarımadaları üzerindeki hakimiyetlerini kaybettiler. Bir iddiaya göre, imparatorluğun yıkılmasından sonra, aralarında kralın da bulunduğu bazı Hazar Hanedanı üyeleri, İspanya'ya göç etmiştir.[29]

Bazı tarihçiler, Hazarya'nın iki yüzyıl daha varlığını sürdürdüğünü iddia etmişlerdir. Dunlop, Hazarların, Volga'nın aşağı kıyısındaki önemli bir ticaret merkezi olan eski kentleri Sarigshin'i,

on ikinci yüzyılda geri aldıklarını öne sürmüştür.[30] Tel Aviv Üniversitesi profesörlerinden Abraham N. Poliak, Yahudi Hazar Krallığı'nın, her ne kadar gücü ve toprakları azalmışsa da varlığını Moğol istilası süresince 1224 yılına kadar sürdürdüğünü iddia etmektedir[31]; ancak, bu iddiaları doğrulamak gerçekten çok zordur; çünkü on birinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar tutulmuş olan kayıtlar hem dağınık, hem de yetersizdir.

Bazı İtalyanca kayıtlar, on altıncı yüzyıla kadar Kırım bölgesinden, *Gazaria* olarak bahsetmiştir. Örneğin, Marko Polo (1254–1324) Moğollar'ın "Gazaria" yı Kumanlardan aldığını yazmıştır. Keza, Sanudo Marino da Moğolların 1240'lı yılların başlarında, Gotların, Sugdianların ve Alanların ülkeleri ile Kiev Rusya'sı ve "Gasaria"yı yakıp yıktığını yazmıştır. 1440'larda karısı Maria ile birlikte Trebizond (Trabzon)'a sığınan Got Prensi Ioann (John), "Hazarya Lordu" olarak anılmaktaydı.

HAZAR İMPARATORLUĞU'NUN YOK OLMA NEDENLERİ

Douglas M. Dunlop, Hazar İmparatorluğu'nun çöküşünde, başlıca üç etkenin rol oynadığına inanmaktadır: 1-Doğal sınırlarının olmaması; 2-Öz kaynaklarının çokça dışarıya bağımlı olması; 3-Homojen bir nüfus yapısına sahip olmaması.[32] Dunlop, bunlardan başka; Hazarların, Rusların Aşağı Volga'da seyahat etmelerini yasaklamasının, Rusları öfkelendirmiş olabileceğini düşünüyor. Bir diğer önemli etken de Hazarların deniz gücünün olmayışıdır. Buna karşılık Ruslar büyük bir deniz gücüne sahiplerdi (bkz.bölüm 4). Bu dezavantajları, Hazarların karada sağladıkları üstünlüğü, denizde de elde etmelerini engellemişti.

Onuncu yüzyılda, Hazarlar güç kaybetmeye devam ederken, Peçenek egemenliği Kırım'ın bazı bölgelerine kadar yayılmıştı.[33] Peter Golden, Hazarların çöküşünü, kısmen de olsa, Peçeneklerin güçlenmesine bağlamaktadır.[34] Yedinci bölümde bahsettiğimiz gibi, Peçenekler, Macarları batıya doğru göçe zorlamıştı. 968 yılında Kiev'e saldıran Peçenekler, Doğu Avrupa'da mücadele eden büyük bir güç haline gelmişlerdi.

Hazar İmparatorluğu'nun çöküşü, yeni bir dönemin başlangıcı olmuştu. Artık, Doğu Avrupa Yahudilerinin kendilerine ait bir

devletleri yoktu. Bir başka bağımsız Yahudi devleti de 1948 yılında İsrail kurulana dek varolamayacaktı. Hazarya'nın yok olmasıyla; Oghurik Türk halkları da Doğu Avrupa üzerindeki hakimiyetlerini daha fazla sürdürememişlerdi.

Eski Hazar İmparatorluğu topraklarının çok büyük bir bölümü, ortaçağ boyunca Hazar Denizi etrafında varlığını sürdüren, Moğolların Altın Ordu devletinin egemenliği altında kaldı. Bu devletin başkenti, Volga yakınında bulunan Astrakhan bölgesindeki Sarai (Saray) kenti idi.

Dokuzuncu bölümde de inceleyeceğimiz gibi; yukarıda bahsettiğimiz birçok sarsıcı olayı atlatmayı başaran Hazarlar, yeni çevrelerde, yeni ulusların içinde gelişmeye devam etmişlerdir.

NOTLAR

1. Omeljan Pritsak, 'The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians," *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. Howard Aster and Peter J. Potichnyj (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990), sf. 4.

2. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1 (Budapest: Akademiai, 1980), sf. 79-80.

3. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," *Slavonic and East European Review* 22 (1944): 120.

4. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the lOth-llth Centuries* (Cambridge, England: W. Heffer 8c Sons, 1958), sf. 42.

5. A.g.e. sf. 151-153.

6. *The Poems, Prose, and Plays of Alexander Pushkin*, ed. Avrahm Yarmolinsky (New York: The Modern Library, 1964), sf. 55.

7. *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales*, ed. Serge A. Zenkovsky (New York: Meridian, 1974), sf. 53-54. Puşkin'in şiiri, Oleg'in bacağına dolanarak ısıran yılandan da bahsetmektedir (bkz. *The Poems, Prose, and Plays of Alexander Pushkin*, sf. 57-58).

8. Bu bölümün tercümesi, Norman Golb ve Omeljan Pritsak'ın, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Pres, (1982) sf. 115, 117, 119) adlı çalışmasında yer almaktadır. sf. 115, 117, 119.

9. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor," *Revue des Etudes Byzantines* 53 (1995): 256.

10. A.g.e. sf. 257.

11. Pritsak "FRS"nin Hazar Denizi'nin güney kıyıları boyunca uzanan bölgeyi ifade ettiğini öne sürmüştür (bkz. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*, sf. 138).

12. Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion ," sf. 268.

13. A.g.e. sf. 266.

14. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936), sf. 129.

15. Arkeolojik bulgular, Doğu Slavlarının iki ağızlı kılıçlar imal ettiklerini kanıtlamaktadır (bkz. Antal Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, trans. K. Balazs (Budapest: Akademiai, 1975), sf. 12; Istvan Fodor, In Search of a New Homeland, trans. Helen Tarnoy (Gyoma, Hungary: Corvina, 1982), sf. 255 Hazarya'daki Alanların yalnızca bir yüzü keskin olan kılıçlar kullandıkları da tespit edilmiştir.

16. Vasilii O. Kluchevsky, *A History of Russia*, trans. C. J. Hogarth, cilt 1 (New York: Russell & Russell, 1960), sf. 51. Efsane; "...Rus prensleri bugün dahi Hazarları yönetmektedir," cümlesiyle biter.

17. *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales*, ed. Serge A. Zenkovsky, sf. 58-59. Sarkel Kalesi'nin zapt edilmesi ile ilgili bölümün bir başka versiyonu, iddia edildiğine göre Çerkez öykücüler tarafından korunmuştur. Çerkez ozan Yakhutl' Shaban'ın "Sarkel Savaşı" hakkındaki öyküsünde, Bzhedukh bölgesinin yöneticisi Prens Weche'nin oğlu Hapach'ın çok sayıda süvariyi bir araya toplayarak Sarkel'e saldırdığı anlatılır (bkz. John Colarusso, "Two Circassian Tales of Huns and Khazars," The Annual of the Society for the Study of Caucasia 4-5 (1992-1993): 68). Hazar savunma güçleri istilacı süvarilere yaklaşmış ve sonuç olarak savaş başlamıştı. Savaşın sonunda "Büyük Sarkel Prensi" ve diğer Hazarlar esir edilmiş ve prangaya vurularak hapsedilmişlerdi. Öykü-

nün geri kalan kısmında, eğri kılıcı ve son derece güçlü yayı ile Hazarların yüreklerine korku salan Prens Shawel'in kahramanca eylemleri övülmektedir. John Colarusso'a göre; öykü Çerkezler ve Svyatoslav Rusya'sı arasında bir ittifak kurulmuş olduğuna işaret etmektedir; zira, Çerkezler daha başka nedenlerle de zaman zaman Ruslarla ittifak yapmışlardı.

18. Jurij Luciw, *Sviatoslav the Conqueror* (State College, PA: Slavia Library, 1986), sf. 96.

19. *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales*, ed. Serge A. Zenkovsky, sf. 58-59.

20. SvetlanaA. Pletnyova, *Khazary* (Moscow: Nauka, 1986), SF. 71.

21. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1, sf. 82.

22. Vladimir F Minorsky, *A History ofSharvan and Darband in the lOth-llth Centuries*, sf. 113.

23. Douglas M. Dunlop, 'The Khazars," *The Dark Ages*, ed. Cecil Roth and I. H. Levine (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), sf. 353.

24. Hazar Kralı'nın İslamı kabul ettiği, on üçüncü yüzyıl başlarında Ibn al-athir tarafından da kaydedilmiştir.

25. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1 (New Haven, CT: Yale University Press, 1948), sf. 289.

26. Svetlana A. Pletnyova, *Khazary*, sf. 72.

27 Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," sf. 111. Prens Svyatoslav da kafasını Türki savaşçılar gibi, bir tutam saç dışında, tamamen traş ediyordu (bkz. Vladimir la. Petrukhin, 'The Early History of Old Russian Art: The Rhyton from Chernigov and Khazarian Tradition," Tor 27:2 (1995): 484).

28. René Grousset, *The Empire of the Steppes*, trans. Naomi Waldorf (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1970), sf. 182.

29. Israel Kasovich, *The Eternal People* (New York: The Jordan Publishing Co., 1929), sf. 307; Herman Rosenthal, "Chazars," *The Jewish Encyclopedia*, cilt 4 (New York: Ktav, 1901-1906), sf. 6; Heinrich H. Graetz, *History of the Jews*, cilt 3 (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1896), sf. 254.

30. Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, sf. 353. Svetlana Pletnyova'ya göre; on üçüncü yüzyılın başlangıcında Saqsin halkı Hazarlar, Yahudiler, Oğuzlar, Harezmliler ve Ku-

manlardan oluşuyordu (bkz. Svedana Pletnyova, "The Polovtsy," *Peoples that Vanished*, ed. SF. Puchkov, trans. Ye. Voronov (Moscow: Nauka, 1989), sf. 31). Bir Rus tarihçinin kayıtlarına göre; Saqsin sakinleri 1229 yılında Moğol istilacılardan kaçarak Volga Bulgaristan'ına gitmişlerdir.

31. Bu görüş Julius Brutzkus, Itzhak Ben-Zvi ve S. Dagoni gibi bilim adamları tarafından da benimsenmiştir. 13 Mayıs 1223 de, Hazarya'nın tamamen işgalinden yalnızca bir yıl önce, Cengiz Han'ın savaşçıları Kalka Nehri'nde Rusları ve Kumanları bozguna uğratmışlardı. Brutzkus'un iddiasına göre, Dağıstan'ı, diğer Hazarlardan bağımsız bir Hazar Yahudi klanı olan Endzher Klanı yönetiyordu ve tüm Hazarya değil, yalnızca bu Endzher Klanı'nın yönettiği krallık, on üçüncü yüzyıla kadar ayakta kalabilmişti. Ben-Zvi, Moğolların Hazarya'yı istila etmesinden sonra, Hazar Yahudilerinin Kırım, Dağıstan ve Derbent şehrine kaçtıklarını öne sürmüştür (bkz. Itzhak Ben-Zvi, *The Exiled and the Redeemed*, trans. Isaac A. Abbady (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1961), sf. 58).

32. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken, 1967), sf. 234.

33. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, sf. 115-116.

34. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 146.

9

HAZARLARIN DÜNYAYA YAYILIŞI

Hazarların, varlıklarını Doğu Avrupa'da ve dünyanın diğer bölgelerinde sürdürdüklerini kanıtlayan çok sayıda belirti mevcuttur. Hazarlar; Macaristan, Romanya, Ukrayna, Belarus, Litvanya, Polonya, Türkiye, İspanya, Güney Rusya, Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, (Mısır da dahil olmak üzere) Orta Doğu ve muhtemelen Bulgaristan ile diğer ülkelere yerleşmişlerdi. Bir kısmı, diğer Yahudi toplumları ile karşılıklı evlilikler yaparken, diğerleri de Müslüman ve Hıristiyan toplumların içine karışıp kayboldular.

MACARİSTAN HAZARLARI

Yahudiler Macaristan'a, adının henüz Pannonia olduğu, Roma İmparatorluğu döneminde yerleşmişlerdi. Pannonia Yahudileri, Yunanca ve Latince dillerinde okuyup yazıyorlardı.[1] Bu Yahudilerin Macar Yahudileri ile herhangi bir ilişkilerinin olup olmadığı, çok net değildir. Raphael Patai (1910–1996), ortaçağ Macaristan Yahudilerinin kökeninin, bu eski Pannonia Yahudileri ile Kabar ve Hazar Yahudilerinin karışımından geldiğini yazmıştır.[2]

Macarlar, batıya yaptıkları göçler sırasında, Hazarlarla geniş çapta ilişkiler kurmuşlardı ve bazı Hazarlar, kalıcı olarak Macaristan'a yerleşmişlerdi. Onuncu yüzyılda, Macaristan sınırlarını koruyan askerlerin arasında Hazar Yahudileri de vardı. Hazarların Macaristan'da yerleştiğini gösteren, çok sayıda topoğrafik, belgesel ve arkeolojik kanıt mevcuttur.

Arpad komutasındaki Macarlar, Macar topraklarını 896 yılında fethettiler. Ülkede önceleri, Avarlar, Bulgarlar, Slovenyalılar, Moravyalılar ve Hırvatlar hüküm sürmüştü. Macaristan'da yaşayan on klan, On-Ogur (On Ok) adı verilen yeni bir konfederasyon kurdu. Bu klanların yedi tanesi Macar ve üç tanesi de Hazar klanlarıydı.[3] Constantine VII. Porphyrogenitus'un kayıtlarına göre, bu

yedi Macar klanının adları; Jenö, Ker, Keszi, Tarjan, Kürtgyarmat, Megyer ve Nyek'ti.[4] Kürtgyarmat klanı yakın zaman önce Kürt ve Gyarmat olarak ikiye ayrılmıştı.

Hazarların muhalif kanadı olan Kabarlar, Macaristan'daki Hazar nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. "Kabar" sözcüğü, muhtemelen "asi" ya da "etnik karışım" anlamına gelmektedir. Kabarlar, 862 ve 881 yıllarındaki ayaklanmalar sonucunda, 895 yılında batıya, Macaristan'a göç etmişlerdi. Bazı bilim adamları, Kabarlar'ın Hazarlara başkaldırmalarına, Kral Obadiah'ın Judaizm yanlısı politikalarının neden olduğuna ileri sürmektedirler; fakat bu iddiaları destekleyebilecek kesin bir delil mevcut değildir ve bu başkaldırının gerçek nedeni hala bir esrar perdesi ardında saklanmaktadır.

Bazı Macar bilim adamları, Macaristan'da yaşayan üç Kabar-Hazar klanının adlarını belirlemeye çalışmışlardır. Istvan Hereny, bu klanların adlarının; Varsany (Alan kökenli bir isimdir), Kaliz ve Szekely (ya da Eskil) olduğunu ifade etmiştir. Sandor Toth ise bu Kabar klanlarının adlarının; Varsany, Eszlar ya da Oszlar, Tarkany, Bereny, Örs, Ladany ve Sag olmasının akla daha yatkın olduğunu iddia etmiştir.[5]

Bu klanlar, etnik geçmişlerine dayanarak farklılaştırılabilirler. Hazarlar, Kabar etnik karışımını meydana getiren unsurlardan bir tanesiydi. "Kaliz", İran kökenli bir ulus olan ve Yunanlıların Khalisioi olarak adlandırdıkları, Harezmlilerin Macarca adıdır. "Tarkany"nin Bulgarik Kabar klanlarından birinin adı olması mümkündür.[6] "Oszlar" da onuncu yüzyılda Macar ordusunda görev yapan ve Varsany[7] olarak da bilinen bir Alan halkıydı. Bereny, Örs ve Ladany ise György Györffy'e göre Eskilli klan gruplarıydı.[8] Barziller (Bercel) ve Bulgarik Suvarlar da eski Macaristan'daki, Macar olmayan diğer etnik grupların arasında yer alıyorlardı.

Tisa ve Tuna nehirleri arasında kalan topraklara yerleşmiş olan Kabar klanlarından bir tanesinin, Judaizmi kabul ettiğine dair bir varsayım da mevcuttur.[9]

Çok sayıda Kabar, Macaristan'ın doğusundaki Tisa ve Szamos nehirleri arasındaki bölgeye yerleşmişti.[10] 1172–1196 yıllarında hüküm süren Macar Kralı III. Bela'nın noteri, tarihçi Anonymus, yaklaşık olarak 1200 yılında tuttuğu bir kayıtta, Macaristan'da yaşayan "Cozar"lardan bahsetmektedir:

> Kral Marot'un halkı, önceden Erdely yakınlarında, Tisa Nehri ile [Bihar bölgesindeki] Igfon Ormanı'nın arasın-

daki topraklarda yaşıyorlardı. Marot'un torunu Menmarot, "Cozar" denilen halktan birçok insanla dostluk kurmuştu...[11]

Morut (Macarcası Marot) (doğumu yaklaşık olarak 874), Bihar Kabarlarının lideriydi ve Tisa ve Szamos vadilerini fethetmişti. Morut, Hazar-Kabar Klanı'nın bir üyesiydi ve torunu Menumorut (Macarcası Menmarot) da aynı şekilde, Doğu Macaristan'da hüküm süren bir Hazar-Kabar yöneticisiydi.[12] Bihar Dükü (*el-teber*) olan Menumorut, Transilvanya Alpleri'nden, Szamos Nehri yakınlarındaki Meszes Kapu (Kireçtaşı Kapı)'ya kadarki bölgede yerleşmiş olan Hazarları yönetiyordu. Aralarındaki bir savaştan sonra, Menumorut Macar otoritesine boyun eğmiş ve kızlarını Macar prensleri ile evlendirmişti. Mesela, kızlarından bir tanesi Arpad'ın oğlu Zoltan'la evlenmişti.[13]

Kabarlar, Macaristan'ın askeri, ekonomik ve kültürel yaşamına aktif olarak katılıyorlardı. Constantine VII. Porphyrogenitus'un ifadesine göre, Hazarlar ve Macarların birbirlerinin dillerini öğrenmeleri -öyle ki Hazar dili Macaristan'da onuncu yüzyılın ortalarına kadar konuşuluyordu- Macar-Kabar ilişkilerinin sürdüğünü kanıtlayan önemli bir olgudur.[14]

Macarlar, 954 yılında Almanya'yı doğudan istila ettiler. 955 yılında, Nyitra Kabarlarını yöneten Macar Prensi Lel, bu seferde savaştı.[15] Lel, Macar liderler Bulcsu ve Sur'la ittifak yapmıştı. Bu üç lider, 10 Ağustos 955'te, Augsburg yakınlarındaki Lechfeld'de yapılan Augsburg savaşında, Alman orduları tarafından yenilgiye uğratıldılar. Macar askerlerinin bir kısmı Lech Nehri'nde boğuldu. Macarlara karşı kazanılan bu zaferin kahramanları, Alman Kralı I. Otto (936–973 yılları arasında hüküm sürmüştü) ve müttefiki, Dük Konrad'dı. Almanlar, bozguna uğrattıkları Macarları acımasızca kovalamış, Bavyera Prensi I. Henry, Lel ve diğer iki lideri yakalayarak Regensburg'da idam etmişti.

Macaristan Dük'ü Taksony'nin, Hazar Yahudilerini imparatorluğunun topraklarında yerleşmek üzere davet etmesiyle, Macaristan'daki Hazar nüfusu daha da artmıştı.[16] Zoltan ve onun Hazaryalı karısının (Menumorut'un kızı) oğulları olduğu için, Taksony'nin kendisi de kısmen Hazar-Kabar'dı. Anonymus'a göre; Taksony, Volga Bulgaristan'ında yaşayan çok sayıda Müslümanı da Macaristan'da yerleşmeleri için davet etmişti.

Diğer birkaç Macar hükümdarının ataları da Hazaryalıydı. Örneğin: *kende* Kurszan'ın (ö.904) kökeni yarı yarıya Hazardı; çünkü dedesi Leved, bir Hazar prensesiyle evlenmişti (bkz.bölüm 7). [17]

Güneybatı Macaristan'da yer alan ve Nagykozar ve Kiskozar köylerinin çok da uzağında olmayan Pecs yakınlarındaki Ellend'de, bir mezarda bulunan gümüş bir yüzüğün, Hazar-Kabar orijinli olduğuna inanılmaktadır.[18] On birinci yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen yüzük, bir kadın iskeletinin yanında bulunmuştu ve üzeri on üç tane İbranice harfle süslenmişti. Yüzük, Kabarların Macaristan'a göç ettiklerini ve bu göçmenlerin Yahudi inançlarını doğruluyor. Kozar, -on dördüncü yüzyıla ait dini bir belgede kaydedildiği üzere-Güneybatı Macaristan'daki Tuna vadisinde yer alan, Baranaya bölgesi sınırları içindeki bir köyün adı olduğu ve Nagykozar ile Kiskozar da Ellend'deki mezarlığa çok yakın olduğu için, Attila Kiss, Hazar köylerinden ayrılan Hazar kadınlarının, Ellend'e yerleşmiş olabileceklerini varsaymıştır.[19]

Yukarıda anlatılanlardan dolayı; Kalizler, Macaristan'a göç eden Kabarların üyeleri ya da muhtemelen Dük Taksony tarafından Macaristan'a çağırılan Hazarların torunlarıymış gibi görünüyor. Birçoklarının İslam inancına sahip olmalarına karşın, Kalizlerin bir kısmı Judaizmin etkisi altında kalmışlardı. Arap ve Bizanslı yazarlar, Kaliz halkının, Hazarlarla çok yakın bağları olduğunu ifade etmişlerdir. On ikinci yüzyıl Bizans tarihçisi Johannes Cinnamus, 1154 yılı dolaylarında meydana gelen olayları anlattığı kayıtlarında; "Khalisioi" (Khwalis ya da Kaliz) halkının bir kısmını "Musa şeriatına inanırlar; fakat Tevrat'ın kuralarının saf haline değil..."[20] diye anlatır. Cinnamus, Kalizlerin, on ikici yüzyılın ortalarında Dalmaçyalıların (Hırvatlar) yanında Bizans İmparatoru Manuel Comnenus'a karşı savaştıklarından da bahsetmektedir.[21] Kaliz halkı, muhtemelen Hazar kıyı şeridinde yaşamıştı; çünkü "Khvaliskoye" Hazar anlamına gelen eski Rusça bir sözcüktür. Kalizlerin aslen Orta Asya'dan gelen Türkler olduğu ve çoğunluğunun Müslüman olduğu belirlenmiştir. Bu yüzden de kökenleri Orta Asya'daki Harezm-Khiva bölgesinde aranmalıdır. Çince kaynaklarda, Harezm topraklarından "Kua-li" olarak bahsedilmektedir.[22] Harezm'de geçici bir süre için yerleştikten sonra, Kalizler Hazarya'nın ticaret merkezine göç etmişlerdi. Rusların, ticaret merkezi olan Hazaran'a "Khvalisy" demeleri ve bazı eski Slav kaynaklarında, Hazarlardan "Khwaliss"ler olarak bahsedilmesi, Kalizler ve Hazarlar arasındaki yakın ilişkiyi çok açık bir şekilde göstermektedir.[23]

Hazarların Macaristan'a yerleştiklerine dair daha başka işaretler de vardır. Macar bilim adamları, Macaristan'daki, "Khazar"

sözcüğünden türemiş gibi görünen yer adlarını, sistematik olarak analiz etmişlerdir. Kazar, Kozar, Kozard, Kozarvar vb. gibi yerlerin, bu adları Hazarlardan sonra aldıkları sanılmaktadır.[24] Bu yerlerin, bilinen Kabar yerleşim bölgelerine yakınlıkları da dikkat çekicidir. Macaristan'da, bir tanesi Zagyva Nehri'nin bir kolunun yakınlarında kurulmuş olan, Kozar isimli dört tane şehir vardı. Kozard şehri de Kuzey Macaristan'ın Nograd bölgesindeki Paszto'nun batısında ve Szirak'ın kuzeydoğusunda bulunmaktaydı. (Macaristan'ın kuzeydoğu köşesindeki) Nagyka'nın güneyinde, Anonymus'un Kabarlar'ın yaşadığı yer olarak tarif ettiği aynı bölge olan, Szatmar bölgesinde de Kozar ya da Kozard adında bir başka şehir daha vardı. Kozar isimli bu şehirlerden bir tanesinin mülkiyeti, 1335 yılında Kaplony Klanı'na devredilmişti. Doğu-Orta Macaristan'daki Szolnok-Doboka bölgesinde, "Khazar Kalesi" (Kozarvar) adlı bir kale vardı. Günümüzde hala, Budapeşte'nin seksen beş kilometre kuzeydoğusundaki Nograd bölgesinde, Kazar isimli bir köy vardır. Macaristan'ın güneyinde de (Baranya ve Tolna bölgelerinde) Hazar yerleşimlerine rastlanıyordu. Rac-Kozar (Egyhazas-Kozar olarak da biliniyordu), Nagy-Kozar ve Kis Kozar bunlardan birkaç tanesi idi.

Hazarların Macaristan'daki varlıklarını gösteren belgelerden 1337 yılına ait olan bir tanesinde, "Kaza[r] halkı" diye bir deyim yer almaktadır. 1279 yılına ait bir başka belgede de Chazarental (Hazar Vadisi) adlı bir yerden bahsedilmektedir.[25]

Onuncu ve on dördüncü yüzyıllar arasında yıldızı gittikçe parlayan Kozarvari adlı bir Macar ailesi vardı. Bu ailenin kökenlerinin de Hazarlara dayanıyor olması mümkündür.[26] Bunlar muhtemelen, bir yer adı olan "Kozarvar"ı kendilerine soyadı olarak almış olan soylu bir Hazar ailesiydi.

Teka adındaki zengin bir Hazar Yahudi tüccarı, 1211 yılında Macaristan Krallığı'nın Hazine Sorumlusu ve Prens Vekili olmuştu.[27] Teka, 1233 yılında Avusturya'ya kaçmak zorunda kaldı; fakat daha sonra geri dönen ve eski görevine iade edilen Teka 1245 yılında ölünceye dek bu görevini sürdürdü.

Hazarların Macaristan'daki akıbetleri, bilim adamları arasında birçok tartışmaya neden olmuştur. Sandor Toth, Macaristan'da yaşayan Kabarların sonunda Judaizmi terk ederek Hıristiyan olduklarını, üstelik Hazar dili yerine de Macarcayı benimsediklerini öne sürmüştür.[28] Macaristan'daki Hazar Yahudilerinin, çevrelerindeki Hıristiyan nüfus tarafından, kendi içlerine çekildiği teorisi,

Peter Ujvari ve Nathan Ausubel tarafından da paylaşılmaktadır.[29] Bu görüşe göre; günümüz Macar Yahudilerinin, köklerini Macaristan'a ortaçağın sonlarında Orta Avrupa'dan gelen ve İbrani ve Alman isimleri kullanan göçmenlerde aramalarına karşın, Kabarlar ve Macarların birbirleriyle kaynaşarak tek bir toplum haline gelmiş oldukları sonucu ortaya çıkıyor. Kuzeybatı Macaristan'daki Sopron bölgesinde (Avusturya sınırı) Judaist olmadıkları halde, soylarının Hazar Yahudilerinden geldiğine inanan Hıristiyanlar vardır.[30] Macaristan'daki, Örsür, Aba ve Bors gibi bazı soyadlarının, Kabar kökenli olmaları mümkündür.[31]

Bir diğer alternatif görüş de Hazarların Yahudi inançlarını yirminci yüzyıla kadar korumuş olduklarıdır. Örneğin; Macar Yahudileri arasında uzun bir süre devam eden düello geleneğinin, Hazar mirası olduğu sanılmaktadır. Buradan da Hazar kimliklerini korumuş olan Yahudilerin, on dördüncü yüzyılın sonlarında, Macaristan'da hala varlıklarını sürdürüyor oldukları sonucu çıkmaktadır. Douglas Dunlop bunu şöyle anlatıyor:

> 1309 yılı sonlarında, Pressburg'daki Macar ruhban meclisi, Katoliklerin, Hazarlar olarak tanımlanan insanlarla evlenmelerini yasakladı ve bu karar 1346 yılında papa tarafından da onaylandı.[32]

ROMANYA HAZARLARI

Transilvanya tarihi ile Macaristan tarihi, iç içe geçmiştir. Kozarvar (Khazar Kalesi) ve Kozard adlı şehirler, Batı Romanya'daki Szamos ve Mures (Maros) nehirleri arasındaki bölgede kurulmuşlardı. Macar tarihçiler, bu şehirleri Hazarların kurduğuna inanmaktadırlar.[33]

Eski bir efsane, Güney Rusya'dan gelen Yahudi savaşçıların, Eflak ve Moldova'yı zapt ederek buralara yerleştiklerini anlatır. Alfred Posselt'e göre; bu savaşçılar "Kızıl Yahudiler"di ve 1100 yılı civarında Romanya'ya gelmişlerdi.[34]

Transilvanya şehrinin (Birinci Dünya Savaşı sırasında Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçası olan ve Sepsiszentgyörgy olarak bilinen) Sfintu Gheorghe bölgesinde yaşayan Yahudilerin yaşam gelenekleri, ülkeleri Ruslar tarafından zapt edildiği için doğudan göç eden Türk Yahudilerinden gelmektedir.[35] Anlaşıldığına göre; Yahudi Türk tüccarların ve askerlerin aileleri, Sfintu Gheorge'ye yerleşmiş ve tarımla uğraşmaya başlamışlardı. 1360 yılında, Macar Kralı I. Lajos, Yahudilerin ülkeden kovulmalarını emretti; fakat, bu şehirde yaşayan Yahudiler, nüfus sayımında "Macar" olarak yazılmış oldukları için kurtuldular. Bu Türk Yahudileri,

Macar ve Romanyalılar ile evlilikler yaptılar; fakat, yine de kendi toplumlarını bir arada tutarak yüzyıllar boyu korudular.

Bazı bilim adamları, Szekely Klanı üyelerinin kökeninin Hazarlara dayandığını ve bunların, Kabar bağlantısının bir parçasını oluşturdukları iddiasını daha da ileriye taşıyorlar. Cluj şehri ile Doğu Transilvanya'daki Mures ve Olt Nehri vadilerindeki tarımla uğraşan küçük köylerde, çok sayıda Szekely Klanı üyesi yaşamaktadır. Bunlar Unitaryen Hıristiyanlardır ve Macar lehçesi konuşmaktadırlar.

Yüzyıllarca önce, Szekelylerin Macar lehçesi, otuz iki karakterden oluşan ve bu karakterlerin farklı birkaç şeklinin ilave edildiği, bir runik Türk alfabesi kullanılarak yazıya geçiriliyordu.[36] Szekely yazısı, sağdan sola doğru yazılıyordu. Bu alfabe, on sekizinci yüzyıla kadar kullanılmıştı. Hazar ve Szekely harfleri arasındaki benzerlik iddiaları[37], L. Ligeti ve J. Nemeth'i, bu alfabenin Hazar ülkesinde yaratıldığı sonucuna götürmüştür.[38] Bunu daha da ileri götüren bazı bilim adamları, bizzat Szekely'nin Hazar İmparatorluğu'ndan gelmiş olduğunu kabul etmektedirler. Szekely alfabesi üzerine bir uzman olan Edward Rockstein, Szekely'nin Avarlar ve Hunlardan geldiği hakkındaki hikayeleri reddetmekte ve bunların gerçekte Hazar kökenli olduklarına inanmaktadır. Laszlo Makkai'ye göre; "Yerel kaynaklarda olduğu gibi, Bizans kaynaklarında da Szekelyler Hazarlara karşı ayaklanmış olan 'Kabarlar' olarak adlandırılmaktadırlar."[39] Szekelylerin, Transilvanya'daki Doğu Macaristan sınırında, sınır muhafızı olarak görev yaptıkları söylenir.

Szekelylerin, tamamen Hazar soyundan gelmediklerinin ayrımına varmak önemlidir; çünkü, Szekely halkı, Hazarlar ve Macarların göçlerinden önce de Transilvanya'da yaşıyordu; fakat, Hazar göçmenleriyle kaynaştıklarına dair az da olsa bir kuşku vardır. Eğer Szekelyler Hazaryalı değillerse, soylarının "Macarlaşmış" diğer Türk toplumlarına dayanıyor olması mümkündür. Buna verilebilecek en uygun cevap, asıl Szekelylerin Hunlar olduğudur, ki bu da Szekelylerin kendilerini Hun olarak ilan etmelerini açıklamaktadır.

LİTVANYA VE BELARUS HAZARLARI

Martin Gilbert'e göre, Yahudiler, 1016 yılında Hazarya'dan Litvanya'ya göç etmişlerdi.[40] Gerçekten de Vilnius'lu bazı Yahudi aileleri, atalarının Hazarlar olduğunu iddia etmektedirler. Öyle anlaşılıyor ki Litvanya ve Polonyalı birçok Yahudinin ataları Kırım'dan gelmektedir. Bu Yahudilerin, 1016 yılında Georgius Tzul'u yenen Bizans ve Rus ordularından kaçıp kaçmadığı merak konusudur (bkz.bölüm 8).

Bugün Belarus'un batısında yer alan topraklarda, geçmişte Hazarların yerleşmiş olduklarını kanıtlayan önemli deliller vardır. Baron Günzburg (1857–1910) ve Baron Polyakov'un (Polakoff) Rus Judaik koleksiyonunda yer alan belgelerde, Hazarların dokuzuncu yüzyıl sonları ya da onuncu yüzyılın başlarında, Hrodna (Grodno)'da bir cam imalathanesi kurduklarından bahsedilmektedir.[41] Cam işçiliği, yapılan arkeolojik kazılarda çok renkli cam eşyaların çıkarıldığı, Hrodna'nın doğusundaki Navahradak'ta da (Novogrudok) yapılmaktaydı.[42]

POLONYA HAZARLARI

Hazarların Polonya'ya yerleşip yerleşmedikleri çok tartışmalı bir konudur. Tarihçi Norman Davies tarafından ortaya atılan aşağıdaki görüşler, diğer birçok bilim adamı tarafından paylaşılmaktadır:

> Eski zamanlarda Polonya'da Yahudilerin yaşadığından ve güneydoğudaki Chazar Krallığı'nın soyundan gelenlerin koruduğu haliyle Judaizmin, aslında Hıristiyanlıktan daha eski olduğundan kuşku duymak için çok az neden vardır.[43]

Davies'e göre, Judaizm Polonya'ya ilk kez dokuzuncu yüzyılda, Hazarlar tarafından getirilmişti. Adam Vetulani, Hazar Yahudilerinin Polonya'ya 963 yılından önce geldiklerini öne sürmüştür.[44] Polonyalı tarihçiler Kazimiez ve Maria Piechotka da Hazarların Polonya'ya geldiklerine inananlar arasındadır:

> Aynı dönemde, doğudan bir Chazar Yahudisi akını başlamıştı. Aslında bu akın, önceleri ticari bir göçtü; fakat onuncu yüzyılın sonlarına doğru Chazar devletinin çökmesinden sonra, çok daha büyük boyutlara ulaştı. Bu dönemin göçmenleri genel olarak tarım ve el zanaatları

ile uğraşmaya başlamışlardı. Bu koloniler ya da yerleşimler, gelecekteki Polonya'nın güney ve doğu bölgelerinde ortaya çıkmışlardı.[45]

Hazarların Polonya'daki varlıklarını kanıtlayan yazılı kaynaklar, ne yazık ki günümüze kadar ulaşamamıştır. Polonya tarihinin on üçüncü yüzyıl ortalarına kadar tutulmuş olan yazılı kayıtları, Moğol istilası döneminde yok olmuştur.[46] Bu da Hazarların Polonya'da yerleşmiş olduklarına dair belgelerin muhtemelen var olduğunu gösterir; fakat bütün belgeler kaybolmuştur. Oysa Hazar Yahudilerinin Ukrayna ve Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerine yerleştiklerini gösteren oldukça fazla kanıt vardır.

Bu yüzyılın başlarında, Polonya Yahudisi olan bilim adamı Itzhak Schipper (1884–1943), Polonya'daki Kozari ve Kozarzow gibi yer adlarının Hazarlardan sonra konulduğunu ve bunların Hazar yerleşimlerinin sınırını çizdiğini ileri sürmüştür. Bunlara Polonya, Ukrayna ve -aralarında Kozarzewek, Kozarze (Krakow bölgesinde), Kozara (Lviv bölgesinde), Kozaroviche (Kiev yakınlarında) ve Kozarka ile Kozari (her ikisi de Novogrod bölgesinde) gibi yerleşimlerin de bulunduğu- Rusya'daki diğer yerleşimler dahil edilebilir. Koganovo kasabasının adı, söylendiğine göre Ulu Hazar Kralı'nın unvanı olan 'Kagan'dan türemiştir. Zydowska Wola, Zydowo ve Zydaticze gibi yer adlarının köklerinin de "Yahudi" anlamına gelen Zid sözcüğü olduğu söylenir. Araştırmacılar, özellikle de Bernard Weinryb, Schipper'in etimolojisini sorgulamış ve Zid kökünden türetilen yer adlarının, aslında Alman Yahudilerinin yerleşimlerini belirtip belirtmediğinde tereddüt etmişti. Bu yerlerin gerçekten Hazar kökenli olduklarını doğrulamak oldukça güçtür.

Bir diğer ilgi çekici teori de Kawyory ve Kawyary adlı Polonya köyleri ve mezarlıklarının Hazar kaynaklı olduklarını öne sürmektedir.[47] "Kawyory" sözcüğü, "Yahudi Mezarlığı" anlamına gelmektedir ve İbranice *kevarim* (mezarlık) kelimesi gibi bir kelimeden, ortaçağ Polonya'sında kullanılan eski Yiddiş diline ait bir sözcükten türemiştir.[48] Wexler, bu sözcüğün kökeninin *kevarim* mi yoksa Aramice *qabra* (mezar) mı olduğunda kararsız kalmıştır.

Schipper'e göre, Polonya'ya yerleşen Hazar Yahudileri esasen çiftçi ve zanaatkardı. Hazarların, Polonya'nın verimli ovalarının cazibesine kapıldıklarını düşünmek oldukça akla yatkındır.

Samuel Kurinsky tarafından ortaya atılan yeni bir teoriye göre, Hazar Yahudilerinin, Polonya'nın çeşitli bölgelerine göç etme-

leriyle, cam sanayi gelişmiş ve yaygınlaşmıştı. Onuncu yüzyılın başlarında Wolin'de, on üçüncü yüzyılın ortalarında da Opole ve Wroclav'da (her iki şehir de Odra Nehri kıyısındadır) cam fabrikaları kurulmuştu. Cam fabrikaları, aynı zamanda Poznan, Krakow ve Gdansk bölgelerinde de kurulmuştu. Silezya'daki Hazar fabrikasından, genellikle Babil ve İran Yahudilerinin kullandıkları teknikler ve kompozisyonlar kullanılarak şişirilip şekillendirilmiş ve Yahudi motifleri ile süslenmiş, cam eşyalar ihraç ediliyordu.[49] Aslında, Polonya Yahudilerinin ürettiği cam eşyalar, renk, biçim ve desenleri ile Tuna boyu, Rusya ve Orta Asya'da üretilen cam eşyalarla büyük benzerlikler taşıyordu ve bunların tamamı, en nihayetinde Judean tarzından türemişti.

Bazı bilim adamları, üzerlerinde İbranice karakterler bulunan, on ikinci yüzyıla ait gümüş Polonya paralarının, Hazar kökenli Yahudiler tarafından basıldığını öne sürmüşlerdir. Bu şaşırtıcı teorinin gerçekliğini ispatlamak oldukça zordur. Alfred Posselt, yaklaşık 1300 yılı dolaylarında Lublin bölgesinde yaşayan ve adı bazı madeni Polonya paralarının üzerine basılmış olan, Abraham ben Joseph ha-Nasi (prens) adlı zengin bir Yahudi bankerin, bir Hazar olduğunu iddia etmiştir.[50]

Hazarların Polonya'ya yerleştiklerini açıkça gösteren herhangi bir belge olmamasına karşın, 1096 yılında Haham Nissim tarafından yazılmış olan esrarengiz bir belge, yaklaşık olarak Birinci Haçlı Seferi döneminde, "Al-Kazariyah"ta başlayan bir Mesihi hareketten söz etmektedir.[51] Sözü edilen belgede, Hazarlarla ilgili olan paragraf, aşağıdaki gibi tercüme edilmiştir:

> Ve cemaat büyük bir coşkuya kapıldı ve oruçları ve zekatları ile Tanrı'ya yöneldi. Ve 17 cemaat, Hazarya'dan "ülkelerin en ücra köşelerine" gittiler ve başka klanlarla karşılaşıp karşılaşmadıklarını ya da neyle karşılaştıklarını bilmiyoruz.[52]

Ne yazık ki Haham Nissim, "ülkelerin en ücra köşeleri"nin nereler olduğuna dair tam bir yer belirtmemiştir; fakat Hazar Yahudilerinin bu on yedi cemaatinin bazı üyelerinin Polonya'ya yerleşmiş olmaları, Schipper'in de öne sürdüğü gibi, mümkündür.

Polonyalı Askenazik Yahudiler arasında, Hazarlardan kalma kültürel ve sözel örnekler olduğu izlenimi veren bazı kalıntılar vardır. Örneğin; Polonya Yahudileri, Türk tarzı giyimi, Hıristiyan komşuları tamamen unuttukları halde, uzun süre sürdürmüşlerdir. Bir Yiddiş sözcüğü olan ve "uzun erkek üstlüğü" anlamına gelen

kaftan (kaftn), Türkçeden türemiştir.[53] Hazarların giydiği "bol ceket" muhtemelen bir kaftandı. Sarmatya kökenli Polonya soyluları da uzun kaftanlar giyerlerdi.[54] Aynı şekilde, (al-Masudi'nin Türk olarak addettiği) Burtaların kralları da kaftan giyiyorlardı.[55]

Diğer bir önemli Yiddiş sözcüğü olan ve takke anlamına gelen *yarmulka* da Türki dillerden ya da Türkçeden türemiştir. Wexler bu sözcüğün, Türkçe bir sözcük olan *yağmurluk*'tan, yarmulka ile benzer sözcüklerin kullanıldığı, Lehçe, Ukraynaca ve Rusça gibi bir Slav dili aracılığıyla türediği tezini ortaya atmıştır.[56]

Herbert Zeiden de "dua etmek" anlamına gelen Yiddiş sözcüğü *davenen*'in Türkçeden türediğini iddia etmektedir.[57] Zeiden, fiil kökü *tabun*'un, Türki bir dil olan Kıpçakçada "dua" anlamına geldiğini kaydetmiştir. Kıpçakçada, baştaki "t" harfleri genellikle "d" ye dönüşür ki bu durumda ortaya teorik olarak *dabun-dum* (dua ettim) çıkar. *Davenen* sözcüğü, bu yüzden, Yahudiler arasında, Hazarlar ve Kıpçaklar vasıtasıyla kullanılmaya başlanmış olmalıdır.

Yiddiş sözcüğü *loksh* ("erişte"), muhtemelen bir Slav dilinin aracılığıyla, Türki bir sözcük olan *laqsha*'dan türemiştir.

Bazı Askenazik soyadlarında da Hazar ve Kıpçak mirasının kalıntılarına rastlamak mümkündür. Bairak/Beirak soyadının, "bayrak" anlamına gelen Türki sözcük *beyraq*'tan türemiş olması mümkündür.[58] Balaban sözcüğü, bazı Türki dillerde şahin anlamına gelir.[59] "Tiger", Türkçede kaplan demektir ve on sekizinci yüzyılda hüküm süren Kırım Tatarlarının iki hanının adı Kaplan Giray'dır.[60] Her ne kadar bazıları "Kohen" sözcüğünün değişik bir biçimi olduğunu iddia etse de zaman zaman, Kagan/Kaghan soyadlarının, Türki dillerde "kral" anlamına gelen kagan/kaghan sözcüklerinden türediğini iddia edenler de vardır.

Alperowitz ya da Alperovitch'in kısaltılmış şekli olan, Askenazik soyadı Alpert'in "Kahraman" anlamına geldiği açıktır. Kökenbilimciler geleneksel olarak, Alpert'e bir Alman kasabasının adı olan Heilbronn'dan türemiş gözüyle bakarlar. Ancak, Alp ve Alparslan adları[61], modern Türkiye'de çok sık rastlanan şahıs adlarıdır ve Türkçe Alperoğlu (Alper'in oğlu) soyadı, (yine Alper'in oğlu anlamına gelen) Askenazik soyadı Alperowitz'e benzer. Son ek olan *–owitz*, birilerinin babadan kalma kasabalarını belirtmekten ziyade; hemen hemen her zaman Abramowitz, Leibowitz ve Aronowitz'te de görülebileceği gibi, baba adından ad türetmek için kullanılır. Heilbronn teorisi, Halperin/Halpern/Galpern gibi

soyadları için uygulanabilir; fakat Alpert ya da Alperowitz için değil.

Eski Türki el yazmaları, Tonga Alp Er (Alp Er Tunga olarak ta bilinir) adında bir adamdan bahseder. Yusuf Has Ḥacib, 1069 yılında tamamladığı *Kutadgu* Bilig'de, bu adamı övdükçe över:

> Eğer iyice bakarsanız, Türk prenslerinin tüm dünyadakilerin en iyileri olduğunu fark edersiniz. Bu Türk prenslerinin arasında bir tanesi vardı ki hepsinden ünlü, hepsinden görkemliydi. Adı Tonga Alp Er idi. Hepsinin en seçkin olanıydı. Üstün bilgeliği ve erdemlerinin çokluğuyla, mükemmeldi. Seçkin ve mert bir adamdı. Tüm dünyaya korku salmıştı. İranlılar ona, imparatorluklarını ele geçirip talan eden adama dedikleri gibi, Afrasiyab derlerdi.[62]

Bundan başka, (adına ünlü epik destan *The Lay of the Host of Igor* yazılmış olan on ikinci yüzyıl prensi) Igor'un babası Iaroslav'ın ordularında, Olober (Alp-Ör), ve Shelbir (Es Alp-Ör) adında iki komutan vardı.[63] Alperowitz ve Alpert soyadlarının muhtemel kökenlerinin Türki olduğunu tespit etmek için, bu bilgi yeterlidir. Önemli Türki Yahudiler de büyük bir ihtimalle "kahraman" olarak anılıyorlar ve bu yüzden Alp-er adını alıyorlardı. Bu adın anlamı yıllar geçtikçe unutuldu.

Dilbilimci Paul Wexler'a göre, Askenazik Yahudilerin Pesach adını, erkek ön adı olarak kullanmaları, Türki Hazar kullanımının bir yansıması da olabilir.[64] Zaten, Hazar *baliqhci*si Pesach'ın da dokuzuncu yüzyılda bazı Polonya Yahudilerinin almış olduğu gibi, bu adı almış olduğunu daha önce görmüştük (bkz.bölüm 8). Pesach adı, yaygın olarak Yahudiler tarafından kullanılırdı. Bunlar, hem Doğu Almanya (Elbe Nehri'nin doğusunda) ve Doğu Avrupa'da hem de Karait ülkesi ve İran'da yaşayan Yahudilerdi; fakat Sefardik Yahudilerde bu ad kullanılmazdı.[65] Pers ve Tacik Yahudilerinin torunları olan ve Özbekistan'da yaşayan Buhara Yahudileri arasında, Pesachov soyadının kullanıldığı doğrulanmıştır. Bazı Askenazik Yahudiler de Pesachowitz soyadını taşımaktadır.

Wexler, Pesach'ın, bir zamanlar çok yaygın bir Türk adeti olan, çocuklara doğdukları bayramların, ayların ya da doğdukları yerlerin isimlerini verme geleneğinin tek örneği olduğunu iddia etmiştir. Bu antik gelenek, Belarus Tatarlarında da Ramazan soyadı olarak ve Dağlı Yahudilerde Xanukiev/Xanukaiev olarak görülür. Ancak, bu isim verme uygulaması, yalnızca Türki halklar ya

da Türki bölgelerle sınırlı değildir. Selanikli Yunan Yahudileri, Purim* bayramında doğan çocuklarının adını Mordehay koyarlar; eğer, çocuk nisan ayı içerisinde doğmuşsa Nisim, Hannukah bayramında doğarsa da Matityahu adını alır.[66] İzmir'de, Hannukah bayramında doğan çocuklara yine Hannukah adı verilirdi. Hannukah Selanik'te de soyadı olarak alınırdı. Bundan başka, Pesakha, İstanbul'da hem soyadı hem de kız adı olarak kullanılırdı.

> Bazı araştırmacılar, ortaçağ başlangıcında Polonya'da görülen ahşap sinagogların, Hazarya'daki Türk tarzı sinagoglar örnek alınarak yapıldığını ileri sürmüşlerdir. Nathan Ausubel'in, bu konu hakkındaki düşünceleri şöyle:
>
> Binalarının kökeni ve mimari tarzının etkilendiği stiller ile ilgili olarak birçok teori ortaya atılmıştır... Bir üçüncü ve en makul varsayım, bu tarzı, Hazarya Yahudi Krallığı'ndan gelen Orta Doğu'lu göçmenlerin, Polonya'da yerleştikleri ortaçağ süresince Yahudilere öğretmiş olduklarıdır. Ahşap sinagoglardaki Asya özellikleri çok açık şekilde görülmektedir. Bizans unsurları, Moğol unsurları ile ustaca birleştirilmiştir. Pagoda tarzı çatılar, tonozlu tavanlar ve küçük kubbeler vasıtasıyla, birbirinin üzerine binecek şekilde düzenlenmiştir. Bunlar, çoğu zaman, Polonya'da değil de Orta Asya'daki bir sinagogda olduğunuz hissi veren bir ilüzyon yaratırlar.[67]

Bununla birlikte, Wexler, ilk sinagogların ve Slav paganlarının Bulgaristan ve Doğu Avrupa'nın diğer bölgelerinde inşa etmiş oldukları tapınakların mimarisi arasındaki benzerliğe de dikkat çekmiştir.

Şubat ya da Mart ayına tesadüf eden ve Yahudi kavminin, Haman'ın elinden kurtuluşu anısına kutlanan Yahudi bayramı. (Ç.N.)

UKRAYNA HAZARLARI

Hazarlar, Ukrayna'da, Hazar Kağanlığı'nın Dinyeper Vadisi'ne kadar yayıldığı dönemden beri yaşıyorlardı. Onuncu yüzyılın başlarında, Kievan Letter'da bahsedildiği gibi (bkz.bölüm 6), Kiev şehrinde oldukça güçlü bir Hazar Yahudi toplumu yaşıyordu. Hazarlar, şehrin Ruslar tarafından alınmasından sonra da yaşamaya devam etmişlerdi. Hatta Kral Svyatopolk, Hazarya'da yaşayan diğer Yahudilere de Kiev'e yerleşmeleri çağrısı yapmıştı.[68]

Onuncu ve on birinci yüzyıllar boyunca, Kiev'deki atölyelerde, cam tespihler, bilezikler ve diğer mücevherat üretiliyordu. Kurinsky; bu atölyeleri büyük ihtimalle Yahudilerin yönettiği kanısındaydı.[69] Kiev'de üretilen cam tespihlerin, Hazarya'daki Saltovo-Mayaki kültürüyle üretilenlerle olan benzerlikleri, Kurinsky'nin bu düşüncesini doğrular görünmektedir.[70]

The Rus'ian Primary Chronicle'a göre; Prens Vladimir'in Kiev'deki sarayına, Judaizmin ilkeleri üzerine müzakereler yapmak üzere, bir Hazar Yahudi delegasyonu davet edilmişti; çünkü Vladimir pagan inançlarını değiştirmek için yeni bir din arayışına girmişti. *Chronicle*, Vladimir'in, Bulgarların İslam inancı ile Almanların Hıristiyan inancını reddetmesinden sonra, 896 yılında bir

grup Hazar Yahudisi (*zhidove kozarsti)* ile bir araya geldiğini anlatır.[71] Hazarlar, Bulgarların ve Almanların, Vladimir'i kendi dinlerine döndürme çabaları içinde olduğunu fark etmişlerdi. Vladimir'e, "tek bir tanrıya inandıklarını" ve sünnet olmak, Sabbath kurallarına itaat etmek ve domuz ile tavşan eti yememek gibi yükümlülükleri olan Judaizme bağlı olduklarını açıkladılar. Hazar Yahudileri Vladimir'e, asıl memleketlerinin Kudüs olduğunu ve dağılmış Judeanların bir parçası olduklarını da anlattılar. Vladimir, Judaizmi kabul etmedi; çünkü vatansız ve sürgün edilmiş bir toplumun diniydi. Vladimir, Judaizmi seçenekler arasından çıkardıktan sonra yaptığı araştırmaların sonucunda, (yaklaşık 988 yılında) Yunan Ortodoks Hıristiyanlığı üzerinde durarak Baptist olmaya karar verdi ve Kiev Rusya'sında Bizans kültüründen ilham alan yeni bir dönem başlattı.

Prens Vladimir 1015 yılında öldü ve ölümü ile birlikte, Prens Svyatopolk ile rakipleri arasında bir iktidar savaşı patlak verdi. Polonya Kralı "cesur" Boleslav, Svyatopolk'u desteklemek için Kiev'e yerleşti. Bu olaylar, Kiev Yahudilerinin felaketine neden oldu. Jan Dlugosz tarafından derlenen, on beşinci yüzyıl Polonya vakayinamesi *Annales seu cronice inclyti Regni Poloniae*'ye göre; 1018 yılında, Rus askerleri Kiev'de yaşayan Yahudilerin evlerine saldırarak yağmaladılar.[72] Benjamin Pinkus, bu dönemde, diğer Yahudiler (muhtemelen Bizans Yahudileri ve batılı Yahudiler) "Zhidovia" bölgesinde otururlarken, Hazar Yahudilerinin Kiev'deki "Hazarya" bölgesinde yaşadıklarını yazmıştır.[73] Kazimierz Piechotka ve Maria Piechotka, 1018 yılında Zhidovia bölgesinde Yahudi Radhanit tüccarların yaşadıklarını ileri sürmüşlerdir.[74] Bu iki Yahudi toplumunun eninde sonunda birleşmesi gerekiyordu; çünkü aralarında mezhep düşmanlıkları yoktu (her iki grup da rabbinik Yahudi'ydi). *Suzdal* Chronicle'da kaydedildiğine göre; Zhidovia bölgesi, 1124 yılındaki korkunç bir yangında mahvolmuştu; fakat Kiev Yahudileri toplumlarını yeniden ayağa kaldırmayı başardılar ve yıllar sonra eski parlak günlerine geri döndüler.

Hazar toplulukları, varlıklarını Ukrayna'nın diğer bölgelerinde de sürdürmeye devam ettiler. Chufut-Kale'deki (Orta Kırım) bir mezarlıkta bulunan ve 956–1048 yılları arasında muhtelif dönemlere tarihlenen, İbranice yazılmış dokuz mezar taşı, bir zamanların kudretli Hazar İmparatorluğu'nun Ruslar tarafından küçük bir kağanlığa geriletilmesinden yıllar sonra dahi, Hazar Yahudilerinin Kırım'da yaşamayı sürdürdüklerini kanıtlamaktadır.[75] Chufut-Ka-

le'de yaşayan Hazar Yahudileri, Abraham, Isaac gibi İbrani adları taşıyorlardı. Mezar taşları üzerindeki yirmi tane adın dördü hariç hepsi, Semitik kökenli adlardı. Bu da Chufut-Kale Yahudilerinin, tıpkı Hazar Yahudileri gibi büyük oranda dönme olduklarını göstermektedir. Isaac, Abraham ve diğer adlardan sekiz tanesi, Pentateik, yani Torah'ın ilk beş kitabından alınma adlardır. *Kievan Letter*'ı imzalayanların arasında da Isaac ve Abraham, adını taşıyanlar vardı ve aynı zamanda, Pentateik isimler, Hazarya'nın (Kiev ve Atil dâhil olmak üzere) diğer bölgelerinde yaşayan Yahudiler arasında da oldukça yaygındı. Bu yüzden, Kırım Hazarlarının isimlendirme standartlarına dayanarak, bunların diğer Hazar toplumları tarafından da sergilenen genel örnekleri kopya ettikleri söylenebilir.

Vsevolod Vikhnovich, Hazar Yahudileri'nin Slavlaştığını iddia etmiştir.[76] Bu yargı, Kiev Rusya'sındaki bazı Yahudilerin on birinci, on ikinci ve on üçüncü yüzyıl boyunca, Doğu Slav dili konuştuklarını gösteren kanıtlar tarafından desteklenmektedir. Kahire'de bulunan on birinci yüzyıldan kalma bir mektupta, Selanik'e gelen bir Kiev Rus Yahudisinin, İbranice, Yunanca ya da Arapça değil, yalnızca anadili olan "Knaanik" dilini akıcı bir şekilde konuşabildiğinden bahsedilmektedir (Yahudiler, Slavca'ya "Knaanik" ya da "Canaanit" dili derlerdi).[77] Alman Hahamların responsalarında* on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda, Rusça konuşan Yahudilerin de var olduğundan bahsedilmektedir.[78]

Ortaçağda, Avrupa'daki diğer Yahudi grupları da Slavca konuşuyorlardı. Örneğin; dokuzuncu yüzyılın başlarına ait Latince bir belgede, Salzburg'da oturan bir Yahudi doktorun Slavca konuştuğu anlatılmaktadır.[79] Bununla birlikte, Yiddiş dil bilimci Max Weinreich, Knaanik dilini Bohemya-Moravya Slavcasının ya da Slavcanın başka bir şeklinin türevi olarak değil, bir Doğu Slav lisanı olarak sınıflandırmıştır.[80] Bu da bizi, Knaanik Yahudilerin uzak batıdan göç etmedikleri, aksine Kiev'in yerlisi oldukları sonucuna götürüyor. Diğer bir deyişle, Slavca konuşan Kiev-Rus Yahudileri, Bizans-Yahudi unsurları katılmış olan Slav ve Hazarya kökenliydiler. Onuncu yüzyıl Katalonyalı Yahudi gezgini İbrahim ibn Yakup, Hazarların "Saqalibah" (Slav) dili konuştuklarını yazmıştır.[81] Bu, Hazar Yahudilerinin 1206 yılı civarında, Kiril alfabesi kullandıklarını ortaya koymaktadır (bkz.bölüm 4).

---

* *"Sorular ve cevaplar" Rabbinik din alimlerinin Yahudi dininin kuralları ile ilgili olarak sorulan sorulara verdikleri yanıtlar.(Ç.N.)*

The Rus'ian Chronicle, 1106 yılı dolaylarında, Kiev Rusya'sında Prens II. Svyatopolk'un hüküm sürdüğü sırada, Kiev Krallığı'ndan Ivan ("Ivanko Zakharich, Kozarina") adında bir Hazar ordu komutanının, iki Rus generalinin daha desteğini alarak Kumanlar üzerine bir sefer düzenlediğini yazar. Hazaryalı komutanın Ivan olan adı, Hazarların bir kısmının Slavlaştıklarının bir başka kanıtıdır.

1117 yılında, Kumanlardan kaçan ve Hazar oldukları tahmin edilen bir grup, Vladimir Monomakh'tan Kiev Rusya'sına sığınma hakkı istemişti. Bu "Hazarlar", Kiev'in kuzeydoğusundaki Chernihiv (Chernigov) yakınlarında Byelaya Vyezha ("Beyaz Kale") adını verdikleri yeni bir şehir kurmuşlardı.[82] Yine bu "Hazarlar", muhtemelen Don Nehri kıyısında yer alan ve Doğu Slav dilindeki adı Byelaya Vyezha olan Sarkel'de yaşamışlardı.

Itzhak Schipper, kendisinin tercüme ettiği, Joseph ben Joshua ha Kohen tarafından yazılan on altıncı yüzyıl tarihçesi *Emek ha-Bakha*'ya dayanarak, Hazar Kağanlığı'ndan gelen İran Yahudilerinin, Dinyester Nehri kıyısındaki Rusyn (Rutenya) şehri Halych (Haliç)'e yerleştiklerini iddia etmiştir. Tarihçilerin çoğu bu fikri benimsememektedir.

Julius Brutzkus, Kırım Yahudileri (Kırımçaklar) ve Kırım Tatarlarının Hazar soyundan geldiklerine inandığını söylemiştir. Aslında Kırım Tatarları, çoğunlukla Altın Ordu Moğolları soyundan gelmektedirler.

Hazarların torunları, yakın tarihe kadar Ukrayna'da yaşamaya devam etmişlerdir. Çarlık ordularında görev yapan "Yahudi Kazaklar", tıpkı Odessalı ve Ladyhinli (Bug Nehri kıyısında bir köy) bazı Yahudi ailelerin yaptığı gibi, ısrarla Hazar kökenli olduklarını iddia etmişlerdi.[83] Kulaktan kulağa aktarılan bu hikayeler, hiç kuşkusuz büyük ölçüde gerçek payı taşımaktadırlar. Birçok modern Ukrayna Yahudisi, Hazar mirasından dolayı aralarında Türki ve Tatarların da bulunduğu Kafkasya ve Orta Asya halklarıyla, büyük fiziksel benzerlikler göstermektedir:

> Halifeliğin ticari hayatında oldukça aktif bir rol oynayan Yahudilerin, Hazar Krallığı'nda oldukça etkili bir nüfuza sahip oldukları açıkça görülür. Özellikle Ukrayna, Polonya ve Romanya'da yaşayan Doğu Avrupalı Yahudiler arasında oldukça sık gözlemlenen mongol tipler, büyük ihtimalle, kağanlığın ticari kamplarındaki kalabalıklar arasında sıkça meydana geldiğine şüphe olmayan, din değiştirmelerin ve evliliklerin sonucudur.[84]

Diğer taraftan, Raphael ve Jennifer Patai, Hazarların büyük kısmının mongol tipli olmadığını, hatta aslen Avrupalılara benzediklerini vurgulamaktadırlar:

> ...bazılarımız, Hazarların bazı çağdaş yazarlar tarafından, soluk benizli, mavi gözlü ve kızıl saçlı olarak tarif edildiklerini anımsayacaktır. Sarı saçtan daha itibarlı sayılan kızıl saç, Doğu Avrupa Yahudileri arasında belli bir oranda yaygındı ve hem bu hem de açık saç renginin genelde daha yaygın oluşu, ortaçağdaki Hazar etkilerinin mirası olmalıdır.[85]

Kimi Ukrayna Yahudileri, Türklerden daha çok, Slavlar, Almanlar ya da İranlılarla benzerlikler gösterirler. Şüphesiz, Türki Hazarlar, yüzyıllardır yapılan karşılıklı evlilikler vasıtasıyla, Askenazik gen havuzuna katkıda bulunanlardan yalnızca bir tanesidir.

TÜRKİYE HAZARLARI

Hazarlar, onuncu yüzyılda, bugün Türkiye Cumhuriyeti topraklarının bir kısmını oluşturan bölgelere gitmiş ve buralara yerleşmişlerdi. *Schechter Letter*'ın isimsiz Hazaryalı yazarı, bu başyapıtını, bugünkü adı İstanbul olan Constantinopolis'te yazmıştı (bkz.bölüm 6). İstanbul'da saray muhafızı olarak görev yapan çok sayıda Hazar (bkz.bölüm 7), Bizans tebaasına bağlıydı.

İstanbul'daki Hazarlar hakkında bilinen son kaynak, Tudelalı Yahudi gezgin Benjamin ben Jonah'ın kayıtlarıdır. Bask ülkesinin Navarre bölgesindeki Tudela şehrinden olan Benjamin, 1160–1173 yılları arasında, Kuzey Afrika'nın bir bölümü, Asya ve Avrupa'ya seyahat etmiş ve seyahat anılarını *Sefer Massa'oth* adlı kitapta toplamıştı. Benjamin, İstanbul'daki ticari ilişkileri şöyle anlatmaktadır:

> Buraya, Babil'den, Shinar ülkesinden, İran'dan, Mediya'dan ve Mısır egemenliği altındaki tüm ülkelerden, Rus İmparatorluğu'ndan, Macaristan'dan, Hazarya'dan ve Lombardiya ile Sefarad ülkesinden, her çeşit tüccar gelirdi.[86]

"Hazarya"dan gelen tüccarların Hazar kökenli mi yoksa yalnızca Kırım'da (Gazaria) ikamet eden tüccarlar mı olduğuna dair ayrıntı yoktur.

İSPANYA HAZARLARI

Çok sayıda Hazar kraliyet ailesi mensubunun, on birinci yüzyılda İspanya'ya göç ettiği söylenir (bkz.bölüm 8). Mağribi yöneticilerin Yahudilere karşı hoşgörülü oldukları göz önüne alınırsa, Hazaryalı tüccarların İspanya'nın liman şehirlerine gitmiş olmaları da büyük ihtimaldir.

Abraham ibn Daud, 1161 yılında derlediği *Sefer ha-Qaballah* adlı eserinde; Endülüs sınırları içerisindeki Toledo'da Hazarların torunlarının yaşadığını yazmıştır.[87] Ibn Daud ayrıca, bu Hazarların Rabbinik Yahudi bilim adamları olduğunu da eklemiştir. Bu bilim adamları, İspanya'ya muhtemelen Kiev Rusya'sından gelmişlerdi; çünkü Kiev ve Chernigovlu Rus Yahudi bilim adamlarının, Toledo'da araştırmalar yaptıklarını biliyoruz (bkz bölüm 11). Diğer bir olasılık da bu bilginlerin Hazarya Kralı Joseph'in torunları olduğudur.

Dunlop, Sefardik Yahudilere, daha sonra Yehudah ha-Levi'nin ünlü kitabı *Sefer ha-Kuzari*'ye dahil edilecek olan bilgileri, İspanya'daki Hazarların temin ettiğini ileri sürmüştür. Başka bir deyişle, *The Book of the Khazars*'ta yer alan Hazarlar hakkındaki tarihi detaylar aslında Hazarlar tarafından Toledo'ya getirilmişti.

AZERBAYCAN HAZARLARI

Ortaçağın başlarında Azerbaycan'da yerleşmiş olan Türki halkların arasında Hazarlar da vardı.

General Marwan ibn Muhammed 737 yılında Hazarları bozguna uğrattıktan sonra, Hazarların bir kısmını Samur Nehri ile (bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarındaki Lakz bölgesinde bulunan Shirvan'ın başkenti) Shabaran şehri arasındaki bölgeye yerleştirmişti.[88] Örneğin, Derbent'in güneyinde, Samur Nehri kıyısında Khazri adında bir köy kurulmuştu. Bu Hazar yerleşimcileri, İslama inanıyorlardı.

854 yılında Hazarya'yı terk eden üç yüz Müslüman Hazar ailesi, İslam Halifeliği'nin Ermenistan ve Azerbaycan Valisi olan müttefiki Abu-Musa Bugha al-Kabir'in yardımıyla Azerbaycan'a yerleşti.[89] Bu yerleşim, al-Baladhur tarafından yazılan, *Kitab al-Buldan*'da, ayrıca *Georgian Chronicle*'da (Gürcistan Tarihi) anlatılmıştır. Bugha, bu Hazarlar için, Kur Nehri kıyısında Shamkur (Samkur) adında bir kasaba kurdu.

Azerilerin çoğu, atalarını Hazarlardan çok, Oğuz kökenli Türklere dayandırabilirler. Gerçekten de Azeri dili, Türkiye Cumhuriyeti'nde kullanılan Türkçe ile çok benzemektedir. Mamafih,

Azerbaycanlı bu Hazarların torunlarının akıbeti üzerine oldukça ilginç yorumlar yapılmaktadır.

KUZEY KAFKASYA HAZARLARI

Azerbaycan'ın kuzeyinde, Dağıstan'ın kıyı şehri Derbent'te çok sayıda Hazar yaşıyordu. 733 ya da 734 yılında, Maslama ibn 'Abd-al-Malik Derbent'in yedi bölgesinden birine, şehirde yaşayan Hazaryalı Müslümanların gereksinimlerini karşılayacak olan "Hazar Camii"ni inşa ettirdi.[90] Rusların Atil'i istilasından sonra, Hazar Yahudilerinin bir kısmının Derbent'e kaçtığı muhtemeldir. *The Georgian Chronicle,* Derbent'e yapılan bir Hazar saldırısından söz etmekte, İranlı ozan Khaqani (yaklaşık olarak 1106–1190 yılları arasında yaşamıştır) de Derbent'te Hazarlar, Alanlar ve Ruslardan oluşan bir ordunun bozguna uğradığını ve Sirvan'ı istila etmeye teşebbüs ettiğini anlatmaktadır.

Tarik al-Bab'tan alınan ve 1064 yılındaki büyük Hazar göçünü anlatan kısa bir paragrafta şöyle denmektedir: "...3.000 hane halkından meydana gelen Hazarların geriye kalanları, Hazar topraklarından çıkarak Qahtan şehrine vardılar. Bunlar Qahtan'ı yeniden inşa ederek buraya yerleştiler."[91] Qahtan'ın, Derbent'in kuzeyinde, günümüzde Kumuklar'ın yerleşim yeri olan Dağıstan'daki Qaytag bölgesinde olduğu sanılmaktadır.[92]

Bu Hazarlar'ın birçoğu, büyük ihtimalle diğer Türk boyları ile kaynaşmış, kağanlıklarının yıkılması ve daha sonra yaptıkları göçün ardından, yeni kimliklerini benimsemişlerdi.

Dağıstan ovalarında Terek ve Samur nehirleri arasında yaşayan Kumuklar, Kıpçak Türkçesi konuşmakta ve Hazarların ve Kumanların soyundan geldiklerini iddia etmektedirler.[93] Önceleri Tengri Şamanizmine inanan Kumuklar, on birinci yüzyılda İslamı kabul etmişlerdir. Birçok bilim adamı, Kumuk şehri Tarqu'nun Hazar eyaleti Samandar'ın olduğu bölgede yer aldığı konusunda fikir birliği içindedirler (bkz.bölüm 2). Kumuk dilinde de İbrani kökenli bazı kelimeler yer almaktadır. Örneğin; *qaqhal* (anlamı "matzoh"*, "Fısıh" ve "gürültü"dür) sözcüğü İbranice *qaghal* (Yahudi toplumu) sözcüğünden gelmektedir.[94] Bu kelimenin Hazarlar arasında bu kadar revaçta olması şaşırtıcıdır.

Hazarların soyundan geliyor olması muhtemel diğer adaylar da Karaçaylar ve Balkarlardır. Kıpçakçaya çok yakın bir dil kullanan her iki grup da Müslümandır ve Kafkas Dağları'nın kuzeyinde yaşamaktadırlar. Peter Golden'a göre, Karaçaylar ve Balkarlar Hazar, Bulgar ve Kuman soyundan gelmektedirler.[95]

Arthur Koestler'ın da aralarında bulunduğu bazı yazarlar, kendilerine Djuhur ya da Chufut adı veren, 'Tat' denilen bir İran dili konuşan, Dağıstan ve Azerbaycanlı Dağlı Yahudilerin Hazar soyundan geldiklerini tahmin etmektedirler. Bununla birlikte Dağlı Yahudiler muhtemelen, Kafkaslar'a beşinci ve altıncı yüzyılda gelen İran Yahudilerinin torunlarıdır.[96]

*Yahudilerin Fısıh bayramında yedikleri hamursuz ekmek.(Ç.N.)

RUSYA HAZARLARI

Hazarların on birinci yüzyılda Tmutorokan'da yaşamaya devam ettiklerine dair kanıtlar vardır. *The Rus'ian Chronicle,* Tmutorokan'daki Prens Mstislav'ın, Chernihiv'i, 1023 yılında Hazarlar ve Kasogların oluşturduğu bir "Hazar" ordusunun yardımıyla aldığını yazar. Ordu, Kiev Prensi Yaroslav'a saldırdı. Mstislav, Chernihiv bölgesinin egemenliğini, 1036 yılında ölünceye dek elinde tutmayı başardı. *The Rus'ian Chronicle,* Tmutorokan'lı bir grup "Hazar"ın, 1079 yılında Prens Oleg'i tutsak alarak gemi ile İstanbul'a gönderdiğini de anlatır. Ancak, Oleg 1083 yılında "Hazarlar"ı öldürmek için geri dönmüştür. Minorsky, bu "Hazarlar"ın aslında Kumanlar (Polovtsy) olduğunu öne sürmüştür.[97]

Bazı bilim adamları, Kazakların Hazar kökenli olduklarını iddia etmektedirler. Bununla birlikte, Tatarların, Ruslar, Kumanlar ve diğer bozkır halklarıyla karışmış olan Ukraynalıları da içinde barındıran karma bir toplum olduğunu unutmamak gerekir. Solomon Grayzel, Hazar Yahudilerinin bir kısmının Hıristiyanlığa döndüklerini; fakat Judaizmin esaslarını da koruduklarını ileri sürer:

> Günümüzde Ukrayna olarak bilinen bölgede yaşayan bazı Tatar kabilelerinin, Rus kilisesinin on sekizinci yüz-

yıl sonuna kadar kökünü kazımaya uğraştığı, Sabbath ayinleri yaptığı hakkında yapılan tahminler, antik Hazar etkilerinin bir yansımasıdır.[98]

Hala Judaist unsurlarını korumaya devam eden bazı Hazarların, Terek Nehri yakınlarında yerleşmiş oldukları için Terek Tatarları da denilen, Grebentsk Tatarları olduğu söylenir.[99] Grebentler, etraflarını kuşatan Kuzey Kafkasya kültüründen, özellikle de Çeçen ve Nogay kültürlerinden etkilenmişlerdi. Bunlar, yaşamlarını avlanarak ve bir zamanlar Hazar Kağanlığı'na ait olan topraklarda bağcılık yaparak geçiriyorlardı. Tatarların Hazarlar olduğu görüşünü destekleyen George Gubaroff, Grebentlerin efsanevi atalarının "Kazharovtsy" olduğunu ve "Kazak" etnik isminin "Kazar" ve "Kasak" isimlerinin kombinasyonu olduğunu iddia etmektedir.[100] Kimi iddialara göre, Grebentlerin Yahudi Hazarlar olması ihtimali, "eski müminler" diye anılan Hıristiyan Slavlar olması ihtimali kadar görelidir.

Sovyet arkeolog Lev Gumilev'in teorisine göre, Hazarlar, 1117 yılında Kumanlar tarafından batıya, Kiev Rusya'sına (yani Chernihiv'e) sürülünceye dek, Sarkel'de ve Aşağı Don Havzası'ndaki diğer yerleşim bölgelerinde yaşamaya devam etmişlerdi.[101] Gumilev'e göre, Chernihiv'e sürülen bu Hazarlar, Moğol istilasına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdi. Gumilev, bu Hazarların Slavlarla kaynaştığını ve Ruslar tarafından "Brodniki" olarak anıldıklarını ileri sürmüştür. Bir başka alternatif teori de Brodniklerin kökenlerinin Hazarlardan değil, Alanlardan geldiğini iddia eder. "Brodniki" balıkçı ya da alternatif olarak "avare" anlamında kullanılır ve "Brodniki" terimi, ilk kez 1147 yılında kayıtlara geçmiştir. Brodnikler, Don Havzası'nda yaşayan toplumların üyeleriydi. Rusça konuşan Ortodoks Hıristiyanlardı ve Slav çoğunluktan farklıydılar. Novgorodian Chronicle'a göre, Brodniklerin bir kısmı, Moğollarla ittifak yapmış ve 1234 ya da 1224 yıllarında, Kalka Nehri kıyısındaki bir kalede konuşlanan bir Rus ordusuna saldırarak, çok sayıda Rusu katletmişlerdi. Brodnikler, 1254 yılında Macaristan'ı da tehdit etmişlerdi.[102] Gubaroff, Tatarların bir kısmının, Brodniklerin torunları olduğuna inanmaktaydı.

Gubaroff aynı zamanda, tarihçilerin, on birinci yüzyıl dolaylarında Ros Nehri civarında yaşayan çeşitli Türk klanlarından, "Hazarlar" olarak bahsettiklerini de söyler. Bu klanlar; Black Cap (Ruslar tarafından "Cherneye Klobuki" ve Türkler tarafından "Karakalpak" olarak adlandırılırlardı), Tork, Porosyan, Porchane, Be-

rendei, Berendichi, Koui ve Torpety klanlarıydı. Julius Brutzkus da bu klanlardan bazılarının Hazarların devamı olduğu konusunda hem fikirdir.[103] Öte yandan, Torkların genelde bir Hazar Klanı değil, Oğuz Klanı oldukları düşünülür. Gubaroff, on altıncı yüzyıl din alimi ve Başpiskopos Makarii'nin, Don Nehri'nin Azak Denizi'ne döküldüğü kıyı bölgelerde yaşayanlardan "Kozary" olarak söz ettiğini söylemiştir.[104] Karakalpak, Berendei ve Kouiler on birinci yüzyılın sonlarında, Kumanlarla savaşmışlardı. Brutzkus, bu Türk klanlarının on üçüncü yüzyıla kadar, Dinyeper Nehri'nin her iki kıyısında da yaşamlarını sürdürdüklerini söylemiştir. Bu klanların bazılarının, savaşçı pagan Peçeneklerin devamı olması mümkündür.

Ortaçağın en ünlü gezginlerinden biri olan Friar Joannes de Plano Carpini'nin, 1245-1247 yılları arasında tamamladığı eseri *History of the Mongols*, kendi türünün en ünlü kaynaklarından bir tanesidir. Metnin, iki versiyonu vardır. Friar Joannes, 1240'larda Kiev Rusya'sı ve Orta Asya'ya yaptığı seyahatler sırasında Hıristiyan Hazarlara rastlamıştı. Örneğin, Ornas şehrinde, aralarında Gazariler, Rutenyalılar ve Alanların da bulunduğu, çok sayıda Hıristiyanın yaşadığını yazmıştır.[105] Müslümanlar tarafından yönetilen Ornas şehri, "Iankint ve Bisermins'e (Harezm Krallığı) doğru akan ve buradan denize dökülen bir nehrin iki yanında kurulmuştur..." Buradan, Ornas şehrinin Orta Asya'da olduğu anlaşılıyor. Macartney'e göre, Ornas Gurganj şehrinin diğer adıydı. Bolluk ve refah şehri olan Ornas, Moğolların, nehri bir barajla kapatmasıyla sular altında kalmıştı.

Friar Joannes, bir başka paragrafta Gazari'nin Moğollar tarafından istila edildiğini yazar.[106] Alanlar, Ermeniler ve Çerkezler gibi, Gazarilerin bir kısmı da Kuman topraklarının güneyinde yaşıyorlardı ve Joannes'e göre bu halkların hepsi Hıristiyandı. Buradaki Gazariler, muhtemelen Hıristiyan olmaya zorlanan Hazar Yahudilerinin torunlarıydı; fakat Rusya'nın güneyinde yaşayan klanların en azından bir tanesi Yahudi dinini korumayı başarmıştı. Joannes, Yahudi olan "Brutakların" da Moğol istilasının kurbanları arasında yer aldıklarını anlatmıştır. Rahip Joannes, Kuman topraklarının güneyinde yaşayan Brutakların, saçlarını kazıdıklarını not etmiştir. Paul Wexler, Brutakların, on üçüncü yüzyılda Kuman ülkesinin Karadeniz ve Hazar Denizi bölgelerinde faaliyet gösteren, Yahudi misyonerler olduğunu öne sürmüştür.[107] Yine de Brutaklar, haklarında çok az bilgi olduğu için, kimliği belirle-

nemeyen esrarengiz bir topluluk olarak kalmışlardır. Hazar, Kuman ya da Judea klanı mı oldukları bilinmemektedir.

KAZAKİSTAN HAZARLARI

İmparatorluklarının çöküşünden sonra, Hazarların bir kısmı batıya gitti. Sekizinci bölümde bahsettiğimiz gibi, bir grup Hazar Manghishlaq Yarımadası'ndaki Siyah-Kuh'a kaçmıştı. Peki, bu Hazar mültecilerine ne olmuştu? Bazı Kazak tarihçiler, Hazarların bazılarının Sir Derya Nehri boyunca yerleştiklerini, bu nedenle de Batı Kazakistan'da yaşayan "Genç Ordu" topluluğunu oluşturan kabilelerden bazılarının (Kerderi, Berish ve Sherkesh) Hazar kökenli olduklarını öne sürmüşlerdir.[108] Bu tarihçilere göre, Sir Derya Hazarları önce "Kidaritler" daha sonra da "Kerderitler" olarak anılmaya başlanmışlardır. Genç Ordu'yu oluşturan kabilelerden biri olan Shekti kabilesinin de Hazar kökenli olduğu söylenmektedir.

Anlaşıldığına göre, Kazakistan'daki Türki Hazarlar, on üçüncü yüzyılda diğer Türki gruplar ve Moğollarla karışmışlar ve sonunda da etnik kimliklerini yitirmişlerdi. Bununla birlikte, bazı farklı Kazak grupları, bu Hazarların nesli olabilir. Örneğin, günümüz Kazaklarından *Sary-Kazak* (Sarı Kazaklar) ya da *Kok-koz* (Gök-göz ya da Mavi-göz)'lar bu gruplara dahil edilebilir; çünkü, bunlar kızıl saçlı, mavi gözlü ve açık renk tenlidir. Tobikti kabile-

sinin üyeleri de mavi gözlüdürler ve Kazakistan'ın Hazar Denizi yakınlarındaki bölgelerinde de binlerce kızıl saçlı Kazak yaşamaktadır. Buradan da Sarı Kazakların muhtemelen Hazarların ya da Kumanların torunları oldukları sonucu çıkartılabilir.

Kültürler ve efsaneler üzerine yapılacak daha ileri çalışmaların, Hazarların Batı Kazakistan'la olan bağlarını ortaya çıkaracağını umuyoruz.

DÜNYANIN DİĞER BÖLGELERİNDEKİ HAZARLAR

Hazarların bazılarda, Orta Doğu'daki, Mısır ve Irak gibi Arap topraklarına göç etmişlerdi. Yaklaşık olarak 768 yılında, Bizanslılarla çarpışan bir Abbasi ordusunda, Hazar askerleri de görev almışlardı.[109] Hatta bazı Hazarlar, Arap Halifeliği'nde, üst düzey devlet görevlileri olarak hizmet vermişlerdi. Azerbaycan'daki Shamkur şehrini kuran Abu-Musa Bugha, görünüşe göre bir Hazardı. Bugha, Halife Mutawakkil'den aldığı emir doğrultusunda, Derbent lideri Muhammed ibn Halid'le ittifak yapmıştı. Bugha, 850'li yılların başlarında, Gürcüler, Abazalar, Alanlar, Sanarlar ve Hazarlara saldırarak, Güney Kafkasya'da sağlanmış olan düzeni bozdu. Ermeni asilzadelerini ve Tiflis Emiri İshaq ibn İsmail'i öldürdü ve diğer birçok yöneticiyi, Transkafkasya'dan Irak'a sürgün etti.[110] Ishaq ibn Kundajig al-KHazari, Halife Mu'tamid ile Mısır'ın Tulunid Valisi Khumarawayh arasındaki savaş sırasında, halife ordularında general olarak görev yaptı.[111] Takin ibn Abdullah al-KHazari, onuncu yüzyılın başlarında Mısır Valisi olarak görev yapmıştı.[112] Müslüman bir Hazar olan Abdullah ibn Bashtu al-KHazari, Volga Bulgarlarının Han'ı Almush'un, Halife Ja'far al-Muktadir nezdindeki elçisiydi ve 920'lerde diplomat Ahmad ibn

Fadlan ile Bağdat'tan Buhara'ya gitmişti. Yine bir Müslüman Hazar olan Muhammed ibn Raiq, Abbasi Halifeliği'nde 936–938 ve 942–945 yılları arasında, *amir al-umara* (ordu komutanı) olarak görev almıştı.[113]

Tudelalı Benjamin, on ikinci yüzyılın ikinci yarısında Mısır'ı anlatırken şunları yazmıştır: "İskenderiye, tüm ulusların ticaret yaptığı bir merkezdir. Buraya, Hıristiyan krallıkların dört bir yanından tüccarlar gelir." Bu tüccarların geldiği yerlerin başlıcaları; Hırvatistan, İngiltere, Fransa, Hindistan, İtalya, Rusya, Yemen ve "Hazarya" idi.[114] Benjamin, Hazaryalı tüccarların kimliklerini işaret edecek herhangi bir açıklama yapmamış. Bunlar muhtemelen, Türki olmayan Kırımlılardı. Yahudi olup olmadıkları hakkında da net bir bilgi yoktur.

Hazar Yahudileri, ünlü yolculuğunun sonuna doğru, tanınmış Haham Petakhiah ben Jacob'la tanıştılar. Petakhiah, Regensburg (Ratisbon) doğumlu bir Alman Yahudisiydi ve Prag'da yaşıyordu. Seyahat anıları, tüm detaylarıyla, haham Judah bar Samuel tarafından, *Sibbuv ha-Olam* (Dünya Seyahati) adlı seyahatnamede toplanmıştı. Petakhiah, yolculuğuna 1170 yılında Bohemya'dan başlamış, 1187 yılında Orta Avrupa'da bitirmişti. On yedi yıl süren seyahati boyunca, Polonya, Kiev ve Dinyeper, Kırım, Tartari (Güney Rusya ve Kafkasya), Ermenistan, Orta Asya ve Doğu Akdeniz'i bir baştan bir başa geçmişti.

Petakhiah, yaklaşık 1175 ya da 1180 yılında "Kedar Ülkesi"ni ziyaret etmişti. Anlaşıldığına göre, Kedar Dinyeper Nehri'nin doğusunda bir ülkeydi. Petakhiah, Kedar ülkesinde yaşayanların gemileri olmadığını; fakat okçulukta ve hiçbir yükseltinin olmadığı bozkırlarda yaşamakta usta olduklarını gözlemlemiştir. Herbert Zeiden, Kumanları (Kıpçak Türkleri) "Bnai Kedar" olarak adlandırmıştır.[115] Petakhiah, Kedar ülkesinde yalnızca "kafirler" (muhtemelen Karaitler) olduğunu görmüştü; çünkü burada bir tane bile Yahudi yoktu.[116] Bu "Kafirler" Talmud hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı ve duaları yalnızca ilahilerden oluşuyordu. Açıkçası, hiçbirinin Rabbinik uygulamalardan haberleri yoktu. Sabbath günü, karanlıkta ekmek yiyorlar ve kımıldamadan duruyorlardı. Haham Petakhiah, Kedar ziyaretinden sonra, "Khozaria topraklarının en uç noktasına" Dinyeper Nehri'nin on yedi kolunun bulunduğu bölgeye gitti. Azak ve Hazar denizlerinin arasından ilerleyerek, Müslümanlarla karşılaşmadan önce, Ermenistan'a doğru yoluna devam etti.

Arthur Koestler, Petakhiah'ın bahsettiği "kafirler" in Kırım'ın kuzeyinde yaşayan Hazarlar olduğunu iddia ederken; diğer tarafta Schipper, bunların Tmutorokan bölgesinde yaşayan Karaitler olduğunu öne sürmüştür. Koestler'in görüşü pek olası değildir; çünkü, bahsedilen bu kafirlerin Hazar kökenli olduklarına dair herhangi bir ipucu yoktur. Bunların, Bizans kökenli Karaitler oldukları daha akla yatkındır. Üstelik, "Kedar" mutlaka ve mutlaka Hazarya'ya karşılık olarak kullanılmış olmak zorunda değildir; çünkü, Kedar, çok büyük ihtimalle, göçebeleri ifade eden bir terimdi. Aslında; Kedar ülkesinin Hazarya'dan ayrı bir ülke olduğu *Sibbuv ha-Olam*'da da belirtilmiştir: "Kedar ülkesinin ardındaki topraklara doğru bir günlük yolculukla, Kedar ülkesi ile Khozaria arasındaki bir körfeze [Karadeniz] varılır."[117] Bu ayrım, seyahatnamenin bir başka paragrafında da açıkça görülür: "Khozaria'nın kendine ait bir dili var; Togarma'nın da kendine ait bir dili var ve hatta Kedar'ın da kendi dili var."[118]

Haham, 1185 yılı dolaylarında yapılan bir toplantıda, nihayet gerçek Hazarlarla tanışma fırsatı bulmuş:

> Haham Petakhiah, Bağdat'ta iken Meshech (Khozaria) Kralı'nın sefiriyle karşılaştı. Magog, oradan yaklaşık on günlük uzaklıktaydı ve ülke, Karanlık dağlara kadar uzanıyordu. Karanlık dağların ötesinde, Jonadab'ın ve Rachab'ın oğulları oturuyordu.[119]

Dunlop'a göre, bu Hazarlar "Yahudi olmuşlardı ve Akademiyle sürekli irtibat halindeydiler. Yoksul din bilginlerini, çocuklarına Torah ve Talmud'u öğretmeleri için, ülkelerinde ağırlamışlardı."[120]

NOTLAR

1. Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akadémiai, 1983), sf. 15-21.

2. Raphael Patai, *The Jews of Hungary* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), sf. 29.

3. *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*, ed. James S. Olson (Westport, CT: Greenwood Press, 1994), sf. 453.

4. István Fodor, *In Search of a New Homeland*, trans. Helen Tarnoy (Gyoma, Hungary: Corvina, 1982), sf. 235.

5. Bkz. Sándor L. Tóth, "A nyolcadik törzs (Hogyan lett magyar a kabar?)," *Száz rejtely a magyar történelemböl*, ed. Ferenc Halmos (Budapest: Gesta, 1994), sf. 16-17.

6. István Fodor, *In Search of a New Homeland*, sf. 238.

7. Attila Kiss, "11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1970): sf 347.

8. György Györffy, *King Saint Stephen of Hungary*, trans. Peter Doherty (New York: Columbia University Press, 1994), sf. 79.

9. István Herényi, "A magyar törzsszövetség törzsei és törzsf_i," *Századok* 116:1 (1982): 68, 70. Herenyi claimed that Zsid, Zsida, and Zsido—i.e., 'Jew"—were the names of documented tribal fragments amongst the Khazars. Herényi, Zsid, Zsida ve Zsidó –yani "Yahudi"- sözcüklerinin Hazar kabilerleri arasında kullanılan belgelerde geçtiğini öne sürmektedir.

10. László Makkai, "The Hungarians' Prehistory, Their Conquest of Hungary, and Their Raids to the West in 955," *A History of Hungary*, ed. Peter F. Sugar (Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990), sf. 11; Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, ed. Cecil Roth and I. H. Levine (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), sf. 348.

11. Anonymus'un keçi çobanlarından bahsediyor olması mümkündür; çünkü, Slavik dillerde *kozar* sözcüğünün anlamı keçi çobanıdır (bkz. Gyula Pauler and Sandor Szilagyi, A magyar honfoglalas kutfoi (Budapest, Nap, 1995),sf.408). Diğer taraftan, Hansgerd Göckenjan'a göre ise "Cozar" sözcüğü aslında Hazarların etnik kökenini belirtmekteydi (bkz. Hansgerd Gockenjan, Hilfsvolker und Grenzwachter im mittelalterlichen Ungarn (Wiesbaden, West Germany: Franz Steiner, 1972), sf. 39). Eğer öyleyse; Anonymus'un çalışması, Hazarların Macaristan'ın diğer bölgelerinde yerleşmiş olmalarına rağmen, ülkenin kuzey ve batı bölümleri ile günümüz Slovakya'sındaki Kabar işgalleri hakkındaki diğer kayıtları teyit etmektedir. Göckenjan, Anonymus'un Yukarı Tisza sakinleri sayesinde Hazar yerleşimlerindeki yerel gelenekler hakkında bilgi sahibi olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte, diğer bilim adamları, kayıtlarının gerçek olaylara değil, sözlü geleneklere dayanması nedeniyle Anonymus'a güvenilmez bir kaynak gözü ile bakmaktadırlar.

12. Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, sf. 348.

13. A.g.e.

14. Carlile A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1930), sf. 231.

15. György Györffy, *King Saint Stephen of Hungary*, sf. 27

16. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936), sf. 100.

17. György Györffy, *King Saint Stephen of Hungary*, sf. 19.

18. Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686*, sf. 75.

19. Attila Kiss "11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs," sf. 347 Ellend mezarlığında 1000-1063 yılları arasında basılmış olan sikkeler de bulunmuştur. Kiss, üzerinde ilginç yazı (muhtemelen rünik) karakterleri bulunan yüzüklerin -Peçenek ya da Kuman yüzükleri olma ihtimaline rağmen- Macaristan'ın başka bölgelerinde de bulunduğuna dikkat çekmiştir. Bazı yüzüklerin üzerinde İbrani, Türk, Roma ve Yunan tarzında harflere rastlanmıştır. Bunlar onuncu ve on birinci yüzyıllara tarihlenmektedirler. Kiss'e göre Hazar yüzükleri üzerindeki yazılar, Macaristan'da bulunan Roma dönemi yüzükler üzerindeki yazılardan farklıdır (bkz. Kiss, sf. 344).

20. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (New York: Schocken, 1967), sf. 94.

21. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, sf. 99.

22. Károly Czeglédy, "From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 115.

23. Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium* (New York: Ams Press, 1968), sf. 73.

24. Hansgerd Gockenjan, *Hilfsvolker und Grenzwachter immittelalterlichen Ungarn*, sf. 40-41.

25. A.g.e. sf. 41.

26. *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*, ed. James S. Olson, sf. 314; *Magyar zsidó lexikon*, ed. Péter Ujvári (Budapest: Pallas, 1929), sf. 510.

27 Alfred H. Posselt, *Geschichte des chazarisch-jüdischen Staates* (Vienna: Vereines zur Förderung und Pflege des Re-formjudentums, 1982), sf. 54; Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe* (New York: Random House, 1976), sf. 143.

28. Bkz. Sándor L. Tóth, "Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben," *Századok* 118:1 (1984): 92-113.

29. *Magyar zsidó lexikon*, ed. Péter Ujvári, sf. 309; Nathan Ausubel, *Pictorial History of the Jewish People* (New York: Crown, 1953), sf. 130.

30. S. Dagoni, "When a Jewish Kingdom Ruled Southern Russia," *The Jewish People's Almanac*, ed. David C. Gross (New York: Hippocrene, 1994), sf. 431.

31. Hansgerd Gockenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter immittelalterlichen Ungarn*, sf. 40. Simon Szysman'ın teorisine göre Macar Kralı Samuel Aba, Kabar kökenliydi (bkz. sf. 74-75).

32. Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, sf. 356.

33. *Magyar zsidó lexikon*, ed. Péter Ujvári, sf. 510.

34. Alfred H. Posselt, *Geschichte des chazarisch-jüdischen Staates*, sf. 44.

35. Türki Sfintu Gheorge Yahudilerinin soyundan gelen Ken Ottinger'e, bu folkloru benimle paylaştığı için teşekkür ederim.

36. Edward D. Rockstein, "The Mystery of the Székely Runes," *The Epigraphic Society Occasional Papers* 19 (1990): 176. Four supplemental letters (a, f, h, 1) were derived from the Greek script.

37. Bu bilgi László Makkai'nin kitabında öne sürülmüştür: "The Hungarians' Prehistory, Their Conquest of Hungary, and Their Raids to the West in 955," sf. 10.

38. Lajos M. Ligeti, 'The Khazarian Letter from Kiev and Its Attestation in Runiform Script," Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 31 (1981): 10.

39. László Makkai, "The Hungarians' Prehistory, Their Conquest of Hungary, and Their Raids to the West in 955," sf. 13.

40. *The Illustrated Atlas of Jewish Civilization*, ed. Martin Gilbert (New York: Macmillan, 1990), sf. 77.

41. David Bezborodko, *An Insider's View of Jewish Pioneering in the Glass Industry* (Kudüs: Gefen, 1987), sf. 63.

42. Samuel V. Kurinsky, *The Glassmakers* (New York: Hippocrene, 1991), sf. 338.

43. Norman Davies, *God's Playground*, cilt 1 (New York: Columbia University Press, 1982), sf. 79.

44. Joseph R. Rosenbloom, *Conversion to Judaism* (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1978), sf. 113.

45. Kazimierz Piechotka and Maria Piechotka, *Wooden Synagogues*, trans. Rulka Langer (Warsaw: Arkady, 1959), sf. 9.

46. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 3 (New York: Columbia University Press, 1957), sf. 338.

47. Jacob Litman, *The Economic Role of Jews in Medieval Poland* (Lanham, MD: University Press of America, 1984), sf. 89; Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews* (Columbus, OH: Slavica, 1993), sf. 92; Paul Wexler, "The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Settlements in the Slavic Lands in the Light of Linguistic Sources," *Polin—A Journal of Polish Jewish Studies* 1 (1986): 11.

48. Bkz. Moshe Altbauer, 'Jeszcze o rzekomych 'chazarskich' nazwach miej_cowych naziemiach polskich," *Onomasu'ca* 13 (1968): 120-128.

49. Samuel V. Kurinsky, *The Glassmakers*, sf. 340-341.

50. Alfred H. Posselt, Geschichte des chazarisch-jüdischen Staates, sf. 45.

51. Bkz. Adolph Neubauer, "Egyptian Fragments," *The Jewish Quarterly Review* 9 (1897): 26-29.

52. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 256. "Kavimlerin Çölü" deyimi Ezekiel 20:35'ten alınmıştır. On ikinci yüzyılın ortasında görülen diğer Mesihi hareketlerine Solomon ben Duji'nin oğlu Menahem ben Solomon adlı bir Yahudi tarafından önderlik edilmiştir. Tudelalı Benjamin'e göre, Menahem Halakhah, Torah ve Talmud'u Babil'de öğrenmişti. Adını David al-Roy olarak değiştirmiş; Kudüs'ü ele geçirerek, sürgün edilen Yahudileri yeniden egemenliği altındaki kutsal topraklarda toplamayı amaçlamıştı. (bkz. Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe*, sf. 136-137.)

53. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews*, sf. 113, 132.

54. Neal Ascherson, *Black Sea* (New York: Hill and Wang, 1995), sf. 233.

55. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the lOth-llth Centuries* (Cambridge, England: W. Heffer and Sons, 1958), sf. 149.

56. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews*, sf. 131. Herbert G. Zeiden son çalışmasında, *yarmulka* için birkaç alternatif dilbilimsel köken sunmuştur; "Khazar/Kipchak Turkisms in Yiddish: Words and Surnames," *Yiddish* 11:1-2 (1998): 85-86.

57. Herbert G. Zeiden, "Davenen: A Turkic Etymology," *Yiddish* 10:2-3 (1996): 96-97. Alternatif teoriler, *davenen* sözcüğünün Yunancanın Pontus ya da İbrani diyalektinden türediğini ileri sürer. Bilgi için bkz. Daniel E. Gershenson, 'Yiddish 'davenen' and the Ashkenazic Rite: Byzantine Jewry and the Ashkenazim," *Yiddish* 10:2-3 (1996): 85-86.

58. Daniel E. Gershenson, "Yiddish 'davenen' and the Ashkenazic Rite," sf. 91. Sözcüğün *bayrak* olarak kullanımı Kırım Tatarcası ve Türkçede görülür.

59. *Balaban* sözcüğü Türkçe'de balıkçıl benzeri bir kuşu belirtir.

60. Kaplan Giray, Kırım Kağanlığı'nı 1707-1708; 1713-1716 ve 1730-1736 yılları arasında yönetmişti. II. Kaplan Giray 1770 yılı boyunca saltanat sürdü. "Kaplan" sözcüğü eski Türki dilde *tunga* ya da *tonga* idi. Bir başka teoriye göre, Kaplan sözcüğü, Al-

mancada ve Çek dilinde "papaz" ya da "rahip" anlamına geldiği için, Kohanim sözcüğünü ifade etmektedir ve Latince bir kökten türetilmiştir.

61. 1067'deki Selçuk Sultanı, Alp-Arslan adını taşımaktaydı.

62. Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory*, trans. Robert Dankoff (Chicago: University of Chicago Press, 1983), sf. 48.

63. Julius Brutzkus, 'The Khazar Origin of Ancient Kiev," *Slavonic and East European Review* 22 (1944): 123.

64. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews*, sf. 108, 139.

65. Paul Wexler, "The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Settlements ," sf. 8-9.

66. Paul Wexler, *The Non-Jewish Origins of the Sephardic Jews* (Albany, NY: State University of New York Press, 1996), sf. 206. Nisi, Hazar krallarından birinin adıydı, isminin *Nisan*'dan türetildiği açıktır.

67. Nathan Ausubel, *Pictorial History of the Jewish People*, sf. 138.

68. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 262; Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1988), sf. 4.

69. Samuel V. Kurinsky, *The Glassmakers*, sf. 338.

70. Thomas S. Noonan, "The Khazar Economy," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9.

71. *Readings in Russian History*, eds. Alexander V. Riasanovsky and William E. Watson, cilt 1 (Dubuque, IA: Kendall/Hunt, 1991) sf. 27-28. 986 yılında Vladimir'e giden Hazar delegasyonunun öyküsünün kaynağı, 1099 yılından daha sonra yazılmış olan *nestor Chronicle*'dır. Bu Hazarlar, Kiev'in Yahudi Kapısı yakınlarındaki "Zhidove" bölgesinde yaşıyorlardı.

72. Henrik Birnbaum, "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," *Essays in Early Slavic Civilization*, ed. Henrik Birnbaum (Munich: Wilhelm Fink, 1981), sf. 244.

73. Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, sf. 4.

74. Kazimierz Piechotka and Maria Piechotka, *Wooden Synagogues*, sf. 48.

75. Vsevolod L. Vikhnovich, "From the Jordan to the Dnieper," *Jewish Studies* (Mada'e ha-Yahadut) 31 (1991) sf. 19-20. Bu görüş kimi zaman bu mezar taşlarının Karaitlere ait olduğu ileri sürülerek açıklanmaktadır; fakat, kanıtlar yalnızca on beşinci yüzyıldan sonraki mezar taşlarının Karaitlere ait olduğunu ortaya koymaktadır.

76. A.g.e. sf. 23.

77 Kahire'den gelen mektuptan, Henrik Birnbaum'un yazdığı "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," sf. 231'de söz edilmektedir. 1031 yılında Yehudah ha-Kohen Kiev Ruslarından "Yunan Kanaanları" olarak söz etmiştir (bkz Jacob Litman, *The Economic Role of Jews in Medieval Poland*, sf. 93). On ikinci yüzyılda Tudelalı Benjamin, kendi zamanında yaşayan Bohemya ya da Rus Yahudilerinin Slav ülkesine "Kanaan" adını verdiklerini belirtmektedir (bkz Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, trans. Marcus N. Adler (Malibu, CA: Joseph Simon/Pangloss Press, 1987), sf. 139).

78. Solomon Grayzel, *A History of the Jews* (New York: Meridian, 1984), sf. 388.

79. Paul Wexler, "The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Settlements ," sf. 4.

80. Henrik Birnbaum, "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," sf. 231.

81. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 230.

82. A.g.e. sf. 262.

83. Joseph R. Rosenbloom, *Conversion to Judaism*, sf. 113.

84. W. E. D. Allen, *The Ukraine* (New York: Russell and Russell, 1963), sf. 8-9. Yahudi tarihçi Cecile Roth da Türk ırkının karakteristik fiziksel özelliklerini taşıyan Askenazi Yahudilerinin Hazar olduklarına inanmaktadır (bkz. Cecil Roth, *A Short History of the Jewish People* (London: Horovitz, 1969), sf. 288). Bazı tarihçiler, Brakisefalik kafatasına sahip Yahudilerin, muhtemelen Hazarların torunları olduklarını yazmışlardır.

85. Raphael Patai and Jennifer Patai, *The Myth of the Jewish Race*, rev. ed. (Detroit: Wayne State University Press, 1989), sf. 72.

86. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, sf. 70.

87. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 120.

88. Vladimir F. Minorsky, *Hudud al-'Alam* (The Regions of the World) (London: Luzac 8c Co., 1937), sf. 455.

89. Thomas S. Noonan, "Did the Khazars Possess a Monetary Economy? An Analysis of the Numismatic Evidence," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 246.

90. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984): 265.

91. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th~llth Centuries*, sf. 51.

92. Peter B. Golden, *Khazar Studies*, cilt 1 (Budapest: Akademiai, 1980), sf. 85. Jidan'ın diğer bir ismi olan Qaytaq, Xaytaq şeklinde de telaffuz edilmektedir.

93. Lars Funch and Helen L. Krag, *The North Caucasus* (London: Minority Rights Group, 1994), sf. 22.

94. Paul Wexler, "The Reconstruction of P re-Ash ken azic Jewish Settlements ," sf. 10.

95. Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples* (Wiesbaden, Germany: Otto Harrassowitz, 1992), sf. 391.

96. Lars Funch and Helen L. Krag, *The North Caucasus*, sf. 23.

97. Vladimir F. Minorsky, "A New Book on the Khazars," *Oriens* 11 (1959): 142.

98. Solomon Grayzel, *A History of the Jews*, sf. 257.

99. Blanch Lesley, *The Sabres of Paradise* (New York: Carroll 8c Graf, 1960), sf. 108.

100. George V. Gubaroff, *Cossacks and Their Land*, trans. John N. Washburn (Providence, RI: Cossack American National Alliance, 1985), sf. 193, 205-206.

101. Lev N. Gumilev, "New Data on the History of the Khazars," *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1967): 84.

102. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the Wth-llth Centuries*, sf. 113.

103. Julius Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev," sf. 122. Ortaçağ Rusya'sının Karakalpakları günümüzde Özbekistan'da yaşayan Karakalpaklarla bağlantılı olabilir de olmayabilir de; çünkü, "Karakalpak" sözcüğü siyah renkli başlık takan insanları belirten genel bir sözcüktür.

104. Tartışmalar için bkz. George V. Gubaroff, *Cossacks and Their Land*, sf. 188-190.

105. *The Mongol Mission*, ed. Christopher Dawson (New York: Sheed & Ward, 1955), sf. 29.

106. A.g.e. sf. 41.

107. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews*, sf. 199-200.

108. Beimbet B. Irmukhanov, *Kazakstan: istoriko-publitsisticheskiy vzglyad* (Almaty, Kazakstan: Olke, 1996), sf. 37.

109. Thomas S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia.. ," sf. 234.

110. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the lOth-llth Centuries*, sf. 19, 25, 161.

111. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, sf. 61.

112. A.g.e. sf. 190.

113. *Great Dates in Islamic History*, ed. Robert Mantran (New York: Facts on File, 1996), sf. 34.

114. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, sf. 134.

115. Herbert G. Zeiden, "Davenen: A Turkic Etymology," sf. 99.

116. Petekiah'ın Kedar'ı ziyaretini anlatan bir tercüme, Elkan N. Adler tarafından yayınlanan *Jewish Travellers*'ta (Londra: George Routledge & Sons,1930, sf. 66) yer almaktadır.

117. A.g.e. sf. 65.

118. A.g.e. sf. 67

119. A.g.e. sf. 83.

120. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars,* sf. 220.

10

PROSELİTİZM OLGUSU

Yahudiliğe dönenler yalnızca Hazarlar değillerdi. Bu bölümde, İranlı, Slav, Afrikalı, Orta Doğulu ve diğer Türk dönmelerini inceleyeceğiz. Alanlar ve Kumanların bir bölümü Hazarların etkisiyle Judaizmi benimsemişlerdi.

AVARLAR ARASINDAKİ JUDAİZM

Avarlar, altı, yedi ve sekizinci yüzyıllarda, Avrupa üzerinde çok büyük etkileri olan bir Türk-Moğol toplumuydu. Hazarlar gibi Avarlar da Avar İmparatorluğu ya da Avar Kağanlığı olarak bilinen çok uluslu, geniş bir imparatorluğu yönetiyorlardı. En üst düzeydeki Avar yöneticisi Kağan, karısı da Hatun'du. Kağanın yardımcıları, "yugur" ve "tudun"du. Avarlarda da aynı Hazarlarda olduğu gibi Tarkanlar vardı.

Avarlar, aslen Şamanistti. Savaşçı yönleri kadar sanatçı yönleri de oldukça güçlüydü. Avarlar, bronz kemer tokaları, koşum takımları için kopçalar, süs eşyaları, halılar ve hayvan ve bitki tasvirleri ile geometrik desenler içeren resimler yapmışlardı. Avar komutanları altın, askerleri ise gümüş kaplamalı kılıçlar kullanırlardı. Avarlar kendilerine ait herhangi bir para basmamışlardı.[1] Kitabelerini runik alfabe ile yazarlardı; fakat muhtemelen sözlü bir geleneğe sahiptiler; çünkü, Avarlarla ilgili olan yazılı bir belge bulunamamıştır.[2]

Avar Kağanı Samur (Sam-Ör), altıncı yüzyılda Pannonia ovasını fethetmişti. 560 yılına gelindiğinde, Avarlar Volga Nehri'nden Tuna halicine kadar uzanan toprakların yönetimini ele geçirmiş-

lerdi. 562 yılında da Elbe Nehri'ne kadar olan bölgeyi fethetmişlerdi. Elbe Slavları, 605 yılına kadar Avar egemenliği altında yaşamışlardı.

Çok sayıda Avar, komşularıyla birbirlerine karışmıştır. Daha doğrusu, bazı Avarlar Slavlaşmıştır. Günümüz Slovakya, Moravya ve Avusturya'sında Avar ve Slavların karışık olarak gömülü olduklar mezarlar; Bavyera'da, Almanlar ve Avarların bir arada yaşamış oldukları yerleşim yerleri; Slovenya'da da Alman-Avar-Slav karışık mezarları ortaya çıkarılmıştır.[3]

Avar Kağanı Bayan (565–602 yılları arasında hüküm sürmüştü) 582 yılında Bizans'a saldırdı. Avarlar, binlerce askerden oluşan, hatırı sayılır derecede güçlü bir ordu toplamışlardı. Avar güçleri, yedinci yüzyılın ilk çeyreği boyunca tüm Balkanlar'ı yağmalayarak yakıp yıkmışlardı. Bizans İmparatoru Heraclius, yaklaşık olarak 622 yılında Avarlarla bir barış antlaşması imzalamak zorunda kalmış ve Bizans İmparatorluğu, Avarlara vergi ödemeye başlamıştı.[4] Buna rağmen, Bulgarlar ve Slavlarla işbirliği yapan Avarlar, 626 yılı Temmuz sonu ve Ağustos başlarında, çeşitli defalar Constantinopolis'e saldırdılar.

Ancak, Avarların Orta Avrupa'daki hakimiyetleri çok uzun sürmeyecekti. 650 yılı civarında, Avarların toprakları, yalnızca Aşağı ve Orta Tuna Havzası'ndan Karpatlar'a kadar uzanan bölge kalacak kadar küçülmüştü. Sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Avar İmparatorluğu, kıtlığa sebep olan korkunç bir kuraklıkla karşı karşıya kalmıştı. Ne sıradan Avar vatandaşları ne de Avar soyluları, kendilerini bu yıkımdan koruyamamışlardı. Hatta durumları gittikçe daha da kötüleşmişti.

Avarlar, 748 yılında tahta geçen Bavyera Dükü III. Tassilo ile ittifak yapmışlardı. Tassilo 787 ya da 788 yılında tahttan indirilince, Avarlar Bavyera'ya saldırdılar; fakat Franklar tarafından geri püskürtüldüler. Frank İmparatoru Charlemagne, Bavyera'yı kendi imparatorluk topraklarına kattı ve 791 yılında Avarlara saldırdı. Oğlu Kral Pepin, bir piskopos olan Istria Dükü John ve birçok subay ile soyludan oluşan bir ordu teşkil etmişti. Ordu, bir Avar kalesini yağmaladı ve çok değerli ganimetler elde etti ve 150'ye yakın esir aldı.[5] Charlemagne, 791 yılı sonbaharında bir başka Avar kalesine doğru ilerlerken, Avar garnizonu kaleyi terk ederek kaçtı. *Annales Mosellani*'ye göre, bu akın Avar ülkesinin büyük bir bölümünü harap etmiş; fakat Avarlar tamamen ortadan kalkmamıştı.[6]

795 yılında, Friul *Margrave* (prens)'ı Eric'in, Slav komutan Wonomyr önderliğinde gönderdiği bir ordu, Avarya'nın Alföld bölgesinden çok değerli ganimetler yağmalamıştı.

Avar Kağanlığı çökmeye başlamıştı. *Annales regni Francorum*'a göre, bir Avar tudunu, 796 yılı başında Aachen'e gelerek İmparator Charlemagne'ın otoritesine boyun eğdiğini söyledi ve Hıristiyan dinine geçti. Aynı yıl, Kral Pepin Avarlara karşı büyük bir sefer başlattı ve Alföld'de Avarlar karşısında muazzam bir zafer kazandı.[7] Avar komutanı Zodan ve komutasındaki diğer Avarlar, Kasım 803'te Frank hakimiyetini kabul ettiler.

*Annales regni Francorum,*805 yılının başlarında, Hıristiyanlığı kabul etmiş olan Avar Hanı Theodorus'un, İmparator Charlmagne'ın sarayına giderek imparatordan Avar halkı için, güneyde Szombathely'den kuzeyde Petronel'e kadar uzanan yukarı Pannonia'daki Kis Alföld'de ya da yakınlarında bir yerde, bir bölgeyi bağışlamasını istediğini anlatır. Han, imparatora, halkının Slavların saldırısına uğradığını ve bundan sonra anavatanları Avarya'da yaşamalarının mümkün olmadığını anlatmıştı.[8] Charlemagne, Theodorus'un isteğini kabul etti ve Avar halkının Avusturya'nın doğu ucunda, Raba ve Tuna nehirleri arasındaki bölgeye yerleşmelerine izin verdi; fakat Theodorus bundan kısa bir süre sonra öldü. Yeni Avar Han'ı Abraham 805 yılında vaftiz edildi ve yeni Avar toprakları üzerinde bir Frank yanaşması olarak, sınırlı bir özerklik hakkı tanındı.

Annales regni Francorum' da Avarların 811 yılında Tuna Slavları ile kapıştığı anlatılır. Avar Hanı ve tudun, Frank sarayına gitmiş ve durumu açıklamışlardı. Bunun üzerine Franklar, çatışmalara son vermek için Pannonia'ya bir ordu gönderdiler. Bundan sonra, Avarlar tarihi dokümanlardan kaybolmuşlardır.

1972 yılında, bugünkü Sırbistan'ın Voyvodina bölgesindeki Chelarevo'daki bir köyün yakınlarında, 263 tane mezar bulundu. Mezarlık, Avar İmparatorluğu'nun yıkılmasını izleyen yıllarda Yahudi inancına geçenlerle, Türki Avarlar ya da Hazarlar arasındaki yakın ilişkiyi doğrulamaktaydı. Bazı mezarlarda, at iskeletleri, süslü koşum takımları, zırh ve sarı renkli seramikler bulunmuştu.[9] En önemlisi, kazı yapılan mezarlardan çıkarılan yetmiş kadar tuğla parçasının üzerindeki Yahudi motifleridir.[10] Parçaların üzerindeki Yahudi motifleri; menorahlar, shofarlar, etroglar ve kül kaplarıydı.[11] Chelarevo mezarlığından çıkarılan kafatasları, Moğol tipin özelliklerini taşıyordu.[12] Bu buluntular, arkeologlar R. Bu-

nardzic ve S. Zivanovic'i, mezarlığın çevresindeki bölgede Moğolların yaşadığı sonucuna götürmüştür.

Bunardziç, Chelarevo mezarlığının Avarlara ait olduğunu iddia etmiş ve tahminen sekizinci yüzyıl sonları ya da dokuzuncu yüzyıl başlarından kaldığını söylemiştir. Dilbilimci Paul Wexler da mezarlığı Avar mezarlığı olarak tanımlamıştır.[13] Bununla birlikte, Karbon 14 tarihleme metodu, iki kişinin gömülü olduğu 244-244A numaralı mezardan alınan kemik örneklerinin tarihini, 969 + - 66 yıl olarak belirlemiştir.[14] Buradan yola çıkan Istvan Erdelyi, mezarlığın Macarların ve Kabarların, Karpatlar havzasına ilk yerleştikleri -dokuzuncu yüzyıl sonları ya da onuncu yüzyıl başları- dönemden kalmış olduğu sonucuna varmıştır:

> Herhangi biri, bu mezarlığın, anavatanlarını bulduklarında Macarlarla birleşen Kabar klanlarına ait olduğunu tahmin edebilir. Kabarların bir kısmı ise, görünüşe göre, Hazarya'ya giderek, Judaik inançlarını korumuşlardı.[15]

Hazar tarihi uzmanı Vsevolod Vikhnovich de Chelarevo mezarlığının Kabarlara ait olduğu konusunda, Erdelyi ile aynı fikirdedir.[16]

KUMANLAR ARASINDAKİ JUDAİZM

Diğer bir Türki halk olan Kumanlar da Yahudi dinini kabul etmişlerdir. Kumanlar, Ruslar tarafından Polovtsy ("sarı benizli, sarımsı), Macarlar tarafından Kunok ve Avrupalılar tarafından da Comani olarak adlandırılıyorlardı; fakat aynı zamanda Kıpçak Türkleri olarak da biliniyorlardı. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda, Kumanlar Irtysh Nehri yakınlarındaki Asya bozkırlarında yaşıyorlardı; fakat on birinci yüzyılın başlarında, batıya doğru uzun bir yolculuk yaptılar ve Volga kıyılarına geldiler. On birinci yüzyılın ortalarından, on üçüncü yüzyılın başlarına kadar, birçok halktan vergi aldıkları Rusya ve Ukrayna bozkırlarının egemenliğini ellerinde tuttular. Kuman toprakları, Dinyeper, Don, Volga ve Ural (*Yayık*) nehirleri arasındaki dümdüz bozkır topraklarını kapsıyordu.

On birinci yüzyılda, Kumanlar Donets Vadisi'nin aşağı ve orta kısımlarına yerleştiler. Kiev Rusya'sı sınırlarına varan Blush Han komutasındaki Kumanlar, Ruslarla barış yaptılar. Buna ek olarak, Peçenekleri mağlup ederek batıya doğru sürdüler. Ruslar ve Kumanlar arasındaki başlangıçtaki uyum, fazla uzun sürmedi. Ruslar Kumanlara karşı ilk akınlarını on birinci yüzyıl başlarında

yaptılar. Urusoba, Altunopa ve Balduz Han'ın yerleşim yeri olan Azak Denizi kıyılarına doğru ilerlediler. Urusoba ve Altunopa, savaş sırasında öldürüldü. Zafer kazanan Ruslar, Kumanların sığırlarına, koyunlarına, atlarına, develerine ve sahip oldukları diğer mallarına el koydular.[17] Bu felaketten sonra, Kumanların kendilerini toparlamaları yalnızca birkaç on yıl sürdü. On birinci yüzyıl sonları ve on ikinci yüzyılın başlarında, Bonyak ve Tugorkin (Tugarin) Han'lar, Kumanları yeniden müthiş bir askeri güç haline getirmişlerdi; ancak, Tugorkin Ruslara karşı düzenlenen bir sefer sırasında öldürüldü.

Kumanlar, Polonya üzerine de birkaç akın yapmışlardı. *The Chronicle of Gallus*, 1100 ya da 1101 de üç bölük Kuman askerinin Orta Polonya'daki Vistula Nehri'nin batı koluna kadar ilerlediklerini ve birçok şey çaldıklarını; ancak, Polonya orduları tarafından mağlup edildiklerini yazar.[18] 1135 yılında, Kumanlar Polonya'nın güneyindeki Nida Nehri kıyısında kurulmuş olan Wislica şehrini yerle bir etmişlerdi.

Hükümdarları Vladimir Monomakh komutasındaki Kiev Rus askerleri, 1111 yılında Kumanları bozguna uğrattılar.[19] Buna rağmen, Kumanlar bozkırdaki hakimiyetlerini 1223 yılına kadar sürdürmeyi başardılar. On ikinci yüzyılın ortasında, Kumanlar, Dinyeper ve Volga arasındaki toprakları, kuzeyde Sula ve Orel nehirleri arasındaki bölgeden güneyde Cherson, Tmutorokan ve Kuzey Kafkasya'ya kadar olan bölgeyi hakimiyetleri altına almışlardı.

On ikinci yüzyılın sonlarında, Konchak Han, çok büyük bir ordunun başında Tora ve Don Nehri kıyıları boyunca ilerledi. Ruslar, Kumanları bir kez daha mağlup edemediler. Novgorod-Severski Prensi Igor Svyatoslavich, 1184 ve 1191 yıllarında, iki kez Kumanların üzerine yürüdü; fakat, her ikisinde de başarısız oldu.[20]

Kumanlar, en sonunda Moğol istilacılar tarafından alt edildi. 1223 ilkbaharında, Kuman ve Rus orduları, Azak Denizi kıyılarındaki bozkırların ortasından geçen Kalka Nehri'nde Moğollar tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı. Kumanların birçoğu, Karpatya bölgesine kaçarak Macar kralının egemenliği altına girdiler.[21] Mısır'a sığınan diğer Kuman göçmenleri, Mısır sultanının Memlükler olarak bilinen muhafızları oldular.[22] Kumanların geri kalanları da bozkırlarda yaşamaya devam etti. Arap yazar al-Omari, Kumanların on dördüncü yüzyılda, Altın Ordu Moğolları ile birleştiklerini yazar.[23]

Yakın zamanlarda, birkaç bilim adamı Kumanların bir kısmının Yahudi olduklarını öne sürmüştü. Örneğin; David Nicolle şöyle yazmıştı: "Hazar Türklerinin Judaizme ünlü dönüşüne ek olarak [ifade orijinal metinden aynen alınmıştır], Türk Kıpçak klanının bir kısmı da 12. yüzyılın ortalarında Judaizmi kabul etmişti."[24]

Judaizmin Kumanlar arasındaki mevcudiyeti tartışılabilir; çünkü hepsi değilse bile, Kumanların birçoğu Şamanistti. İranlı ozan Nizami (1141–1203) şiirlerinden birinde, Kumanların taştan heykellerin önünde diz çökerek atalarına ibadet ettiklerini ve koyun ve at gibi hayvanlar kurban ettiklerini anlatır.[25] Seyyah William de Rubruck da Kumanların ölülerinin mezarları üzerine koydukları ve her birine ölen kişinin yüzünün oyulduğu taş heykelleri (1253 yılında) yazdığında, bu ayinlerin varlığını teyit etmiştir.[26] Kuman heykelleri doğuya dönüktür. Bu heykellerden bir kaçı günümüze kadar ulaşmıştır ve arkeologlar tarafından incelenmektedirler.

Bununla birlikte, "Yahudi Kumanlar" hipotezlerinin lehine olan bir takım olgular da vardır. Kuman Prensi Kobiak, oğullarına Yahudi adları olan Isaac ve Daniel adlarını vermişti.[27] Bruthaki misyonerleri de İtalyan rahip Joannes de Plano Carpini'nin seyahatnamesinde, bazı Kumanların Judaizme dönmüş olabileceklerinden bahsederler. Bundan başka; Kumanca sözcükler olan *shabat* ve *shabat kün* (Cumartesi günü demektir), "Sabbath" anlamına gelen İbranice sözcük *Shabbat* ile bağlantılıdır.[28] Kumanların üzerindeki Yahudi etkisi, Peter Golden'ın iddia ettiği gibi, Hazarlar ve Kumanlar arasındaki, on birinci yüzyılın ortalarında yapılan evliliklerin sonucunda ortaya çıkmış olabilir.[29] Güney Rusya'daki dağınık klanlar konfederasyonu üzerindeki Kumanik yönetim, muhtemelen Hazarya yönetim geleneklerinin bir devamıydı.

Polovtsy adı, fiziksel görünüm olarak, zaman zaman Kumanların sarı saçlı oldukları şeklinde tercüme edilmektedir. Orta Avrupa'daki sarı saçlı hiçbir Yahudinin Kuman soyundan geldiğini saptamak, şimdiye kadar mümkün olamamıştır. Bununla birlikte, Kumanların Hıristiyanlığı kabul ettikleri ve bu yüzden günümüzde Hıristiyan nüfusun içinde yaşadıkları da bir gerçektir.

ALANLAR ARASINDAKİ JUDAİZM

Osetyalıların ataları olan Alanlar (*As, Os* ve *Yasianlar* olarak ta bilinirler) Sarmatyalıların da torunlarıydı. İranlılara özgü bir dil kullanıyorlardı. Alanların ana vatanı Alania, Kafkas Dağları'nın kuzeyindeydi ve başkentleri de Maghas'tı.

Alanlar, yaklaşık olarak 915 yılında Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemişlerdi. Bununla birlikte, al-Masudi'ye göre, 932 yılı dolaylarında da Hıristiyanlığı reddetmişler ve Bizans İmparatoru tarafından gönderilmiş olan piskoposları ve rahipleri kovmuşlardı.[30] *Schechter Letter*'da anlatılanlara göre, Alanların bir kısmı, bundan kısa bir süre sonra komşuları Hazarların dini olan Yahudi dinini seçmişlerdi:

> Kral [Benjamin'in hüküm sürdüğü günlerde], tüm uluslar [Hazarya'ya karşı] ayaklanmışlardı ve Makedon kralın [n yardımıyla onları] kuşattılar... yalnızca Alania Kralı [Hazaryalılar'ı] destekledi [çünkü] Alanialıların bazıları Yahudilerin dinindendi.[31]

Kiev Rus Dükü Svyatoslav, 965 yılında Alan topraklarını ele geçirdi. Alan toprakları, 1221 ve 1223 yıllarında yeniden, bu defa da Moğollar tarafından zapt edilmişti. On üçüncü yüzyılda ve on

dördüncü yüzyıl başlarında, Bazıları Moldova'ya[32] yerleşirken, bazıları da Cherson ve Chufut-Kale bölgesine gitmişlerdi.[33]

Judaizme dönen Alanların akıbeti hakkında her hangi bir kayıt yoktur. Judaist Alanların, Kafkasya'daki diğer Yahudilerle karışarak, dağlı Yahudilerin bir parçası haline geldikleri söylenir.[34]

AVRUPALILAR JUDAİZME DÖNÜYOR

Birçok bilim adamının ortak görüşüne göre, Judaizm birinci yüzyılın başlarında çok geniş bir alana yayılmıştı. Matthew 23:15'te, Havari Matthew, Ferisilerin ülkeden ülkeye, denizden denize proselitlerin izini sürdüğünü anlatır. Bundan başka, birinci yüzyıl Yahudi tarihçisi Josephus, Roma İmparatorluğu'nda birçok kişinin Judaizme döndüğünü anlatır. Yahudilerle evlendikten sonra Judaizme dönmek, Romalı kadınlar arasında çok sık rastlanan bir durumdu. İsa'nın doğduğu dönemde, Roma İmparatorluğu nüfusunun yüzde onu Yahudi'ydi.[35] Bu oranın bu kadar yüksek olması, Judaizmin Yahudi olmayanlar arasında yaygınlaşmasına bağlanır.

Martin Goodman, Yahudilerin, birinci yüzyılda, Yahudi olmayanları Judaizme döndürmek için büyük çabalar sarf ettikleri teorisine karşı çıkmıştır; çünkü, Goodman'e göre bu teorinin aksine, hahamlar Yahudi olmayanlar arasında aktif olarak çalışmaya, ancak ikinci ve üçüncü yüzyıllarda başlamışlardı:

> Judaizme dönüşüm için uğraşan misyoner karakter, Hıristiyan misyonundan önce değil, onun başlamasından çok sonra bu misyona başlandığını kanıtlayan ilk olgu-

dur. Birinci yüzyılda herhangi bir Yahudinin, Hıristiyan havarilerininki gibi bir şevkle, proselit peşinde koşmaya önem verdiğini düşünmek için hiçbir sebep yoktur.[36]

Goodman, Matthew 23:15'te konu edilenin, Yahudi olmayanların Judaizme dönmesi değil, mevcut Yahudilerin Ferisi mezhebi inancına dönmeleri olduğunu ileri sürmüştür.[37] Goodman aynı zamanda, ilk zamanlarda Judaizme dönüşün bu kadar çok olma sebebinin, Yahudi olmayan kadınların Yahudi erkekler ile evlenme niyetleri olabileceğini de yazmıştır.[38]

Antik dönemlerde, Yahudi olmayan birçok kişinin, Judaizmle resmi olmayan bir ilişkileri vardı. Bu Yahudi olmayanlar, Yahudiler tarafından "Tanrıdan korkanlar" olarak adlandırılıyorlardı. "Tanrıdan korkanlar", Romanya, Yunanistan ve Anadolu gibi topraklarda yaşıyorlardı. Güneydoğu Anadolu'da yapılan Afrodisyas kazılarında ortaya çıkarılan bir sinagogda bulunan, üçüncü yüzyıl başlarına ait bir Yunan Yahudi el yazması, Yahudi olmayanların bir kısmının, Yahudi yaşam biçimini benimsediklerini göstermektedir.[39] "Tanrıdan korkanlar" her ne kadar, sinagoga hizmet etseler de resmi olarak Judaizme dönmüş değillerdi.

Roma İmparatorluğu'nun, resmi din olarak Hıristiyanlığı kabul etmesiyle, Judaizme dönmek yasaklandı. İmparator I. Constantine 315 yılında, Yahudilerin misyonerlik faaliyetlerini yasaklayan ilk Roma fermanını çıkardı. İmparator II. Constantine ise, 339 yılında, Hıristiyanların Yahudiliğe dönmesine ön ayak olan her Yahudinin mallarına el konması uygulamasını yürürlüğe koydu[40]; fakat Judaist hareket, sonraki yüzyıllarda, birçok ülkede yayılmaya devam etti.

Judaizm, dokuzuncu yüzyılda Bulgaristan'da oldukça popüler bir hale gelmişti. Bulgar Kralı I. Boris'in Papa'ya cevaplarını aradığı soruları yazdığı bir mektupta, Bulgar dönmelerinin, diğerlerini de Judaizme döndürmeye çalıştıklarından bahsetmektedir.[41] Papa "Muhteşem" I. Nicholas da krala yazdığı *Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum*'da yer verdiği 10 numaralı cevapta, Yahudi vaizlerin Bulgar halkı arasında sürdürdükleri Judaizmi yayma faaliyetlerinde ne kadar aktif çalıştıklarının farkında olduğunu yazmıştır. Papa, özellikle de Judaistlerin Yahudi olmayanları cumartesi günleri çalışmamaya teşvik etmelerinden şikayet etmektedir.[42] Nikolaj Kochev, Yahudilerin, sahip oldukları kölelerin Judaizmi kabul etmeleri halinde yedi yıl hizmet ettikten sonra serbest bırakmasını gerektiren Yahudi kanununun teşvikiyle, Balkan kökenli kölelerin de Judaizme döndüklerini ileri sürmüştür.[43]

Yahudiler, dönüştürme çalışmalarını İber Yarımadası'nda da aktif olarak sürdürüyorlardı. Eldeki kanıtlar, Yahudilerin sahip oldukları Afrikalı ve Faslı kölelerin, Yahudi dinine geçtiklerini göstermektedir. Yahudiler, dördüncü yüzyılın başlarında, (İspanya'nın güneyindeki Andalusya'daki) Grenada'da da proselit faaliyetlerde bulunmuşlardı. Dönüşüm olgusunun İspanya'da oldukça yaygın bir hal almasıyla, Yahudiler buna uygun tedbirler almak zorunda kalmışlardır.[44] Bu nedenle, Barselona Hahamı Shlomo ben Adret (1230–1310), Yahudi toplumuna girebilmek için uyulması gereken kuralları açıklamak zorunda kalmıştır.[45] Hıristiyan otorite, bu büyük dönüşüm dalgasını engellemek için bir takım kurallar koyarak, on bir ya da on ikinci yüzyılda proselitizmin İspanya'da yayılmasını büyük ölçüde durdurmayı başardı. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda, İspanyol kilisesi ve sarayı, Yahudilerin Yahudi olmayan köleler edinmesini yasaklamak ve bu sayede Hıristiyanların Judaizme dönmelerini engellemek için, hala fermanlar çıkarıyorlardı.[46] Paul Wexler, *The Non-Jewish Origins of the Sephardic Jews* adlı kitabında, İspanya ve Portekiz'deki Sefardik Yahudilerin, aslında Judaizmi kabul ederek, az sayıda Filistin Yahudisi ile karışmış olan Araplar, Berberiler ve Latince konuşan Avrupalıların soyundan geldikleri tezini ortaya atmıştır.

Almanya'nın Mainz kentindeki bir Katolik rahip, 1012 yılında proselit olmuştu.[47] İtalya'nın güneyinde yaşayan bir Norman papazı da 1102 yılında Obadiah adını alarak Judaizme dönmüştü. On üçüncü yüzyılda da bir Fransız keşişi Abraham ben Abraham adını alarak dönmüştü. Keşiş Almanya'ya kaçtıktan sonra yakalanarak yakılmıştı.

Tudelalı Benjamin'in, seyahatnamesinde anlattığına göre, on ikinci yüzyılda, Eflak'ın dağlık bölgelerinde yaşayan Vlachlar kendilerine Yahudi isimleri alarak Hıristiyan inançlarından vazgeçmişlerdi. Vlachlar, hırsızlık yapan vahşi bir toplum olarak anlatılıyorlardı. Benjamin, bazı kimselerin, Vlachları Yahudiler olarak addettiklerini de anlatmıştı.[48]

Judaizme dönüşüm hareketlerini anlatan kayıtların çoğu, on ikinci ve on üçüncü yüzyıl Fransa ve Almanya'sından gelmektedir. Bu ülkelerdeki hahamların birçoğu Rabbinik teolojinin Tosafist ekolüne mensuptu ve dönüşümü on emir gibi kutsal addettikleri için, Judaizme dönüşü büyük bir güçle destekliyorlardı. Tosafistler, çok sayıda Avrupalıyı Yahudi cemaatine kazandırmayı başarmışlardı. Örneğin: Ortaçağ boyunca, Kuzey Fransa'daki Ponto-

ise ve Lunel'deki, Macaristan'daki ve diğer birçok bölgedeki proselitler, kendilerini tam anlamıyla Torah ve Talmud öğretisine adamışlardı. Tosafist destekli dönüşümlerin kaydedildiği çok sayıda özgün belge de mevcuttur. Dönmelerin, Yahudi dininin kurallarını "doğuştan Yahudi" olanlardan çok daha iyi bir şekilde uyguladıklarına inanan Tosafist Abraham ha-Ger, bir dönmeydi.[49] Haham Yitzhak ben Asher ha-Levi, evinde Talmud öğretileri üzerine çalışan bir dönme, Speyerli (Ren Nehri kıyısındaki bir Alman şehri) bir Tosafistti.[50]

Tosafist hahamlar, dönmelerin kendilerini İsrail toplumunun bir üyesi olarak addetmeleri ve ibadet sırasında İsrail toplumunun bir üyesi olduklarını sözcüklerle ifade edebilmeleri gerektiği konusunda büyük çabalar göstermişlerdir. Dampierre Hahamı Yitzhak ben Samuel gibi bazı hahamlar, İsrail mirası ile ilgili olarak, dönmelerin de "doğuştan Yahudi" olanlarla aynı statüye sahip olduklarını göstermek için Filistin Talmudu'nu örnek gösterirken, diğer taraftan, Rameru hahamı Jacob Tam gibileri de dönmelerin "doğuştan Yahudi" olanlarla, tam manasıyla eşit olmadıklarını ve bu yüzden de bunun ibadet sırasında ifade edilemeyeceğini bildirmişlerdi.[51] Tosafist hahamlar, bir dönmenin ölümünden sonra sahip olduğu evler, topraklar ve diğer edinimleri ile ilgili olarak ortaya çıkan sorunlarla da uğraşmak zorunda kalmışlardı.

Fransa ve Almanya'da, toplam olarak ne kadar Hıristiyan Judaizme dönmüştü? Dönmelerin sayısını gösteren ayrıntılı kayıtlar mevcut değildir; fakat Ben Zion Wacholder -mevcut belgelere dayanarak- on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda yüzlerce bireysel dönüşüm olduğunu tahmin etmiştir.[52]

Kölelerin dönmelerini ve Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki evlilikleri yasaklayan ortaçağ kanunları, proselitizmin bu denli yaygın oluşunun Hıristiyanlar arasında çok büyük bir korku yarattığının göstergesidir. Judaizme dönüşlerin yayılması, yaklaşık on bir ve on üçüncü yüzyıllar arasında kalan döneme kadar engellenmemişti. Judaizme dönüşlerin, bu dönemde Avrupa'da gittikçe azalmasının nedeni, doğrudan doğruya Hıristiyanların koyduğu acımasız kanunlar ve yaptıklar eziyetlerdir. Avrupa kilisesi ve yönetimlerinin, Judaizme dönüşlere karşı uyguladıkları politikaların şiddeti, 1215 yılında artmaya başlamıştı.[53] Toulouselu Yitzhak Male, dönüşüm çalışmalarına katıldığı için 1278 yılında idam edilmişti.

Bir Macar Yahudisi olan Üreghli Salomon, on üçüncü yüzyıl başlarında kölesi olan bir genç kızı, Judaizme döndürmüştü.[54] Macar şehri Buda'nın Türklerin egemenliğinde olduğu dönemde (1526–1686), Yahudilerin Hıristiyan kölelere sahip olması ve nihayetinde bunları Judaizme döndürerek evlenmeleri çok sık rastlanan bir durumdu.[55]

Rusya'daki Judaistleşme hareketleri, on beşinci yüzyıl sonları ve on altıncı yüzyıl başlarında ortaya çıkmış; fakat kısa sürede bastırılmıştı. 1539 yılında, Krakowlu bir Polonya Yahudisi yakılarak öldürülmüştü. On sekizinci yüzyılın ilk yarısında Dubno (Ukrayna), Vilnius (Litvanya) ve Doğu Avrupa'nın diğer bazı bölgelerindeki Judaist dönmeler de katledilmişlerdi. Örneğin: Sverovoch'un küçük bir kasabasında yaşayan emekli denizci Alexander Vosnitzyn, Judaizme dönmeye karar vererek sünnet olmuştu; ancak, bu yüzden 1738 yılı Temmuz ayında, dönmeye niyet eden başkalarına ibret olması için Saint Petersburg'da halkın gözü önünde yakıldı.

Marburg Üniversitesi profesörlerinden Conrad Victor, on yedinci yüzyıl başlarında Selanik'e gitmiş ve Moses Prado adını alarak Judaizme dönmüştü. Bohemyalı Hussitelerin* bazıları da on yedinci yüzyılda Judaizme dönenler arasında yer almışlardı. Bunlar sünnet olmuşlar ve Sabbath günü kurallarını uygulamaya başlamışlardı.

On sekizinci yüzyılda, Litvanya, Kletzk'te yaşayan Katolik, Martin Nicolai Radiziwill de Yahudi inancını benimsemişti.[56] Radiziwill, Torah ve Talmud'u araştırmış ve Yahudi kurallarına bağlanmıştı.

---

*Roman-Katolik kilisesi ekumenik meclisi tarafından aforoz edilen ve kazığa bağlanarak yakılan, Bohemyalı reformist din adamı Hussite'nin öğretilerini benimseyenler. (Ç.N.)

SABETARYENLER

Sabetaryen hareket, Yahudi dininin kurallarının çok sayıda Yahudi olmayan insanı cezbetmesinin güzel bir örneğidir. Sabetaryenler, Judaizmin unsurlarını benimsemiş olan Transilvanyalı Unitaryen Hıristiyanlardı. Kosher kurallarına itaat ediyor, Yahudi bayramlarını kutluyorlardı ve dinlenme günleri Pazar değil Cumartesiydi.[57]

Sabetaryen hareket, on altıncı yüzyılın sonlarında Szekely Klanı üyesi ve oldukça etkili bir asilzade olan Andreas Eossi ve Transilvanyalı yandaşlarının Yahudi Sabbath kuralları ve Torah'ın diğer emirlerini uygulamaya başlamaları ile ortaya çıktı. Simon Pechi'nin (1575–1642) Sabetaryen dua kitabını yazmasıyla, ülkede oldukça çekici bir inanç sistemi haline geldi ve yaklaşık yirmi bin Szekely bu dönemde Sabetaryen inancına döndü.

Mezhep liderleri, 1639 yılında Transilvanya hükümet yetkilileri tarafından idam edildi. Sonunda, Sabetaryenizm gittikçe küçüldü ve ideolojisi yalnızca birkaç küçük köyde yaşayan fanatikler arasında sürdürüldü. Bözödujfalu'da yaşayan Szekelyler inançlarına bağlılıklarını yıllarca sürdürdükten sonra, 1869 yılında resmi olarak Rabbinik Judaizme döndüler ve beş yıl sonra da bir sinagog inşa ettiler.[58]

SUBBOTNİKLER

Rus Subbotniklerinin ("Sabbath'a İnananlar"), Slav dilini ve Yahudi kimliklerinin getirdiği bakış açısını koruyarak Ortodoks Hıristiyan inancını benimsemiş olan Hazarların soyundan geldikleri söylenir. Buna rağmen, Subbotniklerin aslında Judaizm ve Hıristiyanlık karışımı bir inanca sahip olan Rusların torunları oldukları görülmektedir. Bunlar, İsa'nın peygamber olduğuna inanıyor; fakat ilahi vasıflara sahip olduğu görüşünü reddediyorlardı. Subbotnikler, on yedinci yüzyılın sonlarında, Hazar İmparatorluğu'nun çöküşünden bir hayli sonra ortaya çıkmışlardı.

Çar I. Nicholas (1825–1855 yılları arasıda hüküm sürmüştü) tarafından Kafkasya'ya sürülen Molokaniler, burada Subbotnik misyonerler ile temasa geçmiş ve bunun sonucu olarak da birçokları Judaist Subbotnik öğretilerini benimsemişlerdi. Subbotnik mensupları, İbranice değil Rusça dua ederler; fakat uygulamalarının büyük bir kısmı -Sabbath gününü pazar günü değil cumartesi günü kutlamaları gibi- Judaist statülerini yansıtır. Çok sayıda Subbotnik, İbranice adlar almışlardır.

Subbotnik örneği de Yahudi inanç ve uygulamalarının, son yüzyıllarda çok sayıda Slava ne kadar cazip geldiğini gösterir.

BATI SLAVLARI ARASINDAKİ PROSELİTİZME DAİR WEXLER TEORİSİ

Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews* adlı kitabında, Alman ve Doğu Avrupa Yahudilerinin, Sorbia kökenli olduklarını ileri sürmüştür. Wexler'ın dilbilimsel ve kültürel zemine oturttuğu teorisi, tarihi dokümantasyonla desteklenmemiştir. Wexler'in iddiasına göre, Yiddiş sözcükleri ile Yukarı Sorbia dilinde kullanılanlar birbirlerine benziyorlardı.[59] Ancak, birçok Yiddiş sözcüğü, Rusçada ve Lehçede olduğu gibi, Slavcanın diğer formlarından türemiştir. Wexler, Yiddiş dilinin, fiilimsi önekler konusundaki bir benzerliği de Slavcayla paylaştığını öne sürmüştür.[60] Öz itibariyle, Wexler, Yiddiş dilini Slavcanın bir türevi olarak tanımlamıştır:

> Yiddiş -içerdiği çok sayıdaki Almanca sözcüğe tezat olarak- Slavcaya özgü sentaks ve ses kurallarına sahiptir. Bu yüzden de bir Slav lisanı olarak sınıflandırılmalıdır. Yiddiş, Slav sentaks ve fonetiğine sahipti; çünkü Batı Slav dili olan Sorbia dilinin bir şekliydi. Nasıl ki çok sayıda Franko-Latin bileşene sahip olması, modern İngilizceye, Almancalaşmaya son vererek Latin kökenli bir gruba dahil olduğunu beyan etme imkanı vermiyorsa, çok sayıda Almanca sözcük kullanıyor olması da Yiddiş dilini Almanca yapmaz.[61]

Bu varsayımın, birçok tartışma yarattığını söylemeye gerek olduğunu sanmıyorum.

Ortaçağın başlangıcında, Yahudilerin bir kısmının kölelere sahip oldukları bilinmektedir. Aynı zamanda, bazı Alman Slavlarının köle yapıldığı da biliniyor. Yahudilerin kölesi olan her Slavın Judaizme dönmesi, Yahudilerin Judaizme döndürmek için Slav kölelere sahip olmaları gibi sıradan bir uygulamaydı. Batı Slavları olan ve bugün Doğu Almanya'nın Saksonya ve Brandenburg eyaletlerinde yaşayan Sorblar, tarihin hiçbir döneminde bağımsız bir ülkeye sahip olamamışlardı. Bunun yanında -Batı Slav Polabianları gibi- onuncu yüzyılın sonunda, hala pagan inancına sahiplerdi. Bu yüzden, ülkesiz, pagan Sorbların, Wexler'a göre, Judaizme dönecek ilk adaylar olmaları gerekiyordu.

Benim görüşüme göre, dönüşümü yalnızca Doğu Alman Sorblarıyla sınırlamak için bir neden yok, Bulgaristan, Polonya ve Litvanya gibi, nüfusun büyük bir çoğunluğunu paganların oluşturduğu bölgelerde, Judaizme dönmek oldukça mantıklı bir seçimdi. Polonya, Hıristiyanlığa resmi olarak, ancak 966 yılında, Piast Hanedanının kurucusu Kral I. Mieszko'nun vaftiz edilmesiyle geçmişti. Bundan başka, Litvanya, Avrupa'da Hıristiyanlığı kabul eden en son ülkeydi. Litvanya, Grand Dük Jagiello'nun 1387 yılında bu inancı kabul etmesiyle Hıristiyan bir ülke olmuş; fakat çok sayıda Litvanyalı çiftçi sonraki birkaç yüz yıl boyunca pagan inançlarına bağlı kalmışlardı.[62]

Wexler, Askenazik geleneklere Sorbia ya da diğer bir Slav kökeni atfetmeye çalışmıştır. Bu gelenekler arasından bazıları şunlardı:

1- Bir Yahudi uygulaması olan, evleri kötülüklerden koruması için, kapılara mezuzah muskaları asılması. Mezuzah, üzerinde Eski Ahit'in beşinci kitabından alınan iki paragrafın yazılı olduğu bir parşömendir ve kapıya asılmadan önce süslü bir kutu içerisine konur. Wexler bu uygulamayı, Sorbialıların ve (Çekler gibi) diğer Slavların, kapılarına at nalı asmalarıyla karşılaştırır.[63] Yahudiler arasındaki mezuzah kullanımı antik devirlerden kalma bir adettir ve Talmud'da da bundan bahsedilir.

2- Nazardan korunmak için -bir çocuğun alnını yalamak gibi- bazı hareketler yapmak. Bu adet hem Sorblar hem de Yahudiler arasında çok yaygındır.[64] Ancak nazara inanmak Avrupa kökenli olanlar arasında değil, doğulu Yahudiler arasında yaygındır.

3- Adak olarak horoz kesme adeti. Bu da hem Yahudi hem de Slav uygulamasıdır.[65] Bununla birlikte, Gaonimlerin* kayıtlarında Yahudi adaklarından (*kapparot*) -Yom Kippur arifesinde kesilir- bahsedilir ve İspanya'da da bu uygulamanın varlığından söz edilir. Bu yüzden ille de Slav kökenli olması gerekmemektedir.

4- Bir Yahudi adeti olan, bir kişiye, biri uhrevi diğeri dünyevi olmak üzere iki ad verilmesi. Bu da Slav adetleri ile benzer bir uygulamadır.[66]

5- Evlilik hazırlıklarının erkekler tarafından yerine getirilen, aracılık yöntemiyle yapılması. Bu adet hem Slavlar hem de Doğu Avrupa Yahudileri arasında yaygındı.[67]

6-Yahudiler de pagan Slavlar da dini ritüellerinin birçoğunu tapınaklarda değil evlerinde yaparlardı.[68] Wexler'ın bizzat söylediğine göre, Yahudilerin (Pesach yemeği, Hannukah süresince Menorahların yakılması gibi) evde yaptıkları ritüeller, tamamen antik geleneklerdi.

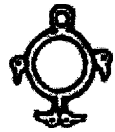
7- Nazarı tersine çevirmek için, Yahudilerin düğün törenlerinde bardak kırılması adeti. Bu adet pagan kökenli olabilir.[69]

8- Bir kimsenin günahlarından arınmak için yıkanarak yaptığı *tashlikh* ayini ve Rosh Hashanas günü öğleden sonrasında ceplerini boşaltması. Bu adet ortaçağ İtalyan Hıristiyanlarının gelenekleri ile benzeştiği gibi, Slovak ve Macar adetleri ile de örtüşmektedir. Bu yüzden Yahudi olmayanlara ait olabilir.[70]

9- Doğu Avrupa'daki, Yahudi cenaze törenleri. Bu törenler, yalnızca Sorb uygulamaları ile değil, aynı zamanda Güney Slavları, Polonyalılar, Moravyalılar ve Almanların uygulamaları ile de benzeşmektedir.[71]

Bu adetlerden herhangi bir tanesinin, nasıl olur da yalnızca Sorblara isnat edilebildiğini anlayabilmiş değilim. Wexler'ın bahsettiği kültürel benzerliklerin büyük bölümü ve Yiddiş dilindeki Slavca sözcükler, Askenazik Yahudilerin, Polonya, Çek, Slovak, Ukrayna ya da Polabian kültürleri ve dilleri ile olan bağlantılarıyla kolayca açıklanabilir; çünkü, pagan kökenli olma ihtimali bulunan bir Yahudi adetinin, mutlaka Batı Slavlarına özgü olması gerekmez. Daha da önemlisi, Wexler'ın kültürel ve dilbilimsel savlarından hiç birisi, Sorblar arasında Judaizme hiçbir zaman çok sayıda dönüşüm olmadığını ispatlamamaktadır. Bu yüzden de Wexler'ın, Sorblar ve Polabianların Askenazik Yahudilerin asıl ataları olduğu iddiasının doğrulanması mümkün değildir. Diğer taraftan, Slavların, Türki klanlar gibi, Askenazik kökenin bir parçası olduklarını varsaymak yanlış olmaz.

Eski devirlerde yaşamış Babilli Yahudi bilgeleri.(Ç.N).

ADİABENE DÖNMELERİ

Tarihte, Hazarya, antik Judea ve İsrail gibi başka bölgelerin de bir zamanlar Yahudi egemenliği altında olduğunu gösteren örnekler mevcuttur. Bu krallıklardaki yöneticiler ve halkları Judaizmi bağırlarına basmışlardı.

Adiabene'nin, kraliyet ailesi soyundan gelen krallarından iki tanesi, İ.S. birinci yüzyılda Yahudi dinini seçmişlerdi.[72] Başkenti Arbela kenti olan Adiabene Krallığı, Dicle Nehri'nin doğusunda, Büyük Zap ve Küçük Zap nehirlerinin arasındaydı ve Partiya İmparatorluğu'nun, Asurlulardan oluşan bölümünün bir parçasıydı. Bölge, günümüzde Kuzey Irak'ın bir bölümüyle çevrelenmiştir.

Josephus, tahminen İ.S. 93 ya da 94 yılında tamamladığı eseri *Antiquities of Jews* (Yahudilerin ilk Çağları)'da, Adiabene Kralı Monobazus'un[73], kız kardeşi Helena ile evlendiğini yazar. Monobazus ve Kraliçe Helena'nın, Izates ve II. Monobazus adını verdikleri iki oğulları olmuştu; fakat Monobazus'un diğer karılarından da oğulları vardı. Kralın, oğulları arasında en çok sevdiği Izates'ti ve bu yüzden Izates'e özel bir önem veriyordu. Izates'i Charax-Spasini Kralı Abennerig'in ülkesine göndermişti. Izates ve Abennerig, kısa sürede çok iyi dost olmuşlardı. Izates Abenne-

rig'in kızı Samacha'yla evlendi ve kısmi yönetim yetkisine sahip oldu. Izates, Charax-Spasini'deki misafirliğinin sonunda, Nuh'un gemisinin kalıntılarının bulunduğu Carrae ülkesinin yönetimine getirildi.[74] Izates babasının ölümüne kadar Carrae'de kaldı.

Izates'in Carrae'de kaldığı süre boyunca, Ananias (Hananya) adlı bir Yahudi tüccar, haremindeki kadınları Yahudi dinine kazandırmıştı. Bundan kısa bir süre sonra, Izates de Judaizmi kabul etti. Bu arada Helena da bir başka Yahudi vasıtasıyla Judaizmi kabul etmiş ve Yahudi ritüellerini uygulamaya başlamıştı; ancak, Adiabene aristokratları, Zerdüşt dinine olan inançlarını korumuşlardı.[75]

Monobazus'un ölümüyle, Adiabene'ye yeni bir yönetici tayin etmek gerekmişti. Izates ülke dışında olduğu için, büyük kardeşi II. Monobazus babasının tacını ve yüzüğünü takarak, yeni kral olarak tahta geçti; fakat kısa bir süre sonra "gözde oğul" Izates ülkesine döndü ve yönetimi devraldı. Ananias Izates'in ardından gelmiş ve İ.S. 40 yılında Arbela'daki kraliyet sarayını ziyaret etmişti.

Adiabene'nin yeni kralı Izates, Judaizme tam manasıyla bağlanabilmek için sünnet olmak gerektiğine inanmıştı. Annesi Helena, eğer sünnet olursa ve Judaist inancı -henüz Judaizmi kabul etmemiş olan- halk tarafından öğrenilirse, halkın gözünden düşeceğini dile getirerek buna karşı çıktı. Hocası Ananias da Izates'i sünnet olmayı uygun zaman gelinceye kadar ertelemeye ikna etti. Ne var ki, Izates hala sünnet olmak istiyordu. Kralla tanışan Galileeli Yahudi Eleazar, Yahudi dininin kurallarını tam anlamıyla yerine getirmiş sayılması için sünnet olması gerektiği konusunda Izates'i sıkıştırdı. Eleazar'ın teşvikleriyle, Izates bir cerrah tarafından sünnet edildi.

Helen ve Ananias, Adiabene halkı Izates'in yabancı bir dini kabul ettiğini öğrenirse, tahtını kaybedeceğinden endişe ediyorlardı. Ancak, Josephus'un anlattıklarına göre, Judaizme dönüşü, aslında Izates'e gücünü korumasında yardımcı olmuştu:

> Fakat, Tanrı korktuklarının başlarına gelmesine engel oldu. Hem Izates'i hem de oğullarını, düştükleri tehlikeli durumlardan korudu ve kurtulmalarının imkansız gibi göründüğü durumlardan kurtardı ve kendini Tanrı'ya adamanın meyvesinin çürümediğini gösterdi ve onların inançlarını yalnızca kendine iman etmek üzerine kurdu.[76]

Helena, Izates'in sünnet olduğu haberinin ilk şokunu üzerinden atınca, Adiabene'nin yine barış içinde yaşadığını ve Izates'in de hem tebaasından hem de yabancılardan gördüğü saygının aynı şekilde sürdüğünü gördü. Bu yüzden de Izates'in böyle bir karar vermiş olmasından büyük mutluluk duydu ve Kutsal Tapınak'ta ibadet etmek için Kudüs'e gitti. Helena Kudüs'e vardığında, halkın açlıktan kırıldığını gördü ve büyük bir merhamet duyarak Judea'ya mısır ve kuru incir ithal edilmesine yardımcı oldu. Annesi gibi merhametli bir adam olan Izates, Kudüs'ü yönetenlere büyük miktarlarda para yardımı yaptı. Tosefta, Mishnah ve Filistin Gemara'sı gibi Rabbinik kaynaklar, Helena'nın muhteşem bir *sukkah** inşa etmek için hazırlıklar yaptığını da anlatmaktadır.[77] Helena, bunlara ek olarak, Kudüs'teki tapınağa, bir altın kandil ve üzeri yazılmış bir altın plaket bağışlamıştı.

Izates'in oğullarından beş tanesi, eğitim gördükleri Kudüs'te İbranice ve Yahudi din bilimi öğrendiler. Kral Izates'in kardeşi II. Monobazus ve aile bireyleri de Yahudi dinine geçmek istiyorlardı. Adiabene'nin Yahudi olmayan soyluları, tüm bu olanları öğrenince, öfke içinde gizli planlar yaptılar ve saraya karşı savaşmak için Arap Kralı Abia'ya haber yolladılar. Izates'in ordusu, Adiabene'yi Arap istilacılara karşı başarılı bir şekilde savundu. Adiabene ordusu tarafından çember içine alınan Abia, intihar etti. Abia'nın yenilgisine rağmen, Izates'in Judaizm yanlısı yönetimine muhalefet etmeyi sürdüren Adiabene soyluları, Partiya Kralı Vologases'i, Izates'i öldürmesi için kışkırttılar. Kral Vologases, Izates'e savaş ilan etti ve Adiabene üzerine büyük bir ordu gönderdi. Josephus, Izates'in Tanrı'ya savaşta kendisini koruması için dua ettiğini, Tanrı'nın bu duaları cevapsız bırakmadığını, çünkü tam o sırada Partiya'yı yıkmak için bir akın başladığını anlatır. Bunun üzerine Vologases ülkesini savunmak için geri dönmek zorunda kalmış ve Izates kurtulmuştu.

Judea'nın dostu, büyük Kral Izates İ.S. 58 yılında öldü. Helena da oğlunun ölümünden kısa bir süre sonra öldü. Izates ve Helena, Kudüs'teki "Kralların Mezarı" olarak anılan üç piramitten oluşan mezarlarına gömüldüler. Piramitler, Adiabene'nin yeni kralı olarak tahta geçen, Izates'in büyük kardeşi II. Monobazus tarafından yaptırılmıştı.

Kendinden önceki güçlü örneği izleyen II. Monobazus da akrabalarının ve arkadaşlarının birçoğunun yaptığı gibi, Judaizme

İsrailoğullarının çöllerde yaşadıkları 40 yıl boyunca, içinde barındıkları kulübe (Ç.N.).

döndü. Tosefta kayıtları, II. Monobazus dönemindeki kraliyet mensuplarının, asalarına taktıkları mezuzahları yaptıkları yolculuklarda yanlarında taşıdıklarını ve geceyi geçirdikleri hanların kapılarına astıklarını anlatmaktadır.[78] Tosefta, Mishnah ve Filistin Gemara'sı, Monobazus'un, Yom Kippur'da servis yapmak için kullanılan kapların kulplarının altından yapılması için, Yahudi Tapınağına para bağışladığını kaydetmişlerdir.

Öyle anlaşılıyor ki, soylu sınıfa dahil olmayan çok sayıda Adiabeneli de Yahudi dinine geçmişti.[79]

Adiabene'nin Yahudi kralları, sürekli olarak askeri ve siyasi sorunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardı. II. Monobazus, İ.S. 61 yılında, Adiabene'ye yapılacak saldırıyı önlemek için, ordularını Ermenistan üzerine göndermişti.[80] İki yıl sonra da Partiya ve Roma arasında yapılan barış görüşmelerine katılmıştı. Judea ile Roma İmparatorluğu arasındaki savaşta (İ.S.66–70), Adiabene kraliyet ailesi Judea'yı desteklemişti. Bu savaş sırasında çıkan bir yangın, Prenses Helena'nın sarayını harap etmişti.[81] Josephus, tahminen İ.S. 78 ya da 79 yılında yazdığı *In Wars of the Jews* (Yahudi Savaşları)'da, Adiabeneli Yahudiler, Kenedeus ve Monobazus'un (II. Monobazus'un akrabası) Romalılara karşı yapılan savaşta, Kudüs'ü savunmaya çalıştıklarını; fakat güçlü Roma ordusu tarafından perişan edildiklerini yazmıştır.[82] Adiabene krallarının oğulları ve yakın akrabaları, Roma İmparatoru vekili Titus tarafından tutsak edilerek, rehine olarak kullanılmak üzere Roma'ya gönderilmişti.

Paul Kahle'e göre, piskoposluk kurulduktan ve Hıristiyanlığın Adiabene'de yayılmasından sonra bile, Arbela şehrinde çok sayıda Yahudi yaşıyordu.[83]

Adiabene'nin son bağımsız kralı, yaklaşık olarak 115 yılında tahta geçen Meharaspes'ti. 116 yılında, Roma İmparatoru Trajan tarafından istila edilen Adiabene, imparatorluğun eyaleti olan Asur'un bir parçası haline geldi. Bununla birlikte, Hadrian 117 yılında Roma'nın Adiabene üzerindeki kontrolünü kaldırdı.

Adiabeneli Yahudilerin, sonunda nasıl bir akıbetle karşılaştıkları tam olarak anlaşılamamıştır; fakat Itzhak Ben-Zvi, Ermenistan'a ve Gürcistan'a göç ettiklerini öne sürmüştür.[84] Eğer öyleyse, Hazarya'ya göç etmiş olan Ermenistan Yahudileri, Adiabenelilerin en azından bir kısmı olmalıdır.

BÜYÜK İSRAİL KAVMİNİN SEMİTİK KABİLELERİ ARASINDAKİ DÖNMELER

Adiabeneliler Judaizmi kabul etmişlerdi; çünkü bu dine gerçekten de samimi bir ilgi duyuyorlardı. Bunu tersine, Orta Doğulu Semitik kabileler Iturea ve Idumea, İ.Ö. ikinci yüzyılda zorla Judaizme döndürülmüşlerdi.

Josephus'un kayıtlarına göre, Judea Baş Hahamı John Hyrcanus (İ.Ö.134–104 yılları arasında hüküm sürmüştü) Idumea topraklarındaki Dora ve Marissa'yı ele geçirmişti. Hyrcanus, Idumealılara sünnet olmaları ve Yahudi dininin gereklerini yerine getirmeleri koşuluyla, topraklarında yaşamaya devam edebileceklerini söyledi.[85] Böylece, Esau'nun torunları Idumealılar, kendi arzularıyla değil zorla Yahudi dinine geçtiler. Hyrcanus'un oğlu ve Judea tahtının varisi Judah Aristobulus da (İ.Ö.104–103 yılları arasında hüküm sürmüştü) Iturealıları döndürmüştü.

Tarihi kayıtlarda, Iturea ve Idumealıların Judeanlarla kaynaştıkları ve onlarla beraber Yahudi bayramlarının kutlamalarına katıldıklarından bahsedilir.

YEMEN DÖNMELERİ

Günümüze kadar ulaşabilmiş olan tarihi kayıtlara göre, Yahudiler İS. birinci yüzyılın başlarında Yemen'de de yaşamışlardı.

Himyar krallarından bazıları Yahudi dinini seçmişlerdi.[86] Bunlardan ilki Saba (İbranicesi *Sheba*'dır) Kralı Yassirum Yohre'am of Himyar, Judaizmi İ.S.270 yılında kabul etmişti. Kral 'Amr-Shlomo ben David (325–330 yılları arasında hüküm sürmüştü) ve Kral Malki Kariba Juha'min de (378–385 yılları arasında hüküm sürmüştü) Yahudi dinini benimsemişti. Himyar Hıristiyanlıkla, dördüncü yüzyılın ortalarında Evangelist Theophilus vasıtasıyla tanışmıştı. Theophilus, Himyar'da üç tane kilise kurmuştu. Bununla birlikte, aynı yüzyılda Yemen Hıristiyanlarının küçük bir kısmı Judaizme geçmişti.[87]

Yahudi bilgeleri Mecca ve Yathreb, Kral Abu Kariba Asad'ı (385–420 yılları arasında hüküm sürmüştü) iktidarının sonlarına doğru Judaizme döndürmüşlerdi. Kralın dönmesi, Arap halk şarkılarında dile getirilmiştir.[88] Himyar ordusu da Judaizmi resmi din olarak kabul etmişti. Beşinci yüzyıl yazarı Philostorgius'a göre, Himyarlar hem paganizm hem de Judaizm ritüellerini uyguluyor-

lardı. Altıncı yüzyıl tarihçisi Theodorus Lector, tuttuğu kayıtlarda pagan Himyaritlerin Saba Kraliçesi sayesinde pagan inançlarından vazgeçip Judaizmi kabul ettiklerini yazmıştır.

Kral Martad Ilan (495–515 yılları arasında hüküm sürmüştü) ve varisi Kral Yusuf Ash'ar Dhu Nuwas (515–525 yılları arasında hüküm sürmüştü) da Judaistti. Judaizmi kabul ettikten sonra, bu inancın Yemen'deki Araplar arasında yayılmasını sağlayan Dhu Nuwas, Zafar ve Al-Makha kentlerindeki Hıristiyan kiliselerini yıkmıştı.

523 Ekiminde Najran şehrine saldıran Dhu Nuwas, şehirde yaşayan Hıristiyanlara, Judaizme dönmemeleri halinde yaşama şansı vermeyeceğini açıklamıştı. Najranlı Hıristiyanlar dönmeyi reddedince, Himyar ordusu yaklaşık yirmi bin Hıristiyanı kılıçtan geçirmişti. Bu olayı çok büyük bir hakaret sayan –özellikle Bizanslı ve Habeşistanlı- Hıristiyanlar Dhu Nuwas'a karşı, askeri bir harekat başlattılar. Habeş *Negus*'u (kralı) Kaleb Ela Asheba, komutan Aryat liderliğindeki yetmiş bin kişilik bir orduyu Himyar'a gönderdi. Aryat önderliğindeki Habeş ordusu, 523 yılı sonlarına doğru Himyar ordusunu mağlup etti. Habeş ordusu, Himyarlara karşı kesin zaferi, komutan Abraha'nın önderliğinde, Dhu Nuwa'nın ordusuyla yaptıkları savaşta kazandı. Kral Dhu Nuwa, kendisini üzerine bağladığı atını denize sürerek boğularak intihar etti.[89]

Yemendeki son Himyar Kralı Dhu Nuwa'nın ölümünden sonra, Habeşler tüm Yemen'i fethettiler ve buraya yerleştiler. Dini atmosfer, çarpıcı bir biçimde değişmişti. Habeşler, Yemenlileri Hıristiyanlığa döndürmeye çalışmış ve Abraha bu amaçla al-Qadis adı verilen muhteşem bir katedral yaptırmıştı. Kesin din değişikliği, 628 yılında Müslümanların Yemeni ele geçirerek, ülkeyi bir Müslüman ülkesi haline getirmesiyle meydana geldi.

ETİYOPYA DÖNMELERİ

Etiyopya Yahudileri, "Beta Israel" (İsrail Ailesi) ve "Falashalar" (Yabancılar) olarak bilinirler. Etiyopya Yahudilerinin, Yemen'deki Himyarit Krallığı'nda yaşayan Yahudilerin devamı olmaları mümkündür; ancak, Agau dönmelerinin devamı da olabilirler; çünkü, diğer Etiyopyalılara çok benzemektedirler. Wexler, Judaizmin üçüncü yüzyıldan beşinci yüzyıla kadar Etiyopya'da yayılmasına, Yemen'den gelen Yahudi göçmenlerin neden olduğunu düşünüyordu.[90]

Habeşistan'ın bazı bölgeleri, ortaçağda Yahudiler tarafından yönetiliyordu. Agau Klanı'nın Judaizme dönen torunları olan Falashalar, onuncu yüzyılda Aksum'u zaptederek, kenti harabeye çevirdiler. Bunun sonucunda, Falasha Kraliçesi Judith Etiyopya tahtını ele geçirdi. Ülkenin tamamı, Tekla Haimnot tarafından tahttan indirildiği 977 yılına kadar, Kraliçe Judith'in yönetimi altındaydı. Böylece, Zagwe olarak bilinen Hıristiyan Agaular, yönetimi ele geçirerek egemenliklerini 1270 yılına kadar sürdürdüler.

Sallamt ve Semien bölgelerindeki bazı Hıristiyan prensler, on beşinci yüzyılda Judaizmi kabul etmişler ve Falasha ordularına

katılmışlardı. Etiyopya'nın Hıristiyan *Negus*'u Zar'a Ya'eqob (1438–1468 yılları arasında hüküm sürmüştü), Yahudi isyancılara karşı bir savaş başlatmıştı.[91] Falashalar, Amhara halkının çoğunu öldürerek, Zar'a Ya'eqob'un ordularına karşı büyük bir askeri zafer kazanmışlardı. Zar'a Ya'eqob'un varisi, İmparator Ba'eda Maryam (1468–1478 yılları arasında hüküm sürmüştü), en sonunda Falashaları yok etmişti.

KUZEY AFRİKA DÖNMELERİ

Yahudi topluluklarının Tunus, Fas ve Cezayir'de yayılmalarının en büyük nedeni proselitizmdir.

Yedinci yüzyılda, çok sayıda İspanyol Yahudisi, egemenlikleri altında yaşadıkları Vizigotların zulmünden kaçmışlardı. Bu Yahudilerin bir kısmı Kuzey Afrika'ya giderek Sahra Çölü'ne yerleştiler ve Berberi kabilelerini dinlerini değiştirmeye teşvik ettiler. Yahudiler ve Berberiler arasındaki yakın ilişkiler, on birinci yüzyıl İspanyol şairi Ebu Bekir ibn 'Ammar gibi, ortaçağ tarihçileri tarafından kaydedilmiştir[92]; fakat Kuzey Afrikalı Judaistlerden söz eden ilk tarihçi, Judaist Berberileri ve Yahudilerin Sudan'daki proselitizm faaliyetlerini yazan, Faslı coğrafya bilgini al-Idrisi'dir.

On dördüncü yüzyıl Tunus tarihçisi Abd-ar-Rahman ibn Khaldun, Cezayir'in kuzeydoğusundaki Aures Dağları'nın bulunduğu bölgede yaşayan Berberi Jarawa Klanı gibi, bazı Berberilerin Judaizme dönmüş olabileceklerini yazmıştır.[93] Jarawa Kraliçesi Kahina'nın (Kahin) tam adı Kahya al-Kahina'ydı. Ibn Khaldun'a göre, Halife Abdül Melik, Mısır Valisi Hasan'ı, işgal edeceği topraklarla sınırlarını genişletmesi için, Arap takvimiyle hicri 49 yılında (yaklaşık olarak İ.S.669) Kuzey Afrika'ya göndermişti;

fakat Hasan, Kahina tarafından tam bir bozguna uğratılmıştı. Kahina, birkaç yıl boyunca, Kuzeybatı Libya'daki Tripoli'den, Fas'ın kuzeyindeki Tangier'e kadar uzanan geniş toprakları yönetmişti.[94]

690-700'lerde, Hasan'ın yeniden bir araya getirdiği Arap orduları, Kahina'yı öldürdüler ve klanını dağıtarak bağımsızlığına son verdiler. Böylece, Araplar Kuzey Afrika'nın fethini tamamlamış oldular. Jarawa Klanı dört bir yana dağıldı. Bunlardan bazıları, Fas'ın kuzeydoğusundaki Melilla bölgesine gitmişti. Berberilerin büyük bir kısmı İslamı kabul etmek zorunda bırakıldı. Müslüman olmaya zorlanan Yahudi kabileler arasında, Cezayir'deki Touggourt vahasında yaşayan Uled Jari ve Sudan ile Timbuktu arasındaki bölgede yaşayan Daggatun kabilesi ile Tunus ve Fas Berberileri vardı.[95] Tuaregler ve diğer Berberi kabileleri ile birçok geleneği paylaşmakla birlikte, Yahudi geleneklerini de muhafaza eden Daggatun kabilesi, Büyük Sahra Çölü'nün vahalarında, çadırlarda yaşıyorlardı.

Fas'ın kuzeyinde yaşayan Rif Yahudilerinin, Judaizme dönen Berberilerin torunları olduklarına inanılmaktadır.

NOTLAR

1. István Erdélyi, "The Avars," *Peoples That Vanished*, ed. P. Puchkov, trans. Ye. Voronov {Moscow: Nauka, 1989), sf. 99.

2. A.g.e. sf. 100.

3. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews* (Columbus, OH: Slavica, 1993), sf. 192-193.

4. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1969), sf. 100-101.

5. Charles R. Bowlus, *Franks, Moravians, and Magyars* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995), sf. 49.

6. A.g.e. sf. 51.

7. A.g.e. sf. 55-56.

8. A.g.e. sf. 57

9. István Erdélyi, "Kabari {Kavari) v Karpatskom Basseyne," Sovietskaya Arkheologiya 4 {1983): 174. Kimi atlar gömülen kişinin sol yanına, kimileri de sağ yanına gömülüyordu. Buna ek olarak, yalnızca atların gömüldüğü mezarlar da vardı.

10. Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungaryfrom the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akademiai, 1983), sf. 55; Vsevolod L. Vikhnovich, "From the Jordan to the Dnieper," *Jewish Studies* (Mada'e ha-Yahadut) 31 (1991): 19.

11. Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686*, sf. 55-56.

12. István Erdélyi, "Kabari (Kavari) v Karpatskom Basseyne," sf. 179. Diğer taraftan, aralarında Mongol tiplere rastlanmasına karşın, Hazarların büyük çoğunluğu Mongol tip değildi (bkz. bölüm 1).

13. Yahudileri, Avarları ve Hazarları belirten ve ikincil anlamları "dev" olan çeşitli Balkan ve Slav sözcükler (örneğin; Romence *Jidov*, Rusça *Zhidovin,* Slovence *ober*) ile ilgili, ilgi çekici tartışmalar için bkz. a.g.e. sf. 196-198. Wexler bu sözcükleri Hazarlar ve Avarların Yahudi dinini kabul etmiş olmalarını teyit eder bir anlamda yorumlamıştır. Bu yorum, Yahudilerin ikinci sınıf vatandaşlar değil, güçlü askeri rakipler olarak görüldüğünü de açıklamaktadır. Hazarların Judaizme dönüşleri oldukça iyi belgelenmişken, Avarların Judaizme dönmelerini doğrulayacak daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır. Han Abraham Fisha Nehri'nde vaftiz edilerek Hıristiyan olmuş ve Abraham adını o zaman almıştır.

14. István Erdélyi, "Kabari (Kavari) v Karpatskom Basseyne," sf. 176.

15. A.g.e. sf. 179.

16. Vsevolod L. Vikhnovich, "From the Jordan to the Dnieper," sf. 19.

17. Svetlana A. Pletnyova, 'The Polovtsy," *Peoples That Vanished*, ed. P. Puchkov, trans. Ye. Voronov (Moscow: Nauka, 1989), sf. 26.

18. Edward Tryjarski, "Some Early Polish Sources and their Importance for the History of the Altaic World," *Journal of Asian History* 3:1 (1969): 38.

19. Nicholas V. Riasanovsky, *A History of Russia*, 5th ed. (New York: Oxford University Press, 1993), sf. 40.

20. Svetlana A. Pletnyova, "The Polovtsy," *Peoples That Vanished*, sf. 31.

21. István Fodor, *In Search of a. New Homeland*, trans. Helen Tarnoy (Gyoma, Hungary: Corvina, 1982), sf. 197 Kumanların torunları Macaristan'da yaşamaya devam etmektedirler.

22. Svedana A. Pletnyova, "The Polovtsy," *Peoples That Vanished*, sf. 32.

23. A.g.e. sf. 33.

24. David Nicolle, *Medieval Warfare Source Book*, cilt 2 (London: Arms & Armour Press, 1996), sf. 260.

25. Svedana A. Pletnyova, "The Polovtsy," *Peoples That Vanished*, sf. 28.

26. A.g.e.

27 Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe* (New York: Random House, 1976), sf. 134.

28. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 153. Çuvaşçada "cumartesi" sözcüğünün yerini tutan sözcükler *shamat* ve *shamatkun*'dur; Karaim dilinde *shabat-k'un*; Karaçay-Balkar dilinde ise *shabat kün*'dür. *Kun* sözcüğü Türki dillerde hem "gün" hem de "güneş" anlamına gelmektedir. Karaçay-Balkar ve Karaim dilleri Kıpçak Türki dil ailesinden gelmektedir (bkz. tablo 4-1). Çuvaşçada kullanılan İbraniceden geçmiş sözcüklerle (*shamat, shamatkun ve shamat pasare*) ilgili daha geniş bilgi için, bkz. la. F. Kuz'min-Yumanadi, "O gebraizmax v chuvashskom yazike," *Sovietskaya Tyurkologiya* No. 2 (1987): 68-76.

29. Peter B. Golden, "Khazaria and Judaism," sf. 154.

30. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-llth Centuries* (Cambridge, England: W. Heller 8c Sons, 1958), sf. 156.

31. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982), sf. 113, 115.

32. George Vernadsky, *A History of Russia*, cilt 1 (New Haven, CT: Yale University Press, 1948), sf. 133.

33. Alexander A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea* (Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936), sf. 166-167

34. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 3 (New York: Columbia University Press, 1957), sf. 208.

35. Dennis Prager, 'Judaism Must Seek Converts," *Readings on Conversion to Judaism*, ed. Lawrence J. Epstein (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995), sf. 91.

36. Martin D. Goodman, "Jewish Proselytizing in the First Century," *The Jews Among Pagans and Christians in the Roman Empire*, ed. Judith Lieu, John North, and Tessa Rajak (London: Routledge, 1992), sf. 75.

37. A.g.e. sf. 60-61.

38. A.g.e. sf. 65-66.

39. Bkz. Joyce M. Reynolds and Robert F. Tannenbaum, *Jews and God-Fearers at Aphrodisias: Greek Inscriptions with Commentary* (Cambridge, England: Cambridge Philological Society, 1987).

40. Egon Mayer, "Why Not Judaism?" *Readings on Conversion to Judaism*, ed. Lawrence J. Epstein (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995), sf. 102.

41. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews*, sf. 213.

42. Nikolaj Kochev, "The Question of Jews and the So-Called Judaizers in the Balkans from the 9th to 14th Century," *Bulgarian Historical Review* 6 (1978): 63-64. Judaistler, doğal olarak, İsa'nın ilahi kişiliğini de reddetmişlerdir (bkz. idem., sf. 68).

43. A.g.e. sf. 66-67

44. Paul Wexler, *The Non-Jewish Origins of the Sephardic Jews* (Albany, NY: State University of New York Press, 1996), sf. 41.

45. A.g.e. sf. 48.

46. A.g.e. sf. 49.

47. Dennis Prager, 'Judaism Must Seek Converts," *Readings on Conversion to Judaism*, sf. 92.

48. Benjamin of Tudela, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, trans. Marcus N. Adler (Malibu, CA: Joseph Simon/Pangloss Press, 1987), sf. 68.

49. Ben Zion Wacholder, "Attitudes Toward Proselytizing in the Classical Halakah," *Readings on Conversion to Judaism*, ed. Lawrence J. Epstein (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995), sf. 19. Hıristiyan ülkelerdeki diğer dönmeler de adlarını Abraham olarak değiştirmişlerdi.

50. Ben Zion Wacholder, "Cases of Proselytizing in the Tosafist Response," *Jewish Quarterly Review* 15 (1960-1961), sf. 297-298.

51. A.g.e. sf. 302.

52. A.g.e. sf. 313.

53. Ben Zion Wacholder, "Attitudes Toward Proselytizing in the Classical Halakah," *Readings on Conversion to Judaism*, sf. 26.

54. Raphael Patai and Jennifer Patai, *The Myth of the Jewish Race*, revisited edition (Detroit: Wayne State University Press, 1989), sf. 85.

55. Raphael Patai, The Jews of Hungary (Detroit: Wayne State University Press, 1996), sf. 176-177.

56. Masha Greenbaum, *The Jews of Lithuania* (Kudüs: Gefen, 1995), sf. 58.

57. Raphael Patai, *The Jews of Hungary*, sf. 157.

58. A.g.e. sf. 159-160.

59. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews*, sf. 68.

60. A.g.e. sf. 54.

61. A.g.e. sf. 5.

62. Nancy Schoenburg and Stuart Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities* (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1996), sf. 6.

63. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews*, sf. 167-168.

64. A.g.e. sf. 154.

65. A.g.e. sf. 171-172, 210.

66. A.g.e. sf. 120.

67. A.g.e. sf. 209-210.

68. A.g.e. sf. 210.

69. A.g.e. sf. 162-163.

70. A.g.e. sf. 169-171.

71. A.g.e. sf. 174-175.

72. Flavius Josephus, *The Complete Works of Josephus*, trans. William Whiston (Grand Rapids, MI: Kregel, 1981), sf. 415-418.

73. Bununla birlikte, Midrash, Monobazus yerine Talmai diye bahseder (bkz. Bernard J. Bamberger, Proselytism in the Talmudic Period (New York: Hebrew Union College Press, 1939), sf. 227).

74. Izates en başta, Adiabene'nin kuzeyindeki Corduene'nin valisiydi.

75. Paul E. Kahle, *The Cairo Geniza* (London: Oxford University Press, 1947), sf. 185.

76. Flavius Josephus, *The Complete Works of Josephus*, sf. 416.

77 Bernard J. Bamberger, *Proselytism in the Talmudic Period*, sf. 228.

78. A.g.e..

79. Richard Gottheil, "Adiabene," *The Jewish Encyclopedia*, cilt 1 (New York: Ktav, 1901-1906), sf. 192.

80. A.g.e. sf. 191.

81. Mireille Hadas-Lebel, *Flavius Josephus* (New York: Macmillan, 1993), sf 172.

82. Flavius Josephus, *The Complete Works of Josephus*, sf. 495.

83. Paul E. Kahle, *The Cairo Geniza*, sf. 189.

84. Itzhak Ben-Zvi, *The Exiled and the Redeemed*, trans. Isaac A. Abbady (Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1961), sf. 50-51.

85. Flavius Josephus, *The Complete Works of Josephus*, sf. 279.

86. Itzhak Ben-Zvi, *The Exiled and the Redeemed*, sf. 251-252.

87. Nikolaj Kochev, "The Question of Jews and the So-Called Judaizers in the Balkans from the 9th to the 14th Century," sf. 63.

88. Philip K. Him, *History of the Arabs*, 8th ed. (New York: St. Martin's Press, 1963), sf. 60.

89. A.g.e. sf. 62. Dhu Nuwas'ın hikayesinin büyük bölümü, Hıristiyanlık yanlısı bir görüş ile çarpıtılmış olabilir. Şimdilerde bazılarının öne sürdüklerine göre, Dhu Nuwas'ın Hıristiyanlara eziyet ettiği iddiaları, Hıristiyanların bölgedeki müdahaleleri için uydurulan bir mazeretti.

90. Paul Wexler, *The Non-Jewish Origins of the Sephardic Jews*, sf. 29.

91. Steven Kaplan, *The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia* (New York: New York University Press, 1992), sf. 59.

92. Paul Wexler, *The Non-Jewish Origins of the Sephardic Jews*, sf. 41.

93. Haim Z. Hirschberg, "The Problem of the Judaized Berbers," *Journal of African History* 4:3 (1963): 317

94. A.g.e. sf. 318.

95. A.g.e. sf. 336; Nathan Ausubel, *Pictorial History of the Jewish People* (New York: Crown, 1953), sf. 225-227.

96. Maurice Fishberg, *The Jews* (London: Walter Scott, 1911), sf. 145.

11

ONUNCU YÜZYILDAN SONRA DOĞU VE ORTA AVRUPA YAHUDİLERİ

Bu bölüm, Rus, Leh-Litvanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının bir parçası haline gelmiş olan topraklardaki Yahudi toplumlarının gelişmesinin, demografik olarak ayrıntılı bir şekilde incelenmesidir. Günümüze kadar ulaşmış olan tarihi kayıtlar, Doğu ve Orta Avrupa Yahudilerinin yalnızca batılı Yahudilerin değil, aynı zamanda -büyük ölçüde- aralarında Hazarya Yahudilerinin de bulunduğu, Uzakdoğulu Yahudilerden de geldiğini göstermektedir. Eski Rusya'da yaşayan Yahudi nüfusu içindeki Hazarya ve Bizans Yahudileri ile Alman ve Bohemyalı Yahudiler arasında, bunların Yahudi nüfusun kaçta kaçını oluşturduklarına dair kesin bir oran belirlemek mümkün olmasa da kaynaklara dayanarak, Hazarya Yahudilerinin Askenazik Yahudi nüfusunun yüzde yirmi beşini, Ukrayna Yahudilerinin de yüzde altmışını temsil ettikleri söylenebilir.

ASKENAZİMİN KÖKENLERİ

Doğu Avrupa'daki Yahudi yerleşimin tarihi, bir takım olguların birleşimidir. Bu olgulardan ilki; Roma döneminde Kırım'a yerleşmiş olan Orta Doğu'lu Yahudilerin, akın akın bölgeye gelmeleridir. Bu ilk Kırım Yahudilerinin akıbetinin ne olduğu meçhuldür; fakat bölgeye daha sonra gelen Kırım Yahudileri ile bir devamlılık sağlamış olmaları mümkündür. İkinci olgu; Yahudilerin Asya ve Avrupa'dan, bugünkü Ukrayna ve Rusya'nın güney bölgelerine göç etmelerine neden olan, Yahudilere karşı ortaçağ boyunca sürdürülen -özellikle de sekizinci yüzyıldan onuncu yüzyıla kadar süren- mezalimdir. Üçüncüsü ise; Judaizme Hazar, Alan, Slav ve diğer toplumlar arasında yaşanan çok sayıdaki dönüşümler ve bu dönmelerin, Macaristan, Polonya ve Kiev Rusya'sına yerleşmeleridir. Doğu Avrupa'da geniş bir Yahudi toplumu yaratan dördüncü büyük faktör de Doğu ve Güney Almanya, Bohemya, Avusturya ve orta Avrupa'nın diğer bölgelerinden gelen Yahudilerin, Doğu Avrupa'ya yerleşmeleridir. Bu Yahudilerin büyük bir kısmı, beraberlerinde Yiddiş dilini ve kültürünü de taşıyarak, on üçüncü yüzyılın ortalarında Polonya'ya, on dördüncü yüzyılın sonlarında da Belarus'a gelmişlerdi. Çok

sayıda bilim adamı, Yiddiş dilini konuşan Orta Avrupalı Yahudilerin, doğuda, on yedinci yüzyılın sonlarına kadar kendilerine yeni hayatlar kurmaya devam ettiklerinde hemfikirdirler. 1648 yılından sonra, göçlerin genel yönünün, çok sayıda Polonya Yahudisinin Orta ve Batı Avrupa'ya gitmesiyle, batıya doğru kaydığı görülmektedir. Batıya yönelen bu göç hareketi, milyonlarca Doğu Avrupa Yahudisinin Amerika ve Kanada'ya göç ettikleri 1880'li yıllar ile 1920'ler arasında kalan dönemde, doruk noktasına ulaşmıştır.

Yiddiş kültürel gelenekleri, Doğu Avrupa'da yaklaşık iki bin yıl yaşayan Yahudi kültürlerinin en sonuncusudur. Benjamin Harshav gibi pek çok Yahudi tarihçi de bunu onaylamaktadır:

> "Askenazi" etiketli her Yahudinin mutlaka Almanya'dan gelmiş olması gerekmez; fakat, bunlar, kendine özgü Askenazi dini ritüellerini ve Almanca kökenli Yiddiş dilini de içeren Askenazik kültür grubunu benimsemişlerdir. Bu yüzden, Doğu Avrupa'daki (ki bunlar en eski zamanlardan beri buradaydı) Slavca konuşan Yahudilerin on altıncı yüzyılda Askenazi kültürünün etkisi altına girmeleri ve Yiddiş dilini benimsemeleri son derece akla yakındır.[1]

Nathan Ausubel de benzer düşüncelere sahiptir:

> ...o zamana kadar Slav dili karakterli olan Polonya-Yahudi kültürü, çok hızlı bir şekilde Yiddiş dili konuşan bir kültür halini almıştı. Polonya Yahudileri Askenazik adetleri, komünyonu ve dini gelenekleri, Torah ve Talmud öğretilerinin yöntemlerini benimsemişler ve sözel anlatımlar ile müzakerelerde dil olarak Yiddiş dilini kullanmışlardı. On altıncı yüzyıl dolaylarında, zorunlu bölgesel değişiklikler hariç, homojen bir Yahudi kültür yapısı oluşmuştu.[2]

Dilbilimci Max Weinreich, Doğu Avrupa Yahudilerinin konuştuğu Slavik dili, "Doğulu Knaanik" dili olarak adlandırmakta ve Knaanik dilini konuşan Yahudilerin, yaklaşık olarak on dört ya da on beşinci yüzyıllarda Yiddiş dilini konuşan Yahudilerle birbirlerine karıştıklarını ileri sürmektedir.[3] Dokuzuncu bölümde, Knaanik Yahudilerin, aslında Slavlarla karışan Hazarlar olduğunu belirtmiştim. Kiev Rusya'sındaki Hazarlar ve Slavlar arasındaki ilk kaynaşma, Hazarya'nın sahip olduğu Türki mirasın kalıntılarının neredeyse tamamen yok olmasına neden olmuştu. İkinci kaynaş-

ma -Knaanik Yahudiler ve Alman Yahudileri arasındaki- Yiddiş dilinin Slavcaya hakim olmasına neden olmuştu. Benzer bir süreç ters yönde günümüzde de devam etmektedir; çünkü, birçok Amerikalı Yahudî, artık Yiddiş dili konuşmamakta, onun yerine İngilizce'yi kullanmaktadır.

ORTAÇAĞ UKRAYNASI'NDA YAHUDİLER

Dokuzuncu bölümde de belirttiğim gibi, onuncu yüzyılın başlangıcında, Kiev Rusya'sında hatırı sayılır çoklukta Yahudi yaşıyordu. Kiev Rusya'sındaki Hazar Yahudileri, günlük hayatta, Yahudi olmayan prenslerin, yöneticilerin ve din adamlarının baskılarına boyun eğmek zorunda bırakılmışlardı; fakat ısrarla sürdürülen eziyetlere ve yaşanan felaketlere rağmen, Yahudi kimliği varlığını sürdürmüştü.

Rusların, 988 yılında Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmelerinden sonra, nefret ve hoş görüsüzlük okları doğrudan doğruya Yahudilere yönelmeye başlamıştı. Rus halkına, hangi dine inanmaları gerektiği Kiev prensleri ve daha sonraları da Moskova çarları tarafından dikte ediliyordu ve Judaizm resmi olarak engelleniyordu. Bu durum sık sık ve yıllar geçtikçe şiddetlenen, sorunlara neden oluyordu. Bununla birlikte, Ukrayna'daki Yahudiler ilk başlarda (1495 yılına kadar) bu ayrımcılıktan etkilenmemişlerdi; çünkü neredeyse her istedikleri yerde yaşayabiliyorlar ve sık sık da Yahudi olmayan Slavlarla evleniyorlardı.

Kiev şehri, ortaçağ boyunca Yahudi toplumunun önemli bir merkezi olma özelliğini korudu. Yahudiler Rus yasalarına kadar

girdiler. Tefeciliğe karşı çıkarılan Rus yasaları, esasen Yahudi ve diğer tüccarları hedef alıyordu.[4] Rusya Yahudileri, Karait karşıtı Yahudilerin on birinci yüzyılda, Constantinopolis ya da Salonika (Selanik)'da yaptıkları bir toplantıya katılmışlardı.[5] Aynı yüzyıl içerisinde, aralarında *Sefer Yosippon* (İtalya'da, İbrani tarihi üzerine hazırlanmış bilimsel bir tez) ve Josephus Flavius'un yazdığı *History of the Jewish War* adlı eserlerin de bulunduğu Yahudi öyküleri eski Rusça'ya çevrildi.[6] Benjamin Pinkus'a göre bu, Kiev Yahudilerinin "hiç değilse aralarından bazılarının" Slavcayı iyi derecede bildiğini doğruluyordu.[7] Pinkus, Rus Yahudilerinin, 1124 yılında Alman Yahudilerinin rehberliğinde, Eski Ahit'in ilk beş kitabı üzerine yorumlar içeren *Sefer Rushia*'yı yazdıklarına da dikkat çekiyor.

Rus'ian Primary Chronicle'ın yaklaşık olarak 1425 yılında derlenen Hypatian versiyonunda, Rus topraklarındaki ilk Yahudi soykırımından söz edilmektedir. Bu derlemeye göre, 1113 yılında Kiev halkı, üst düzey bir devlet görevlisi olan Putyata'nın malikanesini yağmaladıktan sonra, Yahudilere yönelmişlerdi.[8] Bu ayaklanma, öyle ciddi bir hal almıştı ki -manastırların yıkılmasına neden olacak ve kraliyet ailesinin hayatını tehdit etmeye başlayacak derecede yayılmıştı- Pereyaslav Prensi Vladimir duruma el koymak zorunda kalmıştı. Ayaklanmalar bastırıldıktan sonra, Vladimir Kiev'in yeni yöneticisi olarak tayin edildi.

Kievan Chronicle, 1146 ve 1151 yılları arasında, Kiev'de "Yahudi Kapısı" ve "Altın Kapı"ların varlıklarından bahseder.[9] "Yahudi Kapısı", Kiev'in kuzeydoğu köşesindeydi.

On ikinci yüzyılın ikinci yarısında, Kiev ve Chernigov'da birkaç tane haham vardı. Her iki şehirdeki Yahudi toplumları da gittikçe gelişiyorlardı. Kiev'deki hahamlar, Babilli ve Alman Yahudilerle sıkı bağlar kurmuşlardı. Örneğin; Kievli Haham Moses, Bağdat Gaon'u* Haham Samuel ben Ali'yle sürekli yazışıyordu.[10] Bununla beraber, Kiev Rusya'sındaki Yahudilik eğitimi, Bohemya Hahamı Eliezer ben Yitzhak tarafından yaklaşık 1200 yılında yazılmış olan bir mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, yüzyılın sonunda Avrupa'daki kadar üst seviyelerde değildi:

> ...Polonya, Rusya ve Macaristan'daki çoğu bölgede Torah'ı öğrenen yoktu. Bu toplumlar, yoksullukları yüzünden ücret ödeyemedikleri için, kendilerine okuyucu, hakim ve öğretmen olarak hizmet edecek yetenekli kişiler, tutamıyorlardı.[11]

Altıncı ve on birinci yüzyıllar arasında, Babil, Suriye ve Filistin'deki Yahudi akademilerinin en üst düzey yöneticilerine verilen saygınlık unvanı.(Ç.N.)

Buna benzer şekilde, Haham Petakhiah'ın seyahatnamesinde de Hazar Yahudilerinin, Babil Yahudilerinden, kendilerine Yahudi kanunlarını öğretmeleri için öğretmenler göndermelerini istediklerinden bahsedilir (bkz.bölüm 9). Yaklaşık olarak, on altıncı yüzyıla kadar, Doğu Avrupa'da yeterince din öğretmeni ve kantor** yoktu. Bu yüzden, Kiev ve Chernigov'daki Rus Yahudisi öğrenciler, Yahudi din okullarının en iyilerinde eğitim almak için, Batı Almanya, Londra ve Toledo'ya gitmek zorunda kalıyorlardı.[12]

Yiddiş uzmanı Maurice Samuel, Doğu Avrupa'daki Yahudilik eğitimi seviyesinin düşük olmasının olası nedeninin, Slavcadan Yiddiş diline geçiş olduğunu söylüyor:

Ioshn Knaan dilinin Yahudiler arasında kaybolmasının bir nedeni de eski Rus Yahudilerinin kültürel geri kalmışlığıdır; çünkü kendilerine ait okulları yoktu. Bu yüzden de -bir zamanlar dindar Amerikan Yahudilerinin, çocuklarını Avrupa'daki yeshivalara (Yahudi din okulu) gönderdikleri gibi- çocuklarını, Yahudi eğitimi almaları için batıya, Fransa ve Almanya'ya gönderiyorlardı.[13]

Bununla birlikte, Samuel, günümüzde Yiddiş dilinde karşımıza çıkan Slavik sözcüklerin, muhtemelen *Ioshn Knaan* dilinde de yer aldığını düşünüyordu. Her halükarda, Yiddiş dilinin, Rus Yahudilerinin ana dilleri olmadığı, batıdan alındığı çok açıktır. Alman Yahudilerinin derin bilgisi, birçok bilim adamının, Ukrayna Yahudilerinin tamamen batılı Yahudilerin soyundan geldiği gibi yanlış bir sonuca varmalarına yol açarak, Doğu Avrupa'ya egemen olmuştu.

Yahudiler bu dönemde, Ukrayna'nın batı bölgelerinde de yerleşmişlerdi. Yaklaşık olarak 1171 tarihli bir belge, Volodymyr Volynskili (bugünkü Polonya sınırı yakınlarındaki Volhynia bölgesinde bir köy) bir Yahudi olan Benjamin'in, Köln ile ticaret yaptığından bahsetmektedir.[14] Yahudiler, Volhynia (1221–1264) ve Galiçya (1238–1264) Prensi olan Daniel Romanovich'in hüküm sürdüğü dönemde, Ukrayna'nın batısındaki kent merkezlerinde yaşıyorlardı.[15]

Moğolların Kiev Rusya'sını istila etmeleri, hem Yahudiler hem de Yahudi olmayanlar için çok önemli sonuçlar doğurmuştu. 1240'larda, Kiev ve Volodymyr Volynski'deki Yahudi toplulukları yok edilmişti. Özellikle Kiev'deki yıkım çok büyüktü. Rahip Joannes de Plano Carpini, kendi döneminde dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Kiev'e, yıkımdan yalnızca birkaç yıl sonra gitti-

** *Sinagog ayinlerinde koroyu yöneten kişi. (Ç.N.)*

ğinde, ancak iki yüz kadar evin ayakta kalmış olduğunu görmüştü.[16] Ancak, Kiev Rusya'sındaki Yahudi nüfusunu neredeyse tamamına yakın bir bölümünün yok olmasını, yalnızca Moğol istilasına bağlamak doğru olmaz. Henrik Birnbaum, on üçüncü yüzyılın ortalarında çok sayıda Kiev Yahudisinin, Kiev'i terk ederek Galiçya'ya gittiklerini ve burada Alman Yahudileriyle kaynaştıklarını, geri kalanların da Kırım'a yerleştiklerini varsaymaktadır.[17] Buradan da Doğu Avrupa Yahudilerinin birçoğunun, Moğol istilasından sağ olarak kurtuldukları sonucu çıkıyor. Ayrıca, Yahudiler 1259 yılından itibaren yeniden Kiev'e yerleşmeye başlamışlardı.[18] *Galician-Volhynian Chronicle*, Volhynia Prensi Vladimir Vasil'kovich öldüğünde, Yahudilerin yas tuttuklarını yazar.

Sonraki yüzyıl boyunca, kısmen doğal yollarla çoğalmaları, kısmen de Polonya ve Litvanya'dan gelen göçmenlerin bölgeye yerleşmeleri nedeniyle, Ukrayna Yahudileri hatırı sayılır derecede çoğalmışlardı.[19] 1569–1654 yılları arasında, Ukrayna'nın büyük bir bölümü Polonya yönetimi altındaydı. Ne var ki Ukrayna'daki Yahudiler ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler gittikçe kötüleşiyordu. Ukrayna Yahudilerinin hızlı çoğalışı, 1648 yılında sona erdi.

1648 yılında, Ukrayna ve Galiçya'da yaşayan on binlerce Yahudi, *Ataman* Bohdan Khmielnitzki önderliğindeki Kazaklar tarafından hunharca katledildi. Ostrog ve Lublin'dekiler gibi bazı Yahudi toplulukları, tamamen yok edildi. 1648 yılı ilkbaharının son günlerinde, Nemirov şehrini ele geçiren Kazaklar, burada yaşayan çok sayıda Yahudiyi kılıçtan geçirdiler. Nemirovlu Yahudilerin bazıları kaçarak, kale şehri Tulchin'e sığındılar; fakat, sonunda Tulchin'i de ele geçiren Kazaklar şehirdeki tüm Yahudileri öldürdüler. Kiev, Pereyaslav, Lubny, Piryatin, Lokhnitz, Polonnoye ve diğer şehirlerde de binlerce Yahudi katledildi. Yahudilerin bazıları, Ortodoks Hıristiyanlığı kabul ederek ölümden kurtuldular. Geri kalanları ise Tatarlar tarafından esir edilerek, Kırım'da köle olarak satıldılar.

Dini baskılar ve Yahudi karşıtı kanunlar, Yahudilerin Rusya'da kalıcı olarak yerleşmelerini engelledi. Rus Çarı "Korkunç" (IV.) Ivan (1533–1584 yılları arasında hüküm sürdü) Yahudilerin Rus İmparatorluğu topraklarında yerleşmelerini istemiyordu. Rus Yahudilerine Hıristiyanlığa dönmelerini, aksi taktirde öleceklerini bildirmişti.[20] 1563 yılında, Polotsklu yaklaşık üç yüz Yahudi, Hıristiyanlığa geçmeyi reddettikleri için Dvina Nehri'nde boğularak öldürüldü.[21] Çar III. Fyodor (1676–1682 yılları arasında hüküm

sürdü), Yahudi tüccarların Muskovit Rusya'ya girmelerini yasakladı. Çar "Muhteşem" Peter de (1682–1725 yılları arasında hüküm sürdü) Yahudilerden son derece nefret ediyordu. Ukrayna, Rusya İmparatorluğu tarafından ele geçirildiğinde, Yahudilerin Ukrayna'da kalmalarına izin verildi; fakat Moskova'ya gidip gelmeleri ve Moskova'da ticaret yapmaları, ciddi şekilde kısıtlanmıştı. 1790'larda, Çariçe Katerina (1762–1796 yılları arasında hüküm sürdü) çıkardığı bir kanunla, Yahudilerin Rusya'da daimi olarak yerleşmelerini yasakladı. Rus İmparatorluğu'nda 1773–1776 yılları arasında ortaya çıkan kısıtlayıcı yasaklar, bu ayrımcılığın simgesiydi. Yahudiler Rusya'ya, ancak 1917 yılının başlarında yerleşebildiler.

POLONYA'DAKİ İLK YAHUDİLER

Hazar döneminin sonlarına doğru, Polonya'da çok az sayıda Yahudi yaşıyordu. 965 yılı civarında, Katalonyalı Yahudi gezgin İbrahim ibn Yakub, Batı Slav ülkelerindeki Yahudi toplumlarının varlığına dikkat çekiyordu.[22] Benzer şekilde, onuncu yüzyıl alimi Kalonimus ben Shabtai, Yahudilerin Batı Slav ülkelerinde ve Macaristan'da yaşadığını yazmıştı.[23]

Yahudiler Polonya'da, hemen hemen yedinci yüzyıldan bu yana, devamlı olarak yaşamaktadır. Polonya'daki Yahudi toplumunun varlığını kanıtlayan belgelerden ilki, Rusların 1031 yılında Przemysl'de birkaç Yahudi'yi yakaladığını anlatan, Mainz Hahamı Yehudah ben Meir ha-Kohen'in raporudur.[24] Bohemyalı Yahudilerin, haçlı seferlerini takiben Polonya'ya yerleştiklerini yazan Praglı tarihçi Cosmas'ın çalışması gibi kayıtlarda anlatıldığına göre, batılı Yahudiler, 1098 yılı başlarında Polonya'ya göç etmişlerdi.[25] Polonya'nın hoşgörülü liderleri, Yahudileri 1133 yılından itibaren, ülkelerine yerleşmeleri için açık bir şekilde davet etmişlerdi. On ikinci yüzyılda, çok sayıda Yahudi Krakow'a yerleşmişti. Bunların bir kısmı ticaret, bir kısmı çiftçilik yapıyor-

lardı. Aralarından bazıları darphane sorumlusu dahi olmuştu. 1150 yılında, Maly Tyniec kasabasının sahipleri Yahudilerdi; fakat kasabayı Piotr Wlast satın aldı.[26] 1200 yılında, Sokolnikow köyü Joseph ve Khaskel adlı iki Yahudi tarafından satın alındı. Yaklaşık olarak 1227 yılında, Kont Henryk'in Bytom civarındaki topraklarını işleyen Yahudi köylüler, hasat zamanı elde ettikleri ürünün yüzde onunun, Wroclaw Piskoposuna teslim edilmesini istediler.[27] 1237 yılı civarında, Varşova Dukalığı'nda da Yahudilerin yaşadıkları bilinmektedir.[28]

Doğu Avrupa'nın Moğollar tarafından istila edilmesi, Rus Yahudileri kadar Polonya Yahudilerini de etkilemişti. Polonya'nın birçok bölgesi tahrip olmuş, çok sayıda Yahudi kılıçtan geçirilmişti. 1241 yılında yıkılan Krakow şehri, 1257'de yeniden inşa edildi. 1241 yılı başlangıcında, Polonyalı Yahudiler -muhtemelen Hazar kökenli olanlar- Silezya, Moravya, Bohemya ve Avusturya'ya kaçmışlar, tipik Alman adları taşıyan Alman Yahudileri ile karışmışlardı.[29]

Moğol istilasından sonra, Yahudiler, nüfusu azalmış olan Polonya'ya yerleşmeleri için davet üstüne davet almışlardı. Dük "Dindar" V. Boleslav, 1264 yılında çıkardığı "*Statute of Kalisz*" (Yahudi Kanunu) adlı bir fermanla, Yahudi haklarını güvence altına aldı. Boleslav'ın fermanı Yahudilere; Judaist inançlarını sürdürebilme, özgürce seyahat edebilme, sinagoglarda ibadet edebilme, ticaret yapabilme ve mülk edinebilme gibi haklar tanıyordu. Ferman, Yahudi çocuklarının kaçırılmasını yasaklayan, dış ticaret yapan Yahudilere Hıristiyanlarla eşit düzeyde gümrük vergisi yükleyen ve her kim olursa olsun, sinagogları taşlayanlara para cezası ödeme zorunluluğu getiren önemli maddeler de içeriyordu. Ferman ayrıca, Hıristiyanlara, Yahudi komşularının yardıma ihtiyaç duyduğu durumlarda, yardım etmeleri yükümlülüğü de getiriyordu.[30]

Polonya'da ilk hoşgörüsüzlük tohumları, üç Hıristiyan kilise meclisinin, 1264 yılında Kalisz'de; 1267 yılında Wroclaw'da ve 1285 yılında Leczyca'da Yahudi karşıtı yasa tasarıları hazırlamasıyla, on üçüncü yüzyılda atıldı.[31] Kilise meclislerinin hazırladığı yasa tasarıları, Boleslav'ın fermanına tepki olarak yasalaştırıldı.

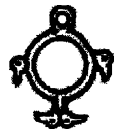
Kilisenin Yahudi karşıtı tutumuna rağmen, Polonyalı birçok yönetici Yahudilere dostluk duymaya devam ettiler. 1344 yılında "Muhteşem" III. Kazimierz, Boleslav'ın fermanını Yahudiler için daha fazla koruma sağlayan maddeler ekleyerek, yeniden onayladı.

On üç, on dört ve on beşinci yüzyıllarda, Polonya'da ortaya yeni Yahudi toplumları çıkmaya devam etti. Örneğin, 1414 yılında Varşova'da Yahudiler oturuyordu.[32] Jacob Litman'a göre, bu dönemde Polonya'ya yerleşmiş olan Yahudiler, Güney Almanya, Avusturya, Moravya ve Silezya'dan göç eden Yahudilerdi.[33] Poznan, Kalisz, Krakow ve Wroclaw'da yaşayan Yahudiler, muhtemelen Alman, Moravya ve Bohemya Yahudilerinin soyundan gelmektedirler. Bununla birlikte, Rhinelandlı (Batı Almanya) Yahudilerin Polonya'ya geldiklerine dair bir kanıt yoktur. Bu da - Polonya'ya gelen son dalga Yahudi akımının kullandığı- Yiddiş dili ile Doğu Alman lehçeleri (özellikle de Bavyera lehçesi) arasındaki yakınlığın, Batı Alman lehçeleri arasındakinden çok daha fazla olma nedenini açıklayabilir.[34]

On beşinci yüzyıl başlarında, Krakow ve Polonya'nın diğer bölgelerinde yaşayan Hıristiyanlar arasında, Yahudi karşıtı belgelerin, isyanların ve suçlamaların yaygınlaşması, Yahudilere daha önceleri gösterilen hoşgörülü tutumda meydana gelen değişikliğe işaret etmektedir. Polonyalı yöneticiler de kısa bir süre içerisinde Yahudi karşıtı bu tutumları benimsemişlerdi. Polonya'da olduğu kadar Ukrayna üzerinde de büyük etkisi olan Polonya Kralı III. Sigismund'un Şubat 1619'da çıkardığı ve Yahudilerin Kiev'de gayrimenkul edinmelerini yasaklayan ferman, bunlara bir örnek olarak gösterilebilir.[35]

Polonya Yahudileri 1519 yılında, Dört Ülke Konseyi adı verilen, bağımsız bir yasama meclisi kurdu. Konsey, Polonya Yahudilerinin finansal faaliyetlerini düzenleyen çok sayıda kanun çıkardı. Aynı zamanda, Polonya hükümetine devredilmek üzere, Yahudilerden vergi de toplayan konsey[36], 1764 yılında dağıtıldı.

Polonya Yahudilerinin faaliyet alanları çok genişti. Demircilik, gümüş kuyumculuğu, terzilik, fırıncılık, vergi memurluğu, şamdan imalatı, kürk ticareti ve yazmanlık yapıyorlardı.

LİTVANYA VE BELARUS YAHUDİLERİ

Polonya'nın doğusundan ötede, Hazar Yahudilerinden kalan önemli izleri barındıran Litvanya-Belarus topraklarında, geniş bir Yahudi yerleşimi vardı.

Belarus'taki Yahudi yerleşim bölgeleri on ikinci yüzyılın başlarında; Litvanya'dakiler ise on üçüncü yüzyılda kurulmuştu. Bazı tarihçiler, Kırım'da yaşayan Hazar Yahudilerinin, Litvanya'ya on birinci yüzyılın başlarında geldiklerini tahmin etmektedirler. Yahudi tüccar İbrahim ben Jacob, Yahudilerin 1128 yıllarında Hrodna'da, 1280 yıllarında da Kaunas'ta yaşadıklarını yazmıştı.[37] Hazar cam atölyelerinin kuruluşundan bahseden esrarengiz belgeler (bkz.bölüm 9), Hazar Yahudilerinin Hrodna'da çok daha önceleri yaşadıklarını kanıtlamaktadır. 1316–1341 yılları arasındaki Litvanya Kralı Gedminias, Orta Doğu, Buhara ve Alman Yahudilerini Litvanya'ya yerleşmeleri için teşvik etmişti.[38] Nancy ve Stuart Schoenburg, Litvanya'ya yerleşen ilk Yahudilerin ülkeye davet edilmelerini, mükemmel askerler olarak ün yapmış olmalarına bağlıyorlar.[39]

Litvanya Grand Dükalığı, on üçüncü yüzyıl ortalarında genişlemeye başlamış, on beşinci yüzyıl civarında da Karadeniz'den

Baltık Denizi'ne kadar uzanan topraklarıyla en geniş haline ulaşmıştı. Litvanya Grand Dük'ü Algirdas (1345–1377 yılları arasında hüküm sürdü); Volhynia, Kiev, Chernigov ile Smolensk'in bir bölümü de dahil olmak üzere, birçok bölgeyi ele geçirmişti. Bu nedenle, Ukrayna Yahudileri Litvanya egemenliği altına girmişlerdi.

1386 yılında, Algirdas'ın oğlu Grand Dük Jagiello (1377–1392 yılları arasında Litvanya, 1386–1434 yılları arasında Polonya'da hüküm sürdü) Polonya Kraliçesi Jadwiga ile evlendi. Bu sayede Litvanya ve Polonya arasında, bireysel düzeyde bir birlik kurulmuş oldu. Jagiello Hıristiyanlığa geçti. Jagiello, 1432 yılında çıkardığı bir kararnamede Volhynia, Krakow ve Lviv'de yaşayan Yahudilerden söz etmiştir.[40]

Grand Dük "Muhteşem" Vytautas, (1392–1430 yılları arasında hüküm sürdü) Litvanya sınırlarını güneyde Karadeniz'e kadar genişletmiş ve Ukrayna ile Belarus'tan kalanları birleştirmişti. Vytautas 1388 ve 1389 yıllarında, Hrodna, Brest ve Troki'de yaşayan Yahudilere kanuni ve dini haklar tanıdı. Ayrıca, Kırım Yahudilerini ve Karaitleri de Litvanya'ya davet etti. Yeni Yahudi yerleşimciler, Litvanya ekonomisine çok büyük katkılar sağladılar. Bu yüzden, Vyatutas'ın iktidar dönemi, Litvanya Yahudilerinin refah düzeylerinin en üst düzeye vardığı dönem olarak hatırlanır.

Jagiello'nun oğlu, Leh-Litvanya Grand Dükü IV. Kazimierz, (1440–1492 yılları arasında Litvanya, 1446–1492 yılları arasında Polonya'da hüküm sürdü), Katoliklerin tepkilerine rağmen, Litvanya Yahudilerinin gelişmesine daha da fazla yardımcı oldu. Litvanya Yahudileri, bu dönemde Belarusça, Tatarca ve Yiddiş dillerini konuşuyorlardı.

On beşinci yüzyıla gelindiğinde, çok sayıda Yahudi topluluğu, Palanga, Keidan ve Slobodga'nın da aralarında bulunduğu Litvanya şehirlerinde ve kasabalarında kök salmıştı.[41] Salo Baron, on beşinci yüzyıl sonlarında Leh-Litvanya Krallığı'nda yaklaşık olarak 30.000 Yahudi'nin yaşadığını tahmin etmektedir.[42]

IV. Kazimierz'in oğlu Grand Dük Alexander (1492–1506 yılları arasında Litvanya, 1501-1506 yılları arasında Polonya'da hüküm sürdü), babasının Yahudilere duyduğu hoşgörüyü paylaşmıyordu. 1495 yılında, tüm Yahudileri Litvanya'dan kovan bir ferman çıkardı. Neyse ki, 1503 yılında bu fermanı geri aldı; çünkü Litvanya ekonomisinin, Yahudilerin mali ve ticari konulardaki uzmanlıklarına ihtiyacı vardı. On altıncı yüzyılda, Portekiz ve İspanya'dan çıkan Yahudiler Litvanya'ya geldiler.

Litvanya Yahudileri 1530'larda, Polonya'daki Dört Ülke Konseyi'ne benzeyen, Litvanya Ülke Konseyi'ni kurdular.[43]

Vilnius'lu Yahudiler (Vilnius daha sonraları Litvanya'daki en önemli Yahudi merkezi haline gelmişti) 1593 yılında kanunların himayesi altındaydı.[44]

Khmielnitzki katliamı, Litvanya Yahudi topluluklarına ulaşmamıştı. Bu yüzden Ukrayna'da yaşayan çok sayıda Yahudi, Kazaklardan korunmak için Litvanya'ya kaçmıştı.

On yedinci yüzyılın sonlarında kimi Litvanya Yahudileri, Yiddiş dili ya da Almanca değil, mükemmel bir şekilde Rusça konuşuyorlardı.[45] Benim fikrime göre bunlar, Kiev Rusya'sında yaşayan Hazarların, diğer Yahudi toplumları Yiddiş dilini benimsemişken *Ioshn Knaan* diline sahip çıkarak onu birkaç yüzyıl boyunca korumuş olan, gerçek torunlarıydı.

MACAR YAHUDİLERİ

Ortaçağın sonlarında Macaristan, Hazar kökenli binlerce Yahudiye ev sahipliği yapmayı sürdürdü. İlk Macar Yahudileri oldukça dindardı ve Sabbath ve diğer bayramları titizlikle uyguluyorlardı.

Ne yazık ki, Macaristan'daki ilk Yahudiler, arkalarında yazılı hiçbir belge bırakmamışlar, bu yüzden, varlıklarını ancak hükümet belgelerinden öğrenebiliyoruz. Yahudilerin 1050 yılında Estergon, 1217 yılında da Buda şehrinde yaşadıklarını biliyoruz.[46]

On birinci yüzyılın başlarında, Yahudi karşıtı fikirler Macaristan'ın Hıristiyan liderlerini etkisi altına almıştı. Szabolcz Konseyi üyesi Macar soyluları ve dini liderler, 1092 yılında Yahudi karşıtı kanunlar hazırlamışlardı. Konsey, Yahudilerin pazar günü çalışmaları halinde, tüm çalışma gereçlerine el konacağını ve sahip oldukları Hıristiyan kölelerin ve Hıristiyan karılarının ellerinden alınacağını duyurmuştu.[47] Birkaç yıl sonra, Kral Kalman (1095–1116 yılları arasında hüküm sürdü) kendi Yahudi karşıtı kanunlarını çıkardı. Kalman bu kanunlarla, Yahudilerin tefecilik yapmalarını, ticaretle uğraşmalarını ve Hıristiyan köleleri alıp satmalarını engellemişti.[48] Yahudiler tarım alanlarında Hıristiyan kö-

leleri çalıştıramadıkları için, çiftçiliği bırakıp diğer iş kollarına, özellikle de tefeciliğe ağırlık vermişlerdi. Bazı iş kollarında faaliyet göstermelerine dair yasaklar sürmesine rağmen, Macar Yahudileri on üçüncü yüzyıl boyunca vergi tahsildarlığı ve darphane müdürlüğü görevlerini sürdürmüşlerdi.[49]

Bu durum, Kral IV. Bela (1095–1116 yılları arasında hüküm sürdü) döneminde olumlu yönde değişti. IV. Bela, Almanya ve diğer yerlerdeki Yahudilerin Macaristan'a yerleşmelerini istedi. Bu amaçla, Aralık 1251'de Yahudilerin haklarını belirleyen otuz bir maddeden oluşan bir seri kanun çıkardı. Bu kanunlar, Yahudilerin diğerleri ile eşit oranda gümrük vergisi ödemesini; Hıristiyanların, bir Yahudiyi yaralamaları ya da öldürmeleri halinde cezalandırılmalarını ve tazminat ödemelerini; sinagoglara zarar veren her kim olursa olsun Yahudilere ceza ödemelerini sağlıyor, Yahudi çocuklarının kaçırılmasını ve Yahudi bayramları süresince uygulamak zorunda oldukları çalışma yasağını ihlal etmeleri için Yahudilere baskı yapılmasını yasaklıyordu.[50] Arpad Hanedanı'na mensup son kral III. Ende (1290–1301 yılları arasında hüküm sürdü), Pressburg (Bratislava) şehrinde yaşayan Yahudilerin, diğer vatandaşlarla aynı hak ve özgürlüklere sahip olduğunu, yazılı olarak beyan etmişti.[51]

Macar liderleri, sonraki yüzyıllarda Yahudilere karşı bir kez daha sert bir tutum takınmışlardı. Kral Lajos (1343–1382 yılları arasında hüküm sürdü), Yahudileri Katolik dinine döndürmeyi denedi; fakat bu teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanınca, tüm Macar Yahudilerini ülkesinden kovdu. Tarihçi Janos Turoczi'ye göre; kovulan bu Yahudiler Avusturya ve Bohemya'ya göç etmişlerdi. Kuzey ve Kuzeydoğu Macaristan'dan kovulan bazı Yahudiler de Polonya'ya gitmişlerdi.[52] Yahudiler 1364 yılında yeniden Macaristan'a kabul edildikleri ve birçoğu geri döndüğü halde, bazıları Avusturya'da kalmayı tercih etti. Yahudiler bir kez daha, Pressburg, Buda, Sopron ve Macaristan'ın diğer bölgelerinde topluluklar kurmuşlardı. Seyyah Bertrandon de la Broquiniere'in kayıtların göre; 1394 yılında Fransa'yı terk eden bazı Fransızca konuşan Yahudiler de aralarına karışmıştı.[53]

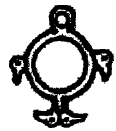
TARİHİ ROMANYA YAHUDİLERİ

Tarihte Romanya olan topraklar, günümüzde üç ayrı politik bölgeye ayrılmıştır: Beserabya'nın büyük bölümü, Moldova; Bukovina'nın kuzeyi ve Beserabya'nın güneyi, Ukrayna'nın bir bölümü ve Güney Bukovina, Eflak ve Batı Moldavya ise Romanya'nın parçası olmuşlardır. Tarihi Romanya'nın Yahudileri, Macaristan ve Ukrayna Yahudileri ile yakın akrabadırlar. Bu nedenle, Hazar kökeninin izlerini taşıyor olabilirler.

Yahudilerin bu bölgedeki tarihi geçmişleri, bu konuda çok az belge olması nedeniyle oldukça karanlıktır. Anlaşıldığı kadarıyla, Lajos'un Macaristan'dan kovduğu Yahudilerin bir kısmı, 1360'lı yıllarda Eflak'a gitmişlerdi. İspanyol Yahudisi mültecilerin Eflak'a geldikleri tarih ise 1492 idi.

Yahudi toplulukları, on beşinci yüzyılda Iasi, on altıncı yüzyılda Suceva ve on yedinci yüzyılın ikinci yarısında da Ploesti'ye yerleştirilmişlerdi. Polonya ve Ukrayna Yahudilerinin bazıları, Khmielnitzki katliamından kurtulmak için 1648–1649 yılları içinde Moldova'ya kaçmışlardı.

Moldova Yahudileri, ülkenin ticaret, sanat ve mali hayatına oldukça büyük katkılarda bulunmuşlardı.

KIRIMÇAKLAR

Doğu Avrupa Yahudi nüfusunun büyük çoğunluğunu Askenazik Yahudiler oluşturmasına rağmen, farklı Yahudi toplumları da ortaya çıkmıştır.

On üçüncü yüzyıl sonlarında, Kırım Tatarlarının başkenti Solkhat'ta da (daha sonraları, adı Eski-Krim olan şehrin günümüzdeki adı Staryi Krim'dir) Yahudiler yaşıyordu. Çok sayıda Yahudi, yaşamlarını Kırım sahil şehri Kaffa'da (Feodosia), Kırım Yahudilerinin büyük bir kısmının Litvanya'ya göç ettikleri, on beşinci yüzyıla kadar sürdürmüşlerdi.[54]

On altıncı yüzyılda, Kırımçak mezhebi Kırımdaki en büyük Yahudi toplumu olarak boy gösterdi. Kırımçaklar, on dördüncü yüzyıl sonları ve on altıncı yüzyıl başlarına kadar olan dönemde Tatar dilini konuşan, Rabbinik Yahudilerdi. Lehçeleri, bazı İbranice sözcükler de kullanmalarına karşın, Kırım Tatarcasını temel alıyordu. Bununla birlikte, Kırımçaklar İbraniceyi, Askenazik telaffuzu ile değil Sefardik telaffuzu ile okuyorlardı.[55] Kırımçaklar 1936 yılına kadar kullandıkları İbrani alfabesini terk edip, bu tarihten sonra Kiril alfabesi kullanmaya başlamışlardır.

Kırımçakların, Hazarların kalıntıları olabileceklerine dair bazı iddialar varsa da bunun gerçekle pek fazla ilgisi yoktur. Anatoly Khazanov'a göre, Kırımçaklar kısmen eski Kırım'da yaşayan Yunanca konuşan Yahudilerin soyundan geliyor olmalıydılar.[56] Kırımçaklar, Avrupa (özellikle de İspanya ve İtalya) ve Orta Doğu (İran ve Türkiye)'dan gelen Yahudi göçmenlerin torunları olarak da bilinirler.[57]

Kırımçaklar birçok Kırım şehrinde -özellikle Bahçesaray, Karasu Bazar (günümüzdeki adı Belogorsk'tur), Eski-Krim, Kaffa, Kerch, Mangup, Sivastopol, Simferopol, Yalta ve Yevpatoria- yaşamışlardı. Küçük bir Kırımçak grubu, daha sonra Kırım dışında; Odessa (Ukrayna), Temryuk (Güney Rusya) ve Taman'a (Güney Rusya) yerleşmişti. Kırımçakların bazıları bahçıvanlık ve bağcılık yapıyorduysa da büyük bir çoğunluğu zanaatkar ve tüccardı.

Kırımçak kültürü, Kırım Tatar kültürüne benziyordu. Dansları, yemek tarifleri, giysileri ve evleri Tatar komşuları ile büyük benzerlikler taşıyordu.

Dilbilimsel olarak, Kırımçak dili Kırım Tatarcası, ölü bir dil olan Belarus-Litvanya Tatarcası, Yahudi Karait mezhebinin kullandığı ve hemen hemen ölmüş olan Karaim dili ve Kuzey Kafkasya dilleri olan Kumyk ve Karaçay-Balkar dilleri ile çok yakın bağları olan bir dildi.[58] Bu dillerin tümü, Türkçe dil ailesinin Kıpçak (Kumanik/Pontik) kolunun birer üyesidir (bkz.Tablo 4–1). Diğer taraftan, Hazarlar Türkçenin Oghurik formunu kullanıyorlardı (bkz.bölüm 4). Bu nedenle, Kırımçak (ya da akrabası olan Karaim) dilinin Hazar Yahudilerinin kullandığı dil olduğunu gösteren herhangi bir işaret yoktur.

Yirminci yüzyılın başlarında, Kırımçakların büyük bölümü Rusçayı benimsedi. Kırımçakların yüzde yetmişi, Kırım'da 1941 ve 1942 yıllarında süren Alman işgali sırasında, Naziler ve işbirlikçileri tarafından yok edildi. Geriye kalanlar, günümüzde Kırım, Rusya, İsrail ve Amerika'da yaşamaktadırlar; fakat Kırımçak lisanı tamamen unutulmuştur.

KIRIM VE LİTVANYA KARAİTLERİ

Karaizm, 760 ya da 761 yılında Anan ben David tarafından kurulmuş ve Mısır, Filistin, Mezopotamya, Anadolu'da, bazılarının daha sonra Doğu Avrupa'ya göç ettiği, çok sayıda taraftar bulmuştu. Karaitler, Judaizmin hakim görüşünden daima farklı, kendine özgü bir mezhep olagelmiştir. Karaitler, mutlak bir sadakatle Torah'ın yazılı kurallarına bağlı kalmış; Mishnah, Talmud ve benzeri diğer sözlü kanunları reddetmişlerdi. Rabbinik Yahudiliğin aksine, ilk Karaitler Sabbath gecesi ateş yakmazlar ve geceyi genellikle karanlıkta, bir ateşin sıcaklığı olmaksızın geçirirlerdi. Ancak, Karait lideri Menahem ben Joseph Bashyazi, 1440 yılı civarında Sabbath mumları yakılmasını serbest bırakmıştı ve bu örneği Litvanya, Polonya, Kırım ve Türkiye'de yaşayan Karaitler izlemişti. Buna ek olarak, Karaitler standart Yahudi takvimini de kullanmazlardı.

Karaizmin Doğu Avrupa'daki varlığını kanıtlayan ilk delil, haham Petakhiah'ın Kedar ülkesinde "kafirler"le karşılaştığı 1180'lerden gelir (bkz.bölüm 9). Kırım Yarımadası'ndaki bilinen en eski Karait yerleşimi 1278 yılından kalmadır.[59] Karait tarihi uzmanı Zvi Ankori, Karaitlerin on ikinci yüzyıldan önce Doğu Avru-

pa'da yaşamadıkları düşüncesindedir.[60] Şu konu çok açıktır ki, Karaitler Kırım'a ancak Rabbinik Yahudilerin burada büyük bir yerleşim kurmalarından sonra gelmişlerdir.

On dördüncü yüzyılda Litvanya Grand Dükü Vytautas, üç yüz Kırım Karaiti ailesini Troki'ye yerleştirmişti. Böylece Troki kalesini koruyabilecekti.[61] Kırım Karaitleri bu dönemde, Troki'nin kuzeyindeki Panevezys şehrinde de yerleşmişlerdi.[62] Litvanya'da ve Polonya yakınlarındaki bölgelerde oturan ve Karait dilini konuşan toplumlar günümüzde neredeyse tamamen yok olmuşlardır.

Çok sayıda bilim adamı, Karaitlerin doğrudan doğruya Hazar soyundan geldiğini iddia etmektedir. Bu görüşü savunanlardan bir tanesi olan, Karait kökenli Türkolog Ananiasz Zajaczkowski şöyle ifade etmektedir: "Karaitler, Hazar kültürünün yasal mirasçıları unvanını sonuna kadar hak etmektedirler."[63] Zajaczkowski, Karait misyonerlerinin, Karadeniz ve Hazar Denizi'ni çevreleyen bozkırlarda yaşayan çok sayıda Türk klanını (Hazarlar ve Kumanlar gibi) döndürdüklerini öne sürmüştür. Bu savını desteklemek için de Hazarların Karaizmi benimsediklerini iddia eden *Great Soviet Encyclopedia* (Büyük Sovyet Ansiklopedisi)'yı örnek göstermektedir.

Zajaczkowski, Karait dilinde kullanılan sayısız Arapça ve Farsça sözcüğü de bu sözcüklerin çok kültürlü Hazarya'dan geçtiği şeklinde açıklamıştır.[64] Ancak bu sözcüklerin, Karaitler tarafından daha önce yaşadıkları Orta Doğu'dan alınmış olmaları ihtimali de vardır. Zajaczkowski, Karaitlerin bir Kıpçak lehçesi konuştuklarını, fakat ayin dili olarak İbraniceyi kullandıklarını söyleyerek dilbilimsel tartışmasının sınırlarının daha da genişletmiştir. Bu iddiasını da Hazarların İbraniceyi benimsemeleri, fakat Türki dillerini de korumaları ile açıklamaya çalışmıştır.

Diğer bilim adamları, Hazarya efsaneleri ve Hazar mutfağının, Kırım Karaitlerinden geçtiği üzerinde durmaktadırlar. Bunların arasında; bir tatlı çeşidi olan *Hazar helvası* ("KHazar halva") ve yedi katlı peynirli kek ile Hazarlarla ilgili folklorik imalar içeren Karait şarkıları sayılabilir.[65] Buradaki sorun, Hazarlarla ilgili bir şarkı ya da yemek tarifi bilmediğimiz için, kökenleri gibi bu konunun da sonuçsuz kalmasıdır; çünkü Hazarlar, Ruslar, Kırım Tatarları, Dağlı Yahudiler, Çerkezler ve diğer Hazar olmayan gruplar tarafından da iyi tanınıyorlardı.

Karaitlerin Hazar olup olmadığı sorusuna layıkıyla bir cevap bulmak için, belgesel kanıtlar olması zorunludur. Hazarların Talmud'a ve Mishnah'a bağlılıkları, *King Joseph's Reply*'da anlatıl-

maktadır (bkz.bölüm 6). Hazarya'da Talmud üzerine yapılan çalışmalar da *Chronicle of Elchanan the Merchant*'ta yer almaktadır (bkz.bölüm 1). Abraham ibn Daud, İspanya'da karşılaştığı Yahudilerin Rabbinik olduğunu ve on ikinci yüzyılda Hazarların Iraklı Yahudilerden çocuklarına Talmud'u öğretmeleri için yardım istediklerini, *sefer ha-Qabbalah*'ta açıkça anlatmıştır (bkz.bölüm 9). Tüm bunlar Hazarların, Karait değil tamamen Yahudi hakim görüşüne uygun davrandıklarını açıkça göstermektedir. Ayrıca, *Kievan Letter*'daki, Kiev'de yaşayan Hazarların Rabbinik oldukları ifadesini hatırlayalım (bkz.bölüm 6). Kiev Prensi Vladimir'i dinlerine dönmeye ikna etmek için uğraşan Hazar torunları da aynı şekilde, küçük bir mezhebin inançlarını değil Rabbinik Judaizmin temel görüşlerini esas aldıklarını açıklamışlardı (bkz.bölüm 9). Bu gerçekler, Hazarların inanç sistemlerinin, en başından beri Talmud ve Mishnah'ı reddeden Karaizmle kıyaslanamayacağını gözler önüne sermektedir. Bunu aksine, Hazarların herhangi bir şekilde Karaizmi benimsediklerini gösteren hiçbir belge yoktur.[66]

Onuncu yüzyılda, Karaitlerin Hazarları proselit, kendi gözlerinde *mamzerim* ("piç") olduklarını söyleyerek eleştirmesi ve küçük görmesi de oldukça önemlidir (bkz.bölüm 6). Bir Karait, diğer bir Karaite böyle bir suçlama yöneltmezdi.

Karaitler arasında gerçek Hazar gelenekleri olmadığı görülüyor. Bizans Karaitleri, ancak Türk hakimiyetine girdikleri on beşinci yüzyılda Tatar soyadları almışlardı.[67] Karaitlerin benimsediği Tatar dili, Hazar dili değildi. Daha önce de belirtildiği gibi, Doğu Avrupa Karaitleri, Kırımçaklar gibi, bir Kıpçak lehçesi kullanırlarken, Hazarlar da yaygın Türk dilini değil Oghurik Türkçe kullanıyorlardı. İngilizce, Almanca ve İsveççenin farklı Germanik diller olması gibi, Oghurik ve Kıpçak da Türkçenin iki farklı şeklidir.

Son olarak, on ikinci yüzyılın sonlarına doğru Kedar ülkesinde yaşayan kafir Karaitlerin Hazarlar olmadığını bir kez daha vurgulamak gerekiyor (bkz.bölüm 9). Bilim adamları kimi zaman, Sabbath günü karanlıkta oturan bu kafirleri, haham Petakhiah'ın seyahatnamesindeki Khozaria ve Kedar arsasındaki farkı hiç hesaba katmadan, yanlış bir şekilde Hazar olarak adlandırıyorlar.

Kırım ve Litvanya Karaitlerinin, Türk egemenliğine intibak etmeleri, bir Hazar özelliği yansıtmıyor. Philip Miller fikrini; "Kırım Karaitlerinin Hazar kökenleri davasının hiçbir temele dayanmadığı çok açıktır" şeklinde dile getiriyor.[68] Karaizm, Hazarların

zayıflayıp çöküşmesine kadar, Kırım'da ya da Doğu Avrupa'da telaffuz edilmediği için, (Karaitlerin Kırım Tatarları ile evlilikler yapmış olma olasılıklarına rağmen) Karaitlerin kökenleri böylece Orta Doğu'da ortaya çıkıyor.

SONUÇ

Onuncu bölümde, modern çağ öncesi Avrupa'da yaygın olarak görülen, Judaizme dönüş olgusu ile ilgili kanıtları inceledim. Bu kanıtlar göz önüne alınarak, Hazarlar ile Hazar olmayan komşuları arasında doğrudan bir akrabalık ilişkisi kurmak mümkündür. Birçok Yahudinin, Alman, Avusturya ve Çingene kökenli olabildiği gibi, Slav (özellikle de Belarus, Polonya ve Rusya) soyundan geliyor olması da mümkündür. Aynı zamanda, Askenazik Yahudiler arasında az sayıda İsraelit-Judea unsurları olması da mümkündür.

Askenazik kökenin sırrını çözmek için, birçok tartışmalı konu üzerinde durmak gerekmektedir. Bu konulardan bir tanesi de etnik isim *Ashkenaz*'ın kökeninin ne olduğudur. Antik devirlerde, İskitler Ashguazi (Ashkenaz) olarak adlandırılıyorlardı.[69] Ashkenaz'ın coğrafi konumu, Torah kaynakları temel alınırsa, Rusya, Ermenistan ve Anadolu olmalıdır. Ashkaenoi (*Askae ya da Askai*) Frigyalılar ya da Misyalılar olarak da bilinen halkın adıydı.[70] Tanrılarının adı Men Askaenos'tu. Bir göle, Frigya ve Bitniya'daki başka yer adlarının adı olan Ascania diyorlardı. Bundan başka, Askenos ya da Askaios adı, Frigya, Bitniya, Aeolis, Troas ve Ege Denizi'ndeki bazı adalarda kurulmuş olan şehirlerin adıydı.[71]

Adı geçen bu yerlerin hepsi, günümüz Türkiye'sinin batı bölgesindedir.[72] Askenos, adını efsane kahramanı Ascainus'tan alıyordu. Allen Godbey, ilk dönemlerde Güney Rusya'da yaşayan Yahudilerin İskit dönmeleri olduklarını ve bunların Ashkan ya da Ashkenos Yahudiler olarak bilindiklerini varsayıyordu.[73] Durum her ne olursa olsun, Ashkenaz asıl olarak İran halkını ve bu halkın yaşadığı toprakları ifade ediyordu.

Saadiah Gaon, Hazarların, kutsal yazıtlara göre Babil'i yıkacak olan Mini (Mannai), Ararat (Urartu) ve Ashkenaz krallıklarını temsil ettiğini düşünüyordu.[74] Onuncu yüzyılda yaşayan Karait, David ben Abraham al-Fasi'ye göre, Ashkenaz, Hazarlar ya da Frankların karşılığı olabilirdi.[75] Ashkenaz'ın on birinci yüzyıla kadar, Almanya için kesin bir Yahudi unvanı olmadığını hatırlatmakta da yarar görüyorum. Önceki yüzyıllarda, deyimin çoklu etnik gruplardan oluşan toplumlar için kullanıldığını görüyoruz; fakat yazar Eusebius Kelt (Germanik) halklarının Ashkenaz olduklarını düşünüyordu ve bu görüşü, daha sonra ortaçağ Yahudileri tarafından da benimsenmişti.[76] Ashkenaz ve Almanya arasında ilk kez bağlantı kuran yazarlar, Rashi ve Tudelalı Benjamin'dir.

Özetlersek; Ashkenaz terimi ilk olarak İran, Ermenistan, Frigya, Misya bölgelerini; sonra Hazarya ve Slavik ülkeleri; sonunda da Almanya topraklarını işaret etmişti. Bu nedenle, Ashkenaz olarak adlandırılan bir klan grubunun Judaizmi kabul ederek, İsrailoğullarıyla karıştığı ve Hazarya'ya göç eden Bizans, Ermeni ve İran Yahudilerinin bir bölümünü oluşturduğu varsayılabilir. Doğu Avrupa Ashkenazları daha sonra, Togarmah'ın soyundan gelen Hazar Türkleri ile karşılıklı evlilikler yapmışlardı. Askenazların antik İskit klan isimlerini korumuş olmaları gerçeği, antik Orta Doğu Yahudileri gibi, Hazar Yahudilerinin de sürekliliğini gösterir.

Askenazik Yahudiler arasında görülen Bizans ritüelleri, Hazarların, kökenleri Bizans İmparatorluğu'ndan gelen, Yunanca konuşan Yahudilerle (*Romaniotlar)* karışmış olmalarından dolayı, kuzeye yapılan göçlerle açıklanabilir. Askenazik Yahudiler de Romaniotlar da Ab ayının* dokuzuncu günü, Yom Kippur ve Rosh Hashanah süresince yaptıkları ayinlerde, Bizanslı ozan Eleazar ha-Qalir'in ilahilerini söylerlerdi.[77] İlahiler, diğer Yahudi gruplarının hiçbiri tarafından kullanılmazdı. *Kievan Letter* da ha-Qalir tarafından yaratılmış olan ilahilerin üslubunda yazılmıştır[78]; bu da Kiev'de yaşayan Hazar Yahudileri ile Bizans'tan Hazarya'ya

*Yahudi takviminde Temmuz ortasında başlayan ay.(Ç.N.)

göç eden Yahudiler arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu gösterir. Buna ek olarak, Askenazik Yahudiler duaları sırasında söyledikleri "Yaşayan ve varolan Tanrı, bizi ilelebet korusun!" gibi ayetler, Yunanca konuşan Yahudilerle ortak olarak kullandıkları ayetlerdi.[79] Yiddiş dilinde, Yunanca *kele* sözcüğünden türemiş *kile* (fıtık) gibi Yunanca kökenli sözcükler de kullanılıyordu.[80]

Diğer bir önemli konu da Yiddiş dilini şekillendiren Almanca'nın yapısıdır. Dilbilimci Robert King'e göre, Yiddiş dili Rhineland Almancasından türememişti. Yiddiş dili, Almanca'nın yalnızca orta-doğu ve Bavyera lehçeleri ile benzeşiyordu. King, Orta Almanya ve Yiddiş dilleri arasında üç, Bavyera ve Yiddiş dilleri arasında da ortak olarak kullanılan dokuz temel yapısal özellik tanımlamıştır.[81] Hem David Katz hem de Robert King birbirlerinden habersiz olarak, Yiddiş dilini geliştirenlerin, kültür ve bilgi seviyeleri en üst düzeyde olan Regensburg Yahudileri olabileceğini açıklamışlardı.[82] Bu, Askenazik köken meselesine kısmi bir çözüm getirmektedir. Diğer bir deyişle, birçok Polonya Yahudisinin uzak ataları Almanya'da yaşamıştı.

Son konu, modern Doğu Avrupa Yahudiliğinin, ortaçağ Hazar Yahudiliğinin (Türki Yahudilik, Romaniotluk, İran Yahudiliği ve Irak kökenli Yahudilik) devamı olup olmadığıdır. Bernard Weinryb'in, eski Kırım ve Polonya Yahudilerinin arkalarında hiçbir nesil bırakmadan yok oldukları görüşü, pek mantıklı değildir.[83] Bildiğimiz gibi, Hazarlar standart Judaizmi benimsemişlerdi ve kesinlikle Avrupa'nın doğu sınırında yaşayan Yahudiler ya da basitçe "Doğu Avrupalı Yahudiler" olarak adlandırılabilirler; Hazarlar imparatorluklarının Ruslar tarafından yıkılmasından sonra bile varlıklarını sürdürmüşlerdi. Ben, Hazarları daha sonra Doğu Avrupa'ya yerleşmiş olan Yahudilerden ayıran önemli herhangi bir coğrafi ve tarihi farklılık olmadığını kanıtlamaya çalışacağım. Belgesel kanıtlar, Hazar Yahudileri ve doğulu Yahudilerin, dokuzuncu yüzyıldan beri sürekli olarak, diğerlerinin arasında, Kiev bölgesinde yaşadıklarını göstermektedir. Kiev Rusya'sına yerleştikten sonra Slav dilini benimsemişler ve "Rus" ya da "Canaanit" Yahudiler olarak anılmaya başlamışlardı. 1096–1098 yılları arasında Polonya'ya giden ve buradan da Belarus ve Ukrayna'ya dağılan Orta Avrupa Yahudileri, bu Canaanit Yahudilerle bir araya gelmiş ve birbirleriyle kaynaşmışlardı.

Hrodna şehrindeki Yahudi yerleşimi, Yahudi nüfusunun varlığını devam ettirdiğine güzel bir örnek olarak gösterilebilir.

Hrodna, daha önce de değindiğimiz gibi, Leh-Litvanya'da çok sayıda Yahudinin, açıkçası, dokuz ya da onuncu yüzyıllarda Hazarların yaşadığı şehirler içinde ilk sırada gelenidir. Bu süreç içinde yalnızca tek bir büyük kesinti yaşanmıştı: Yahudiler 1495 yılında Hrodna'dan sürülmüşler; fakat 1503 yılında geri dönmüşlerdi. Hrodna Yahudileri, 1648 yılındaki Khmielnitzki kıyımından korunmuşlardı.

Bir diğer örnek de Hazarların dokuzuncu yüzyıl başlarında yerleşmiş oldukları Kiev'dir. 930 yılı civarında Kiev mektubu yazıldı; 945 yılında, Kiev'deki "Kozare" bölgesi ortaya çıktı; 986'da, Hazar Yahudileri Prens Vladimir'le tanıştılar; 1018 yılında, Kiev'de "Hazarya" yerleşimi ortaya çıktı. Yahudi toplumunda 1240'lardaki Moğol istilası nedeniyle ortaya çıkan bozulma sonucu, diğer bölgelere kaçan Kiev Yahudileri, muhtemelen daha sonraları şehirlerine geri döndüler. Her halükarda, Kiev Hazarlarının büyük bir bölümü (Chernigov Hazarları gibi), ülkelerinden çıkarıldıktan sonra dahi, Doğu Avrupa'daki varlıklarını sürdürmüşler; fakat Hazar kimliklerini yavaş yavaş kaybederek, yalnızca "Yahudiler" (Yiddiş dilinde Yidn) olarak kalmışlardı.

Çok sayıda Hazarın, Doğu Avrupa'da tamamen ortadan kalktıkları görüşü, gerçeklerle uyuşmamaktadır. Kanıtlar, Ukrayna ve Belarus Hazarlarının Hıristiyanlığı ya da başka bir dini hiçbir zaman benimsemediklerini, sonuna dek Judaizme inananlar olarak kaldıklarını ortaya koymaktadır. Yiddiş dilinin on dört ve on beşinci yüzyıllarda, Doğu Avrupa Yahudileri arasında hakim dil olmasıyla, tüm Yahudi toplumları içindeki Slavca konuşan Hazarların özümsenmesi tamamlanmış oldu.

Judaizmin Hazarlar, Alanlar, Slavlar, Kumanlar, Berberiler ve diğer toplumlar tarafından kabul edilmesi, tesadüfen oluşmuş önemsiz bir süreçmiş gibi geçiştirilemez. Tam tersi, dönüşüm ve yapılan karşılıklı evlilikler, Yemen, Etiyopya, Tunus, Orta Doğu, Kafkasya ve orta-doğu Avrupa'daki Yahudi toplumlarının gelişmesinin en büyük faktörü olmuştur.[84] Bu dönüşümlerin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak, günümüz Yahudileri bağımsız bir ırk ya da homojen bir etnik karakteri temsil etmezler. Hatta antik Yahudiler de Mısırlılar, Amoritler, Hititler ve daha başka pek çok klanla karışmış oldukları için, çok türlü ve çok kültürlüydüler.

Hazar soyundan birçok kişinin, neden artık kendilerini Hazar, ya da Togarmah'ın torunları olarak adlandırmadıklarına gelince; unutmamalıyız ki, dönüşümü, diğer tüm Yahudi toplumları-

nın bir parçası olmak ve "İbrahim'in çocukları" olarak adlandırılabilmek için, Yahudi inancının kanunları emrediyordu. Talmudik bilim adamları, dönüşenin, yeni bir ruhla doğan yeni bir bebek olduğunu ve dönüşümden önce sahip olduğu akrabalarının hiçbirinin artık akraba addedilmediğini söylerler.[85] Judaist dualar ve bayramlar da Hazarya ile değil antik İsrail ülkesi ile olan bir bağlantıyı vurgularlar. Jacob Agus'un dediği gibi:

> Yahudi olmayanlar Yahudi inancına döndükleri zaman, İbrani soyu efsanesini de kabul etmiş olurlar... Judaizme döndürülmüş olan Hazarlar bile, kendilerini tarihin ışığında antik İsrail'in "çekirdeği" ya da "kan bağı" olarak görmüşlerdir. Hazarlar, en azından "Simeon" ya da "Menasseh" Klanı'nın bir parçası haline gelmişlerdir.[86]

Hazarların torunlarının, taşıdıkları İbrani adlarına "ha-Kuzari" adını eklemediklerini de ilave etmemiz gerekir; çünkü bu, Yahudi otoritesi tarafından resmi olarak onaylanmamıştır. Bu nedenle, Hazar dönmeleri Judaizmi kabul ettikleri zaman, sonunda Türki kökenlerini unutacakları bir sürece girmişlerdi.

ÖZET

Kitaptaki ana konuları özet olarak bir kez daha ortaya koyalım:

1. Bölümde, Hazar etnik gruplarının Türki kökenlerini ve Hazar İmparatorluğu'nun kuruluşunu inceledik.

2. Bölümde, Sarkel, Atil ve Kiev gibi, imparatorluğun önemli şehirlerinin kuruluşunu ve bu şehirlerdeki yaygın Yahudi yerleşimlerini tarihsel bir sırayla anlattık.

3. Bölümde, Hazar yönetim yapısında yer alan devlet görevlilerinin, devlet işlerindeki rollerini tanımladık.

4. Bölümde, Hazarların balıkçılık, çiftçilik ve zanaatkarlık faaliyetlerinden ve bu faaliyetlerin imparatorluğun büyük gelişimine olan katkılarından bahsettik.

5. Bölümde, Hazar döneminde Orta Avrupa'daki geniş çaplı uluslararası ticarete değindik.

6. Bölümde, Helenistik ve İslami atmosferdense, Yahudi etkisinin daha baskın çıkması sonucu, Hazarların standart Judaizm formunu benimsediklerine dair kanıtları ayrıntılarıyla gösterdik. Hazarlar bu Yahudilerle karşılıklı evlilikler yaparak, Yahudi ve Türk dünyalarının bir sentezini yaratmışlardı.

7 Bölüm, Hazarlar ile komşuları arsındaki karmaşık diplomatik ilişkiler ağını; bu ilişkilerin zaman zaman ne kadar kırılgan olduğunu ve Bizans ile Alanlar örneklerindeki gibi, şiddetli çatışmaların patlak verdiği dönemleri anlatıyordu.

8. Bölümde, Hazar İmparatorluğu'nun, Bizans İmparatorluğu ve Rusların etkisiyle çöküşünün ana hatları gösteriliyordu.

9. Bölümde, tarihi ve arkeolojik kanıtlardan yola çıkarak, Hazarların Macaristan, Polonya ve Ukrayna şehirlerindeki en eski yerleşimciler arasında yer aldıklarını gösterdik.

10. Bölüm, Hazarların Judaizmi benimsemelerinin, ortaçağ dünyasındaki yaygın dönüşüm eğiliminin büyük bir parçasını oluşturduğunu ve bu eğilimin Berberileri, Arapları, Almanları, İspanyolları ve daha birçoklarını nasıl etkilediğini anlatıyordu. Yahudi toplumu, Yahudi olmayan unsurların katılımıyla üç bin yıl boyunca gittikçe gelişmişti.

11. Bölümde ise, Orta Avrupa'daki Yahudi toplumlarının, ortaçağın en başlarından beri burada var olduklarını ortaya koymuştu.

Askenazik Yahudileri ile Hazar Yahudileri arasındaki kültürel, dilsel ve etnik bağları ve yine aynı şekilde Yahudilerin güneyden ve batıdan Doğu Avrupa'ya yaptıkları göçleri gösteren güçlü kanıtları dikkatle inceleyen herkes, bunlardan yalnızca bir tek sonuç çıktığını görebilir. Bu da Doğu Avrupa Yahudilerinin Judean Yahudilerin olduğu kadar, en az Hazar Yahudileri ve diğer dönmelerin de torunları olduğu sonucudur. İnsanlarımızın birçoğunun dönmelerin torunları olduğu gerçeği, Yahudi kimliğimizi azaltmaz; çünkü tüm dönmeler Yahudi mirası üzerinde eşit biçimde hak sahibidirler.

Hazarlar, tarih boyu olagelmiş Yahudi varlığının en nadir parçasıdır ve anıları hiçbir zaman unutturulmamalıdır. Yirmi birinci yüzyılın ilk şafaklarının aydınlandığı bu dönemde, bir eşi daha olmayan karışık mirasımızı yeniden ortaya çıkarmak ve bu mirası sahiplenmek, biz Askenazik Yahudilerin hakkı olduğu kadar sorumluluğudur da. Birçoklarımız, bir zamanlar Rusya bozkırlarını egemenliği altına almış olan büyük Hazar İmparatorluğu'nun mirasçılarıyız.

NOTLAR

1. Benjamin Harshav, *The Meaning of Yiddish* (Los Angeles and Berkeley: University of California Press, 1990), sf. 5–6.

2. Nathan Ausubel, *Pictorial History of the Jewish People* (New York: Crown, 1953), sf. 133.

3. Henrik Birnbaum, "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," *Essays in Early Slavic Civilization*, ed. Henrik Birnbaum (Munich: Wilhelm Fink, 1981), sf. 232.

4. A.g.e. sf. 226-227, 230.

5. Shmuel Ettinger, "Kievan Russia," *The Dark Ages*, ed. Cecil Roth and I. H. Levine (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), sf. 320.

6. Henrik Birnbaum, "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," sf. 225.

7. Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union* (Cambridge, England: Cambridge University Press, 1988), sf. 5.

8. Henrik Birnbaum, "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," sf. 222.

9. A.g.e. sf. 223.

10. A.g.e. sf. 234.

11. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt. 10 (New York; Columbia University Press, 1965), sf. 31.

12. Itzhak Schipper, "Rozwój ludno_ci _ydowskiej na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej," *_ydzi w Polsce Odrodzonej*, ed. A. Hafftka, Itzhak Schipper, and A. Tartakower (Warsaw, 1936), sf. 28.

13. Maurice Samuel, *In Praise of Yiddish* (New York: Cowles, 1971), sf. 29.

14. Itzhak Schipper, "Dzieje gospodarcze _ydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych," *_ydzi w Polsce Odrodzonej*, ed. A. Hafftka, Itzhak Schipper, and A. Tartakower (Warsaw, 1936), sf. 116.

15. John D. Klier, *Russia Gathers Her Jews* (DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 1986), sf. 24.

16. *The Mongol Mission*, ed. Christopher Dawson (New York: Sheed & Ward, 1955), sf. 30.

17. Henrik Birnbaum, "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," sf. 232-233, 253.

18. Herman Rosenthal, "Kiev," *The Jewish Encyclopedia*, cilt 7 (New York: Ktav, 1901-1906), sf. 488.

19. Shmuel Ettinger, 'Jewish Participation in the Settlement of Ukraine in the Sixteenth and Seventeenth Century," *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, ed. Howard Aster and Peter J. Potichnyj (Edmonton, Alberta, Canada: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990), sf. 26.

20. *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia*, ed. Philip E. Miller (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1993), sf. 3.

21. Henrik Birnbaum, "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," sf. 241.

22. Paul Wexler, "The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Settlements in the Slavic Lands in the Light of Linguistic Sources," *Polin* 1 (1986): 4.

23. A.g.e. sf. 4, 12.

24. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 3 (New York: Columbia University Press, 1957), sf. 219.

25. Jacob Litman, *The Economic Role of Jews in Medieval Poland* (Lanham, MD: University Press of America, 1984), sf. 95; *Encyclopedia of Jewish History*, ed. liana Shamir and Shlomo Shavit (New York: Facts on File, 1986), sf. 80.

26. Itzhak Schipper, "Dzieje gospodarcze _ydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych," *_ydzi w Polsce Odrodzonej*, sf. 111.

27. A.g.e. sf. 111-112.

28. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 10, sf. 37.

29. Jacob Litman, *The Economic Role of Jews in Medieval Poland*, sf. 97-98.

30. Dük Boleslav'ın 1264 yılında çıkardığı fermanın bir çevirisi *Scattered Among the Nations*, ed. Alexis SF. Rubin (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995), sf. 88-89'da bulunabilir.

31. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 10, sf. 33.

32. A.g.e. sf. 32.

33. Jacob Litman, *The Economic Role of Jews in Medieval Poland*, sf. 98.

34. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews* (Columbus, OH: Slavica, 1993), sf. 61.

35. Michael F. Hamm, *Kiev* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993), sf. 118.

36. Nancy Schoenburg and Stuart Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities* (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1996), sf. 17-18.

37. Masha Greenbaum, Bununla birlikte, on beşinci ve on altıncı yüzyıllar boyunca, birçok Yahudi'nin Kaunas'ta sürekli olarak ikamet etmeleri yasaklanmıştı. Ukraynalı ve Polonyalı bazı Yahudi tüccarlar, Grand Dük Vytautas'ın saltanatı sırasında geçici olarak burada ikamet etmişlerdi. (1392-1430).

38. A.g.e. sf. 4-5.

39. Nancy Schoenburg and Stuart Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, sf. 10.

40. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 10, sf. 46.

41. Nancy Schoenburg and Stuart Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, sf. 116, 222, 293.

42. Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, cilt 10, sf. 36.

43. Nancy Schoenburg and Stuart Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, sf. 17.

44. A.g.e. sf. 348-349.

45. *A Historical Atlas of the Jewish People*, ed. Eli Barnavi (New York: Schocken, 1992), sf. 118.

46. Raphael Patai, *The Jews of Hungary* (Detroit: Wayne State University Press, 1996), sf. 31, 34.

47. A.g.e. sf. 41.

48. A.g.e. sf. 42-43. Kral Kalman yönetimi Macaristan'da yaşayan Müslüman Bulgarlara da kısıtlamalar getirmişti.

49. Macar Yahudisi darphane yetkilileri, Polonya'daki meslektaşları gibi, bastıkları sikkelerin üzerinde İbranice harfler kullanmışlardı (bkz. Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akademiai, 1983), sf. 77).

50. Raphael Patai, *The Jews of Hungary*, sf. 48-49.

51. A.g.e. sf. 39.

52. A.g.e. sf. 56.

53. A.g.e. sf. 72.

54. Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, sf. 6.

55. Anatoly M. Khazanov, *The Krymchaks* (Kudüs: The Marjorie Mayrock Center for Soviet and East European Research, 1989), sf. 27.

56. A.g.e. sf. 8.

57. A.g.e. sf. 13.

58. Peter B. Golden, "Turkic Languages," *Encyclopedia of Asian History*, cilt 4 (New York: Charles Scribners' Sons, 1988), sf. 154.

59. Henrik Birnbaum, "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia," sf. 235.

60. Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium* (New York: Aras Press, 1968), sf. 60.

61. Nancy Schoenburg and Stuart Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, sf. 315-316.

62. A.g.e. sf. 224.

63. Ananiasz Zajaczkowski, "Khazarian Culture and its Inheritors," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1961): 306. 1920'lerin sonları 1930'ların başlarında, Troki'deki Litvanya Karaitlerinin Hahambaşı olan Sheraya Markovich Shapshal (1873-1961) da, halkının Hazar soyundan geldiğini beyan etmişti.

64. A.g.e. sf. 304. Gerçekten de, Hazarlar *baghatur, chater* ve *tarkhan* gibi, aslında Farsça kökenli olan bazı sözcükleri benim-

semişlerdi. (bkz. Alexander Scheiber, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akademiai, 1983), sf. 77).

65. W. Zajaczkowski, "The Karaites in Eastern Europe," *Encyclopedia of Islam*, new ed., cilt 4 (Leiden, Netherlands: E.J. Brill, 1993), sf. 608-609.

66. Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium*, sf. 66.

67. A.g.e. sf. 59. Karaim dilindeki Yunanca kelimeler, onların Bizans içerisindeki varlığını kanıtlamaktadır.

68. *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia*, ed. Philip E. Miller (Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1993), sf. 7.

69. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the lOth-llth Centuries* (Cambridge, England: W. Heffer & Sons, 1958), sf. 104. A*shkenaz* sözcüğü, Yunanca'da "İskitler" anlamına gelen Skuthai sözcüğünün karşılığı olan *Ashguz* ya da *Ashguza* sözcüğünün hatalı yazımıymış gibi bir izlenim bırakıyor. İskitler İranlı bir halktı.

70. Allen H. Godbey, *The Lost Tribes, A Myth* (Durham, NC: Duke University Press, 1930), sf. 293. Godbey'e göre, Askenos ya da Askae halkı yaklaşık İ.Ö. 1900 yılında Trakya'dan Anadolu'ya gelmişler ve doğuya doğru ilerlemeyi sürdürmüşlerdir (bkz. a.g.e. sf. 296). Tyre, Kue ve Hitit kasabalarında ticaret yapmışlardır. Milattan önce onuncu yüzyılda, Askenoslar Ermenistan içerisinde de etkin durumdaydılar.

71. A.g.e. sf. 293.

72. Aslında Bithynia, Sangarius (Sakarya) Nehri yakınlarında - günümüzde İzmit dolaylarında- Hazarya'da görev yapan Yahudi Misyoner Yitzhak ha-Sangri'nin ilk önceleri yerleşmiş olduğu bir bölgeydi.

73. Allen H. Godbey, *The Lost Tribes, A Myth*, sf. 268, 294.

74. Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe* (New York: Random House, 1976), sf. 182. Jeremiah 51:27'de Urartu, Mannai ve Ashkenaz halkları Babil'e karşı çıkmaya çağırılmaktadır.

75. Douglas M. Dunlop, "The Khazars," *The Dark Ages*, ed. Cecil Roth and I. H. Levine (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966), sf. 350.

76. Allen H. Godbey, *The Lost Tribes, A Myth*, sf. 295. Hasdai ibn Shaprut, Kral Joseph'e yazdığı mektupta, Alman Kralı'ndan Melekh Ashkenaz adıyla bahsetmektedir.

77 Daniel E. Gershenson, "Yiddish 'davenen' and the Ashkenazic Rite: Byzantine Jewry and the Ashkenazim," *Yiddish* 10:2-3 (1996): 84.

78. Bkz. Norman Golb and Omeljan Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982), sf. 10-11.

79. Daniel E. Gershenson, "Yiddish 'davenen' and the Ashkenazic Rite: Byzantine Jewry and the Ashkenazim," sf. 85.

80. A.g.e. sf. 89.

81. Robert D. King, "Migration and Linguistics as Illustrated by Yiddish," *Reconstructing Languages and Cultures*, ed. Edgar C. Poleme and Werner Winter (Berlin: Mouton de Gruyter, 1992), sf. 426-428.

82. A.g.e. sf. 434-436.

83. Bernard D. Weinryb'in bu konudaki tartışması için bkz.; *The Beginnings of East European Jewry in Legend and Historiography* (Leiden, Netherlands: E. J. Brill, 1962), sf. 56-57.

84. Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews*, sf. 185.

85. Bernard J. Bamberger, *Proselytism in the Talmudic Period* (New York: Hebrew Union College Press, 1939), sf. 63.

86. Jacob B. Agus, *The Meaning of Jewish History*, cilt 1 (New York: Abelard Schuman, 1963), sf. 42-43.

EK: KRONOLOJİK HAZAR TARİHİ

5.yüzyıl

Yaklaşık 434–452 Akatzirler Hunların egemenliği altında.

Yaklaşık 455 Ermenistan ve İran Yahudileri, Kuzey Kafkasya'ya göç etmeye başladılar.

6.yüzyıl

Yaklaşık 505–525 Sabirlerin Kuzey Kafkasya ve Volga Vadisi'ne göçleri.

Yaklaşık 570–630 Hazarlar, Batı Türk İmparatorluğu'nun egemenliği altında.

7.yüzyıl

626–630 Bizans İmparatorluğu ile Hazarlar arasında ittifak.

628 ya da 629 Hazarların Gürcistan'ın Tiflis şehrini işgali.

Yaklaşık 630'lar Batı Türk İmparatorluğu'nun yıkılışı.

630–642 Kubrat Han, Kuzey Rusya'daki Büyük Bulgaristan'ın başında.

642–652 Birinci Arap-Hazar Savaşı.

642 Arap ordularının Hazarya'ya ilk akınları.

650–1016 Hazarya'nın politik bağımsızlığa sahip müstakil bir devlet olarak varlığı.

650 Hazarların topraklarını genişletmesiyle, Bulgarların batıya çekilmeleri.

651–652 Hazarların Arap istilası altındaki Balanjar'ı geri almaları.

671 Çok sayıda Yahudinin Taman Yarımadası'na yerleşmesi.

683–685 Hazarların Transkafkasya'ya akını ve verdikleri büyük zarar.

8.yüzyıl

Yaklaşık 703 ya da 704 Bizans İmparatoru II. Justinian'ın Theodora ile evliliği.

705–711 II. Justinian'ın Hazarlarla savaşı ve Cherson'u yıkma teşebbüsü.

711 Philippicus'un yeni Bizans İmparatoru olmasına Hazarların katkıları.

714 Araplar Derbent'i ve kalesini ele geçirdi.

717 Hazarların Azerbaycan'ı işgal girişimi.

722–737 İkinci Arap-Hazar Savaşı.

723 ya da 724 Samandar Hazarya'nın yeni başkenti oldu.

Yaklaşık 732–944 Yahudi karşıtı hareketler nedeniyle, Orta Doğu Yahudilerinin Hazarya'ya göçü.

730 Hazar komutanı Barjik Azerbaycan'ı işgal etmek üzere, 300.000 kişilik ordusuyla Darial Geçidi'ni aştı.

730 Hazarlar Ardabil savaşında, tüm Arap ordusunu yok etti.

731–732 Hazarlar kısa sürede Derbent'i geri aldı.

731 Said ibn Omar al-Harashi yönetimindeki Arap ordusu, Azerbaycan'da Hazar hakimiyeti altında bulunan kalelere girerek esirleri serbest bıraktı.

731 Maslama ibn Abd-al-Malik, savaş alanında Hazar Kağanı'nın oğlunu öldürdü.

732 Araplar Derbent'i kalıcı bir şekilde ele geçirdiler.

732 ya da 733 Bizans İmparatoru V. Constantine, Hazar Prensesi Chichek ile evlendi.

733 ya da 734 Maslama İbn Abd-al-Malik, Derbent'te Hazarlar için bir cami yaptırdı.

737 Hazar başkenti Samandar'dan Atil'e taşındı.

Araplar, Hazar Kağanı'nı İslama dönmeye zorladılar. Müslüman Hazarlar yeniden Azerbaycan'a yerleştirildiler.

759 ya da 760-Hazar Kağanı Baghatur'un kızı, Ermenistan'ın Arap Valisi ile evlendi.

762–764 Hazarlar Transkafkasya'yı ele geçirdi.

775–780 IV. Leo ("Hazar") Bizans İmparatorluğu'nu yönetiyor.

Yaklaşık 780'ler Hazar Kağanı'nın torunu II. Leo Abhazya'yı yönetiyor.

9.yüzyıl

Yaklaşık 820–840 Hazarlar (Kiev'in bir bölgesi olan) Sambata'yı kurdu ve bölgeye bir garnizon yerleştirdi.

Yaklaşık 830'lardan 862'ye kadar Kabarlar, Hazarya Kralı'na karşı ayaklandı.

Yaklaşık 830'lar İlk Rus Kağanlığı kuruldu.

Yaklaşık 833–838 Hazarlar ve Bizanslılar Sarkel kalesini inşa ettiler.

Yaklaşık 842 ya da 843- Halife Al-Wathiq, matematik bilgini Muhammad ibn Musa al-Khwarizm'i Hazar Kralı'nın sarayına yolladı.

Yaklaşık 852 Halife tarafından yönlendirilen Bugha, Hazarlara saldırdı ve onları şahıs vergisi ödemeye mecbur etti.

854 Müslüman Hazarlar Azerbaycan'daki Shamkur'a yerleştiler.

860 Hazar halkı Müslümanlar ve Yahudiler tarafından Şamanizmi terk etmeye ve tek tanrıcılığı benimsemeye ikna edildi.

860 Aziz Cyril Cherson'a geldi ve İbranice öğrendi.

861 Aziz Cyril, Müslüman mollalar ve Haham Yitzhak ha-Sangari ile münazarada.

861 Hazar Kralı Bulan, soylular ve halktan bazıları, Judaizmi kabul ettiler.

Yaklaşık 860'lar-870'ler Hazar Kralı Obadiah, sinagoglar ve okullar yaptırdı.

864 Hazar Judaizminin ilk yazılı kaydı *Expositio in Matthaeum Evangelistam* yazıldı.

Yaklaşık 875–925 Hazarlar Hrodna'da cam atölyeleri kurdular.

885 Doğu Slavların büyük bir kısmı birleşti.

894 Macar Prensi Levente, Bulgarlara karşı Hazar ordularını yönetti.

895–896 Bazı Hazarya Kabarları, Macarlarla birlikte Transilvanya'ya yerleşti.

10. yüzyıl

901 Hazarların Derbent'e yaptıkları başarısız sefer.

Yaklaşık 913 Hazarlarla yaptıkları büyük savaşta, binlerce Rus denizci öldü.

922 Hazar Kağanı, Orta Doğu'da bir sinagogun yıkılmasına misilleme olarak Atil'deki camiyi yıktı.

Yaklaşık 930–988 Hazarlar yazışmalarında İbrani alfabesini kullandı.

Yaklaşık 930 Rabbinik Hazar Yahudileri *Kievan Letter*'ı yazdı.

Yaklaşık 930'ların başlarında Hazar Kralı Aaron, Judaizme dönen Alanlarla ittifak yaptı.

Yaklaşık 930'ların başlarında Kral Aaron'un oğlu Joseph, Alan Kralı'nın kızıyla evlendi.

932 Kral Aaron Oğuzlarla ittifak yaptı.

Yaklaşık 930'ların sonlarında Hazar *baliqhci*si Pesakh, Rusları yendi.

Yaklaşık 947 Hırvat Yahudileri Saul ve Joseph, Hazar Yahudi alimi Mar'Amram'la tanıştı.

Yaklaşık 948–949 *Schechter Letter*, bir Hazar Yahudisi tarafından Constantinopolis'te yazıldı.

Yaklaşık 954 Hasdai ibn Shaprut'un Hazar Kralı Joseph'le yazışıyor.

Yaklaşık 955 Kral Joseph'in cevabı, İspanya'daki Hasdai'ye ulaştı.

Yaklaşık 955–970 Taksony Dükü, Hazar Yahudilerini Macaristan'a davet etti.

956–1048 Hazarlar Kırım'daki Chufut-Kale mezarlığını kurdular.

Yaklaşık 964 Hazarya ciddi bir Peçenek tehdidi ile karşı karşıya.

965 Kiev Prensi Svyatoslav Sarkel'i ele geçirdi.

Yaklaşık 965–967 Hazar Kağanı, politik nedenlerle kısa bir süre için İslamı kabul etti.

967 Hazar başkenti Atil Rusların eline geçti.

969 Hazar mültecileri Bakü'ye ve Hazar Denizi'ndeki adalara sığınarak Müslümanlığı kabul ettiler.

986 Hazar Yahudileri, Prens Vladimir'le Kiev'de Judaizmi tartıştılar.

988 Kiev Prensi Vladimir Hıristiyanlığı seçti.

11. yüzyıl

Yaklaşık 1000–1300 Kiev Rusya'sındaki bazı Hazarlar esir edildi ve Doğu Slav dilini kullanmaya başladılar.

1016 Hazar Kağanı Tzul Ruslara esir düştü.

1016 Hazar Yahudileri Litvanya'ya gittiler.

1018 Hazar Yahudileri Kiev şehrinde yaşamayı sürdürüyorlar.

1064 Hazarlar Kuzey Kafkasya'daki Qahtan'a yerleştiler.

1079–1083 Hazarlar hala Tmutorokan'da yaşıyorlar.

1096 Haham Nissim, on yedi Hazarya cemaatinin "ülkelerin en ücra köşelerine" gittiklerini yazdı.

12. yüzyıl

Yaklaşık 1100–1150 Hazar Yahudileri Romanya'ya yerleşti.

1106 Hazar Generali Ivan Rus ordusunu yönetti.

1113 Kiev'de Yahudi karşıtı isyanlar patlak verdi.

1117 "Hazarlar" Chernigov yakınlarına yerleştiler.

1120–1140 Yehudah ha-Levi, Sefer ha-Kuzari'yi yazdı.

1154 Hazar kökenli, Kalizyalı Balkan savaşçıları Judaik inançlarını koruyorlar.

1161 Abraham ibn Daud, İspanya'da Hazaryalı Yahudi alimlerle tanıştığını yazdı.

1185 Haham Petakhiah ben Jacob, Bağdat'ta Hazar Yahudileri ile karşılaştı.

13. yüzyıl

1206 Ta'rik Fakhr al-Din Mubarak Şah, Hazar Yahudilerinin yazı dili olarak Kiril alfabesinin bir çeşidini kullandıklarını açıkladı.

Yaklaşık 1245–1247 Rahip Joannes de Plano Carpini, Hıristiyan Hazarlarla karşılaştı.

14. yüzyıl

Yaklaşık 1300–1500 Hazar Yahudilerinin Doğu Avrupa'daki torunları, Yiddiş dilini benimsedi.

1309 Macar ruhban sınıfı, Katoliklerin Hazarlarla evlenmelerinin yasak olduğunu ilan etti.

1349–1360 Kısmen Hazar kökenli olan Macar Yahudileri, Polonya ve Avusturya'ya yerleştiler.

KAYNAKÇA

Makaleler

Arbman, Holger. "Einige orientalische Gegenstände in den Birka-Funden." *Acta Archaeologica* 13 (1942): 303-315.

Bálint, Csanád. "Some Archaeological Addenda to P. Golden's Khazar Studies." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 35:2-3 (1981): 397-412.

Bazin, Louis. "Pour une nouvelle hypothèse sur l'origine des Khazar." *Materialia Turcica* 7/8 (1981-1982): 51-71.

Brutzkus, Julius. "The Khazar Origin of Ancient Kiev." *Slavonic and East European Review* 22 (1944): 108-124.

Butler, Francis. "The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*." *Slavic and East European Journal* 39:3 (1995): 367-384.

Chekin, Leonid S. "The Role of Jews in Early Russian Civilization in the Light of a New Discovery and New Controversies." *Russian History/Histoire russe* 17:4 (Winter 1990): 379-394.

—. "Samarcha, City of Khazaria." *Central Asiatic Journal* 33:1-2 (1989): 8-35.

Colarusso, John. 'Two Circassian Tales of Huns and Khazars." *The Annual of the Society for the Study of Caucasia* 4-5 (1992-1993): 63-75.

Czeglédy, Károly. "Khazar Raids in Transcaucasia in 762-764 A.D." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1960): 75-88.

—. "A Terhin-i ujgur rovásirásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai." *Magyar Nyelv* 87 (1981): 461-462.

—."From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 25-125.

Edwards, Mike. "Searching for the Scythians." *National Geographic* 190:3 (Eylül 1996): 54-79.

Erdélyi, István. "Kabari (Kavari) v Karpatskom Basseyne." *Sovietskaya Arkheologiya 4* (1983): 174-181.

—. "Megvan a Kazár Atlantisz!" *Napjaink* (March 17, 1993): 24.

Gershenson, Daniel E. "Yiddish 'davenen' and the Ashkenazic Rite:Byzantine Jewry and the Ashkenazim." *Yiddish* 10:2-3 (1996): 82-95.

Gil, Moshe. "The Radhanite Merchants and the Land of Radhan. *"Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17:3 (1976): 299-328.

Golden, Peter Benjamin. "Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Cinggisid Nomads of Western Eurasia." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 37-76.

—."The Question of the Rus' Qağanate." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 77-97.

—. "Khazaria and Judaism." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 127-156.

—. "A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century." *Harvard Ukrainian Studies* 8:3-4 (Aralık 1984): 474-486.

Gumilev, Lev Nikolaevich. "New Data on the History of the Khazars." *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1967): 61-103.

Hankó, Ildikó. "A kazár föváros rejtéje." *Napjaink* (17 Mart, 1993): 25.

Herényi, István. "A magyar törzsszövetség törzsei és törzsfio." *Századok* 116:1 (1982):62-92.

Hirschberg, Haim Zeev. "The Problem of the Judaized Berbers." *Journal of African History* 4:3 (1963): 313-339.

Jakobson, Roman. "Minor Native Sources for the Early History of the Slavic Church." *Harvard Slavic Studies* 2 (1954): 39-73.

Kaplan, Frederick I. "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians." *American Slavic and East European Review* 13 (1954): 1-10.

Kiss, Attila, "11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs." *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22 (1970): 341-348.

Kochev, Nikolaj. "The Question of Jews and the So-Called Judaizers in the Balkans from the 9th to the 14th Century." *Bulgarian Historical Review* 6 (1978): 60-79.

Ligeti, Lajos Munkái. 'The Khazarian Letter from Kiev and Its Attestation in Runiform Script." *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1981): 5-18.

MacLennan, Robert S. "In Search of the Jewish Diaspora: A First-Century Synagogue in Crimea?" *Biblical Archaeology Review* 22:2 (March/April 1996): 41-51, 69.

Martinez, A. P. "Gardizi's Two Chapters on the Turks." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982): 109-217.

Minorsky, Vladimir Fedorovich. "A New Book on the Khazars." *Oriens* 11 (1959): 122-145.

Noonan, Thomas S. "Did the Khazars Possess a Monetary Economy? An Analysis of the Numismatic Evidence." *Archivum Eurasiae Medii Aevi 2* (1982): 219-267.

—. "Russia's Eastern Trade, 1150-1350: The Archaeological Evidence." *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 3 (1983): 201-264.

—. "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe." *Archivum Eurasiae MediiAeviA* (1984): 151-282.

—. "The Khazar Economy." To appear in *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9.

Peeters, Paul. "Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tif-lis." *Analecta Bollandiana* 52 (1934): 21-56.

Petrukhin, Vladimir Iakovlevich. "The Normans and the Khazars in the South of Rus' (The Formation of the 'Russian Land' in the Middle Dnepr Area)." *Russian History/Histoire russe* 19 (1992): 393-400.

—. "The Early History of Old Russian Art: The Rhyton from Chernigov and Khazarian Tradition." *Tor* 27:2 (1995): 475-486.

Pines, Shlomo. "A Moslem Text Concerning the Conversion of the Khazars to Judaism." *Journal of Jewish Studies* 13 (1962): 45-55.

Pritsak, Omeljan. "An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century." *Folia Orientalia* 12 (1970): 241-259.

—. "The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism." *Harvard Ukrainian Studies* 3:2 (Eylül 1978): 261-281.

Rockstein, Edward D. "The Mystery of the Szekely Runes." *The Epigraphic Society Occasional Papers* 19 (1990): 176-183.

Senga, T. "The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars. "/oumai *of Asian History* 24:2 (1990): 57-69.

Shaw, Stanford Jay. "Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire." *Belleten C.* 54:68 (1991): 1073-1145.

Szyszman, Simon. "Le roi Bulan et le problème de la conversion des Khazars." *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 33 (1957): 68-76.

Tóth, Sándor Laszló, "Kabarok (kavarok) a 9. századi magyar törzsszövetségben." *Századok* 118:1 (1984): 92-113.

Tryjarski, Edward. "Some Early Polish Sources and Their Importance for the History of the Altaic World."*Journal of Asian History* 3:1 (1969): 34-44.

Vikhnovich, Vsevolod L. "From the Jordan to the Dnieper." *Jewish Studies (Mada'e ha Yahadut)* 31 (1991): 15-24.

Wacholder, Ben Zion. "Cases of Proselytizing in the Tosafist Responsa." *Jewish Quarterly Review* 15 (1960-1961): 288-315.

Werbart, Bozena. "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? Prejudices about Archaeology and Ethnicity." *Current Swedish Archaeology* 4 (1996): 199-221.

Wexler, Paul. "The Reconstruction of Pre-Ashkenazic Jewish Settlements in the Slavic Lands in the Light of Linguistic Sources." *Polin—A Journal of Polish Jewish Studies* 1 (1986): 3-18.

Ya'ari, Ehud. "Skeletons in the Closet." *The Jerusalem Report* (7 Eylül, 1995): 26-30.

Zajaczkowski, Ananiasz. "Khazarian Culture and Its Inheritors." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1961): 299-307

Zeiden, Herbert Guy. "Davenen: A Turkic Etymology." *Yiddish* 10:2-3 (1996): 96-99.

Zuckerman, Constantme. "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor." *Revue des Études Byzantines* 53 (1995): 237-270.

Kitaplar

Adler, Elkan Nathan, der. *Jewish Travellers.* London: George Routledge and Sons, 1930.

Agus, Jacob Berhard. *The Meaning of Jewish History.* Cilt 1. New York: Abelard Schuman, 1963.

Aharoni, Reuben. *Yemenite Jewry: Origins, Culture, and Literature.* Bloomington, IN: Indiana University Press, 1986.

Allen, William Edward David. *The Ukraine—A History.* New York: Russell and Russell, 1963.

Ankori, Zvi. *Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970-1100.* New York: Ams Press, 1968.

Ascherson, Neal. *Black Sea.* New York: Hill and Wang, 1995.

Ashtor, Eliyahu. *The Jews of Moslem Spain.* Cilt 1. Çev. Aaron Klein and Jenny Machlowitz Klein. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1992.

Ausubel, Nathan. *A Treasury of Jewish Folklore.* New York:Crown, 1948.

—. *Pictorial History of the Jewish People.* New York: Crown, 1953.

Bamberger, Bernard J. *Proselytism in the Talmudic Period.* New York: Hebrew Union College Press, 1939.

Barnavi, Eli, der. *A Historical Atlas of the Jewish People.* New York: Schocken, 1992.

Baron, Salo Wittmayer. *A Social and Religious History of the Jews,* Cilt 3. New York: Columbia University Press, 1957

—. *A Social and Religious History of the Jews.* Cilt 10. New York: Columbia University Press, 1965.

Bartha, Antal. *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries.* Çev. K. Balazs. Budapeşte: Akadémiai, 1975.

Barthold, Wasilii Vladimirovich. *Turkestan Down to the Mongol Invasion.* 3. basım der. Çev. H. A. R. Gibb and T. Minorsky. London: Messrs. Luzac and Co., 1968. E. J. W. Gibb Memorial, New Series, V.

Bedrosian, Robert, der. *K'art'lis C'xovreba (The Georgian Chronicle).* New York: Sources of the Armenian Tradition, 1991.

Benjamin of Tudela. *The Itinerary of Benjamin of Tudela: Travels in the Middle Ages.* Çev. Marcus Nathan Adler. Malibu, CA: Joseph Sim on/Pan gloss Press, 1987.

Ben-Zvi, Itzhak. *The Exiled and the Redeemder.* Çev. Isaac A. Abbady. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1961.

Bezborodko, David. *An Insider's View of Jewish Pioneering in the Glass Industry.* Kudüs: Gefen, 1987.

Birnbaum, Henrik. "On Jewish Life and Anti-Jewish Sentiments in Medieval Russia." *Essays in Early Slavic Civilization* içinde, der. Henrik Birnbaum, sf. 215-245. Munich: ilhelm Fink, 1981.

Bonnefoy, Yves, der. *Asian Mythologies.* Çev. Gerald Honigsblum, v.d. Chicago: University of Chicago Press, 1993.

Bowlus, Charles R. *Franks, Moravians, and Magyars: The Struggle for the Middle Danube, 788–907.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1995.

Comay, Joan. *The Diaspora Story: The Epic of the Jewish People Among the Nations.* New York: Random House, 1980.

Czeglédy, Károly. "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads." *Studia Turcica* içinde, der. Lajos Munkái Ligeti, s. 133–148. Budapeşte: Akademiái, 1971.

Dagoni, S. "When a Jewish Kingdom Ruled Southern Russia." *The Jewish People's Almanac* içinde, der. David C. Gross, s. 430–431. New York: Hippocrene, 1994.

Davies, Norman. *God's Playground: A History of Poland.* Cilt 1., New York: Columbia University Press, 1982.

Dawson, Christopher, der. *The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Franciscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries.* New York: Sheed and Ward, 1955.

Dimitrov, Dimitur. *Prabulgarite po severnoto i zapadnoto Chernomorie: kum vuprosa za tiakhnoto prisustvie i istoriya v dneshnite ruski zemi i roliata im pri obrazuvaneto na bulgarskata durzhava.* Varna, Bulgaristan: Georgi Balakov, 1987

Dunlop, Douglas Morton. *The History of the Jewish Khazars.* New York: Schocken, 1967.

—. "The Khazars." *The Dark Ages: Jews in Christian Europe, 711–1096* içinde, der. Cecil Roth ve I. H. Levine, s. 325–356. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966. World History of the Jewish People, second series, Cilt 2.

Eichhorn, David Max, der. *Conversion to Judaism: A History and Analysis*: New York; Ktav, 1965.

Erdélyi, István. "The Avars." *Peoples That Vanished* içinde, der. P. Puchkov, çev. Ye. Voronov, s. 93–102. Moskova: Nauka, 1989.

Ettinger, Shmuel. "Kievan Russia." *The Dark Ages: Jews in Christian Europe, 711–1096* içinde, der. Cecil Roth and I. H. Levine, s. 319–324. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1966. World History of the Jewish People, second series, cilt 2.

—. 'Jewish Participation in the Settlement of Ukraine in the Sixteenth and Seventeenth Century." *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* içinde, der. Howard Aster and Peter J. Potichnyj, s. 23–30. Edmonton, Alberta, Canada: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1990.

Fishberg, Maurice. *The Jews: A Study of Race and Environment.* Londra: Walter Scott, 1911.

Fodor, Istvan. *In Search of a New Homeland: The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest.* Çev. Helen Tarnoy. Gyoma, Macaristan: Corvina, 1982.

Funch, Lars ve Krag, Helen Liesl. *The North Caucasus: Minorities at a Crossroads.* Londra: Minority Rights Group, 1994.

Gaster, Moses, der. *The Chronicles of Jerahmeel.* New York: Ktav, 1971.

Gilbert, Martin. *Atlas of Russian History.* 2. basım. New York: Oxford University Press, 1993.

—, der. *The Illustrated Atlas of Jewish Civilization—4,000 Years of Jewish History.* New York: Macmillan, 1990.

Göckenjan, Hansgerd. *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn.* Wiesbaden, Batı Almanya: Franz Steiner, 1972.

Godbey, Allen H. *The Lost Tribes, A Myth: Suggestions Toward Rewriting Hebrew History.* Durham, NC: Duke University Press, 1930.

Golb, Norman ve Pritsak, Omeljan. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century.* Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982.

Golden, Peter Benjamin. *Khazar Studies: An Historico-Philo-logical Inquiry into the Origins of the Khazars.* Cilt 1. Budapeşte: Akadémiai, 1980.

—. 'The Turkic Peoples and Caucasia." *Transcaucasia: Nationalism and Social Change* içinde, der. Ronald Grigor Suny, sf. 45–67. Ann Arbor, MI: University of Michigan, 1983.

—. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East.* Wiesbaden, Almanya: Otto Harrassowitz, 1992.

Goodman, Martin D. "Jewish Proselytizing in the First Century." *The Jews Among Pagans and Christians in the Roman Empire* içinde, der. Judith Lieu, John North, and Tessa Rajak, sf. 53–78. Londra: Routledge, 1992.

—. "Proselytising in Rabbinic Judaism." *Readings on Conversion to Judaism* içinde, der. Lawrence J. Epstein, sf. 33–45. Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995.

Gow, Andrew Colin. *The Red Jews: Antisemitism in an Apocalyptic Age, 1200–1600.* Leiden, Hollanda: E. J. Brill, 1995.

Graetz, Heinrich Hirsch. *History of the Jews.* Cilt 3., Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1896.

Grayzel, Solomon. *A History of the Jews.* New York: Meridian, 1984.

Greenbaum, Masha. *The Jews of Lithuania: A History of a Remarkable Community 1316–1945.* Kudüs: Gefen, 1995.

Grousset, René. *The Empire of the Steppes: a History of Central Asia.* Çev. Naomi Waldorf. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1970.

Gubaroff, George V. *Cossacks and Their Land, in the Light of New Data.* Çev. John Nelson Washburn. Providence, RI: Cossack American National Alliance, 1985.

Gumilev, Lev Nikolaevich. *Ritmy Evrazii: epokhu i tsivilizatsii.* Moskova: Ekopros, 1993.

Györffy, György. *King Saint Stephen of Hungary.* Çev. Peter Doherty. New York: Columbia University Press, 1994. East European Monographs #403.

Hadas-Lebel, Mireille. *FlaviusJosephus: Eyewitness to Rome's First-Century Conquest ofjudea.* New York: Macmillan, 1993.

HaLevi, Yehuda. *The Kuzari: In Defense of the Despised Faith.* Çev. Nissan Daniel Korobkin. Northvale, NJ: Jason Aronson, 1998.

Halperin, Charles J. *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History.* Bloomington, IN: Indiana University Press, 1985.

Hamm, Michael F. *Kiev: A Portrait, 1800–1917.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.

Harkavy, Abraham Elija. "Rab Sa'adyah Gaon al debar ha-Kuzarim." *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut,* XXXV içinde, der. G. A. Kohut, sf. 244–247. Berlin: S. Calvary and Co., 1897.

Harshav, Benjamin. *The Meaning of Yiddish.* Los Angeles and Berkeley, CA: University of California Press, 1990.

Hitti, Philip Khuri. *History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present.* 8. basım, New York: St. Martin's Press, 1963.

Hopkirk, Kathleen. *Central Asia: A Traveller's Companion.* Londra: John Murray, 1993.

Ilovaiskii, Dmitrii Ivanovich. *Razyskaniya o nachale rusi: vmiesto wedeniya v russkuiu.* Moskova: Miller, 1882.

Irmukhanov, Beimbet Babiktievich. *Kazakstan: istoriko-publitsisticheskiy vzglyad.* Almaty, Kazakistan: Olke, 1996.

Josephus Flavius. *The Complete Works of Josephus.* Çev. William Whiston. Grand Rapids, MI: Kregel, 1981.

Kahle, Paul E. *The Cairo Geniza.* Londra: Oxford University Press, 1947.

Kaplan, Steve. *The Beta Israel (Falasha) in Ethiopia: From Earliest Times to the Twentieth Century.* New York: New York University Press, 1992.

Kasovich, Israel Isser. *The Eternal People: Holiday Sentiments on Jews and Judaism.* New York: The Jordan Publishing Co., 1929.

Katz, Zev. "The Jews in the Soviet Union." *Handbook of Major Soviet Nationalities* içinde, der. Zev Katz, vd., sf. 355-389. New York: The Free Press, 1975.

Khass Hajib, Yusuf. *Wisdom of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror for Princes.* Çev. Robert Dankoff. Chicago: University of Chicago Press, 1983.

Khazanov, Anatoly Michailovich. *The Krymchaks: A Vanishing Group in the Soviet Union.* Kudüs: The Marjorie Mayrock Center for Soviet and East European Research, The Hebrew University of Jerusalem, 1989.

King, Robert D. "Migration and Linguistics as Illustrated by Yiddish." *Reconstructing Languages and Cultures* içinde, der. Edgar C. Polemé and Werner Winter, sf. 419–439. Berlin: Mouton de Gruyter, 1992.

Kirschbaum, Stanislav J. *A History of Slovakia: The Struggle for Survival.* New York: St. Martin's Press, 1995.

Klier, John Doyle. *Russia Gathers Her Jews: The Origins of the "Jewish Question" in Russia, 1772–1825.* DeKalb, IL: Northern Illinois University Press, 1986.

Kluchevsky, Vasilii Osipovich. *A History of Russia.* Cilt 1. Çev. C. J. Hogarth. New York: Russell and Russell, 1960.

Koestler, Arthur. *The Thirteenth Tribe: The Khazar Empire and Its Heritage.* New York: Random House, 1976.

Kosztolnyik, Z. J. *Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome.* New York: Columbia University Press, 1981. East European Monographs #79.

Kurinsky, Samuel V. *The Glassmakers: An Odyssey of the Jews—The First Three Thousand Years.* New York: Hippocrene, 1991.

Kwanten, Luc. *Imperial Nomads: A History of Central Asia.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1979.

Lang, David Marshall. *The Bulgarians: From Pagan Times to the Ottoman Conquest.* Boulder, CO: Westview Press, 1976.

Legg, Stuart. *The Heartland.* New York: Capricorn Books, 1971.

Lesley, Blanch. *The Sabres of Paradise.* New York: Carroll and Graf, 1960.

Litman, Jacob. *The Economic Role of Jews in Medieval Poland: The Contribution of Yitzhak Schipper.* Lanham, MD: University Press of America, 1984.

Lubo-Lesnichenko, Evgenii Iosifovich. 'The Huns, Third Century B.C. to Sixth Century A.D. " *Nomads of Eurasia* içinde, der. Vladimir Nikolaevich Basilov, çev. Mary Fleming Zirin, sf. 41–53. Seattle: University of Washington Press, 1989.

Luciw, Jurij. *Sviatoslav the Conqueror: Creator of a Great Kyivian Rus' Empire.* State College, PA: Slavia Library, 1986. Ukrainian Free Press Series Monographs #40.

Macartney, Carlile Aylmer. *The Magyars in the Ninth Century.* Cambridge, England: Cambridge University Press, 1930.

Maenchen-Helfen, J. Otto. *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture.* Los Angeles and Berkeley, CA: University of California Press, 1973.

Makkai, László. "The Hungarians' Prehistory, Their Conquest of Hungary, and Their Raids to the West to 955." *A History of Hungary* içinde, der. Peter F. Sugar, sf. 8–14. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990.

—. 'The Foundation of the Hungarian Christian State, 950–1196." In *A History of Hungary,* der. Peter F. Sugar, sf. 15–22. Bloomington, IN: Indiana University Press, 1990.

Mantran, Robert, der. *Great Dates in Islamic History.* New York: Facts on File, 1996.

Mayer, Egon. "Why Not Judaism?" *Readings on Conversion to Judaism* içinde, der. Lawrence J. Epstein, sf. 99–110. Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995.

Miller, Philip E., der. *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia: Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverance*. Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1993.

Minorsky, Vladimir Fedorovich. *Hudud al-`Alam (The Regions of the World): A Persian Geography 372 A.D.-982 A.D.* Londra: Messrs. Luzac and Co., 1937 E. J. W. Gibb Memorial, New Series, XI.

—. *A History of Sharvan and Darband in the lOth-Ilth Centuries*. Cambridge, England: W. Heffer and Sons, 1958.

Molé, Marijan, der. *La légende de Zoroastre selon les textes pehlevis*. Paris: C. Klincksieck, 1967.

Nansen, Fridtjof. *Through the Caucasus to the Volga*. New York: W. W. Norton and Company, 1931.

Nicolle, David. *Medieval Warfare Source Book*. cilt 2.: Christian Europe and Its Neighbours. Londra: Arms and Armour Press, 1996.

Noonan, Thomas S. "Byzantium and the Khazars: a special relationship?" *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies* içinde, Cambridge, March 1990, der. Jonathan Shepard and Simon Franklin, sf. 109–132. Aldershot, İngiltere: Variorum, 1992.

Norwich, John Julius. *Byzantium: The Early Centuries*. New York: Alfred A. Knopf, 1989.

Oegema, Gerbern S. *The History of the Shield of David: The Birth of a Symbol*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996.

Olson, James S., der. *An Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*. Westport, CT: Greenwood Press, 1994.

Ostrogorsky, George. *History of the Byzantine State*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1969.

Parker, William Henry. *An Historical Geography of Russia*. Chicago: Aldine, 1968.

Patai, Raphael. *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*. Detroit: Wayne State University Press, 1996.

—, and Patai, Jennifer. *The Myth of the Jewish Race*. rev. der. Detroit: Wayne State University Press, 1989.

Pauler, Gyula ve Szilágyi, Sandor. *A magyar honfoglalás kútföi*. Budapeşte: Nap, 1995.

Piechotka, Kazimierz ve Piechotka, Maria. *Wooden Synagogues*. Çev. Rulka Langer. Varşova: Arkady, 1959.

Pinkus, Benjamin. *The Jews of the Soviet Union: The History of a National Minority*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1988.

Pletnyova, Svetlana Aleksandrovna. *Khazary*. Moskova: Nauka, 1986.

—. "The Polovtsy." *Peoples That Vanished* içinde, der. P. Puchkov, çev. Ye. Voronov, sf. 21–33. Moskova: Nauka, 1989.

—. "The Khazars." *Peoples That Vanished* içinde, der. P. Puchkov, çev. Ye. Voronov, sf. 49–60. Moskova: Nauka, 1989.

Posselt, Alfred H. *Geschichte des chazarisch-jüdischen Staates*. Viyana: Vereines zur Förderung und Pflege des Reformjudentums, 1982.

Prager, Dennis. 'Judaism Must Seek Converts." *Readings on Conversion to Judaism* içinde, der. Lawrence J. Epstein, sf. 79–97 Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995.

Pritsak, Omeljan. *The Origin ofRus'*. Cilt 1. Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press, 1981.

—. "The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians." *Ukrainian Jewish Relations in Historical Perspective* içinde, der. Howard Aster and Peter J. Potichnyj, sf. 3–21. Edmonton, Alberta, Canada: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1990.

Riasanovsky, Alexander V. ve Watson, William E., der. *Readings in Russian History*. cilt 1. Dubuque, IA: Kendall/ Hunt, 1991.

Riasanovsky, Nicholas V. *A History of Russia*. 5. basım, New York: Oxford University Press, 1993.

Rorlich, Azade-Ayşe. *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*. Stanford, CA: Hoover Institution Press, Stanford University, 1986.

Rosenbloom, Joseph R. *Conversion to Judaism: From the Biblical Period to the Present*. Cincinnati: Hebrew Union College Press, 1978.

Roth, Cecil. *A Short History of the Jewish People*. Londra: Horovitz, 1969.

Rubin, Alexis P., der. *Scattered Among the Nations: Documents Affecting Jewish History 49 to 1975*. Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995.

Samuel, Maurice. *In Praise of Yiddish*. New York: Cowles, 1971.

Scheiber, Alexander (Sándor). *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686*. Budapeşte: Akadémiai, 1983.

Schipper, Itzhak (Ignacy). "Dzieje gospodarcze Zydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych." In *Zydzi w Polsce Odrodzonej*, der. A. Hafftka, Itzhak Schipper ve A. Tartakower, sf. 111–190. Varşova, 1936.

—. "Rozwój ludnoúci Zydowskiej na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej." *Zydzi w Polsce Odrodzonej* içinde, der. A. Hafftka, Itzhak Schipper ve A. Tartakower, sf. 21–36. Varşova, 1936.

Schoenburg, Nancy ve Schoenburg, Stuart. *Lithuanian Jewish Communities.* Northvale, NJ: Jason Aronson, 1996.

Shamir, Ilana ve Shavit, Shlomo, der. *Encyclopedia of Jewish History: Events and Eras of the Jewish People.* New York: Facts on File, 1986.

Soldatova, Galina and Dement'eva, Irina. "Russians in the North Caucasian Republics." *The New Russian Diaspora: Russian Minorities in the Former Soviet Republics* içinde, der. Emil Payin v.d., sf. 122-138. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 1994.

Subtelny, Orest'. *Ukraine: A History.* Toronto: University of Toronto Press, 1988.

Tamir, Vicki. *Bulgaria and Her Jews: The History of a Dubious Symbiosis.* New York: Sepher-Hermon Press, 1979.

Tihany, Leslie Charles. *A History of Middle Europe: From the Earliest Times to the Age of the World Wars.* New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1976.

Tóth, Sándor Laszló. "A nyolcadik törzs, (Hogyan lett magyar a kabar?)" *Száz rejtely a magyar történelemböl* içinde, der. Ferenc Halmos, sf. 16–17 Budapeşte: Gesta, 1994.

Trigger, Bruce G. *A History of Archaeological Thought.* Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1989.

Ujvári, Péter, der. *Magyar zsidó lexikon.* Budapeşte: Pallas, 1929.

Vainshtein, Sev'yan Izrailevich. 'The Turkic Peoples, Sixth to Twelfth Centuries." *Nomads of Eurasia* içinde, der.

Vladimir Nikolaevich Basilov, çev. Mary Fleming Zirin, sf. 55–65. Seatde: University of Washington Press, 1989.

Vasiliev, Alexander Alexandrovich. *The Goths in the Crimea.* Cambridge, MA: The Mediaeval Academy of America, 1936.

Vernadsky, George. *A History of Russia.* Cilt 1.: Ancient Russia. New Haven, CT: Yale University Press, 1948.

—. *A History of Russia.* Cilt 2.: Kievan Russia. New Haven, CT: Yale University Press, 1948.

Wacholder, Ben Zion. "Attitudes Toward Proselytizing in the Classical Halakah." *Readings on Conversion to Judaism* içinde, der. Lawrence J. Epstein, sf. 15–32. Northvale, NJ: Jason Aronson, 1995.

Walsh, Warren B. *Readings in Russian History.* Cilt 1., Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1963.

Weinryb, Bernard Dov. *The Beginnings of East European Jewry in Legend and Historiography.* Leiden, Hollanda: E. J. Brill, 1962.

Wexler, Paul. *The Ashkenazic Jews: A Slavo-Turkic People in Search of a Jewish Identity.* Columbus, OH: Slavica, 1993.

—. *The Nonjewish Origins of the Sephardic Jews.* Albany, NY: State University of New York Press, 1996.

Whittell, Giles. *Cadogan Guides—Central Asia.* Londra: Cadogan Books, 1996.

Wyszomirska (Werbart), Bozena. "Religion som enande politisk-social länk—exemplet: det Kazariska riket." *Arkeologi och Religion: Rapport från arkeologidagarna 16–18 Ocak 1989* içinde, der. Lars Larsson and Bozena Wyszomirska, sf. 135–148. Lund, Sweden: University of Lund, 1989.

Yarmolinsky, Avrahm, der. *The Poems, Prose, and Plays of Alexander Pushkin.* New York: The Modern Library (Random House), 1964.

Zaprudnik, Jan. *Belarus: At a Crossroads in History.* Boulder, CO: Westview Press, 1993.

Zenkovsky, Serge A., der. *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales.* New York: Meridian, 1974.

Zeynaloglu, Jahangir. *A Concise History of Azerbaijan.* Çev. Ferhad P. Abasov. Boston: F. P. Abasov, 1997

Ansiklopedik Kayıtlar

Golden, Peter Benjamin. "Turkic Languages." *Encyclopedia of Asian History* içinde, Cilt 4. New York: Charles Scribners' Sons, 1988.

Gottheil, Richard. "Adiabene," *The Jewish Encyclopedia* içinde, Cilt 1. New York: Ktav, 1901–1906.

Lipman, J. G. "Taman." *The Jewish Encyclopedia* içinde, Cilt 12. New York: Ktav, 1901–1906.

Rosenthal, Ḥerman. "Chazars." *The Jewish Encyclopedia* içinde, Cilt 4. New York: Ktav, 1901–1906.

—. "Kiev." *The Jewish Encyclopedia* içinde, Cilt 7 New York: Ktav, 1901–1906.

Zajaczkowski, W. "The Karaites in Eastern Europe." *Encyclopedia of Islam* içinde, yeni basım, cilt 4., der. E. van Donzel, sf. 608–609. Leiden, Hollanda: E. J. Brill, 1993.

Zimonyi, István. "Kazárok." *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)* içinde, der. Gyula Kristó v.d., sf. 336, 338. Budapeşte: Akadémiai, 1994.

Kevin Alan Brook

Kevin Alan Brook; Yahudi ataları Ukrayna, Belarus, Litvanya ve Polonya'dan Yeni Dünya'ya göç etmiş olan bir Amerikalıdır.

"Doğu Avrupa Tarihi" adlı bir internet tartışma listesinin moderatörü ve "The Khazaria Info Center" adlı tanınmış bir web sitesinin sahibidir.

1993'ten bu yana Hazarlar hakkında araştırmalar yapmakta ve bu konuda yazılar yazmaktadır.

Hazarlar hakkında bugüne kadar yayınlanmış en kapsamlı çalışmalardan biri olan Hazar Yahudileri, Kevin Alan Brook'un ilk kitabıdır.

"Hazarları kuşatmaya devam eden sırları çözmeye yönelik, modern ve kapsamlı bir tarihsel başyapıt..."

J.D. Klier,
Modern Yahudi Tarihi
Profesörü

Bir Türk İmparatorluğu

HAZAR YAHUDİLERİ

Kevin Alan Brook

Bir Türk İmparatorluğu

HAZAR YAHUDİLERİ

Kevin Alan Brook

Hazar Yahudileri, günümüzde pek hatırlanmasalar da sadece Türk, Yahudi ve Kafkas tarihi açısından değil, bir bütün olarak dünya tarihi için büyük öneme sahip bir halktır.

5. yüzyıldan itibaren devletlerini oluşturmaya başlayan ve farklı dönemlerde İsrail, Bizans ve İran'dan aldığı göçlerle bir Yahudi sığınağı haline gelen bu devlet, muazzam bir güce sahip olmuştu. Çevresindeki Bizans, Sasani, Arap ve Avar devletleri karşısında yüzlerce yıl varlığını sürdüren; kimi zaman onları vergiye bağlayan, kimi zaman Bizans İmparatorluğu'nu yöneten, kimi zamansa Oğuz Boyu ile omuz omuza savaşan; Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Kafkasya coğrafyasında çığ gibi büyümekte olan İslam Halifeliği'nin engellenemeyen gücünü durdurabilen, böylece tarihin akışında büyük bir kırılma yaratan, destansı bir halkın hikayesidir bu.

Günümüzde politik ve dini sebeplerden ötürü Türkiye, Rusya ve Doğu Avrupa ülkelerinde adının bile anılmasından çekinilecek kadar önemli bir tarih figürüdür Hazarlar. Türkler açısından ise Şamanizmden tek tanrılı dinlere geçişin önemli halkalarından birisini oluşturmaktadırlar.

Yine bir Türk boyu olan Bulgarlar Müslümanlığı ve Macarlar Hıristiya[redacted]eden Yahudiliği tercih etmişti?

Bu kitap, b[redacted]n cevabını aramakta; bamba[redacted] ve cevaplarıyla ortaya koymaktad[redacted]srail kökeninden daha baskın olan Türk kökenleri, tamamen bilimsel gerçeklere dayandırılarak apaçık sergilenmekte ve tarihin birçok döneminde olduğu gibi, çeşitli nedenlerle günümüzde de tırmanışa geçen Anti-Semitizm'in ırksal dayanağı tekrar sorgulanır hale gelmektedir.

www.noktakitap.com

ISBN 975-8823-73-6

9 789758 823734

online alışveriş: yenisayfa.com.tr